

Türkmenistanyň Bilim Ministrligi

**Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersiteti**

G.Çaryýew

Gündogar ýurtlarynyň Halklarynyň Medeniýeti we Sungaty

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

Aşgabat-2010

G.Çaryýew “Gündogar ýurtlarynyň Halklarynyň Medeniýeti we Sungaty” Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.

Taryh ylmlarynyň doktory, professor
A.Gubaýewiň ylmy redaksiýasy bilen.

Syn ýazanlar:

Magtymguly adyndaky TDU-nyň
arheologiýa we etnologiýa
kafedrasynyň professory, taryh
ylmlarynyň doktory
A. Gubaýew.

**Türkmenistanyň Bilim ministirligi tarapyndan
hödürlendi**

© Çaryýew Gaýgysyz.
©Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersiteti

GIRIŞ

Gündogar ýurtlarynyň orta asyrlar döwriň taryhy, medeniýeti we sungaty sebitiň ýurtlarynyň taryhynyň uzaga çeken, köp asyrlap dowam eden möhüm döwri bolup durýar. Bu döwürler biziň eýýamymyzyň III-XVII asyrlaryny öz içine alýar. Bu döwürde sebitiň ýurtlary taryhy ösüşde belli bir derejede netije gazanmagy başardy. Gündogar ýurtlarynyň orta asyrlar döwriň taryhy sebitiň ýurtlarynyň taryhynyň in bir gyzykly döwrini öz içine alýar. Orta asyr gatnaşyklary we orta asyr medeniýeti we sungaty aslyýetinde Aziýa medeniýeti diýilýän gymmatlyk hut şu döwürde ýüze çykdy we kemala geldi.

Gündogar sebiti dünýäniň halklarynyň in köp ýaşayan yklymlarynyň biridir. Bu sebit dünýä dinleriniň we dünýä medeniýetleriniň we sungatlarynyň ählisiniň dörän ýeridir. Gündogar Sebitde musulman, buddistik we hristian medeniýetleri, sungatlary we dinleri bardyr. Ýurtlary geografiki ýerleşiş boýunça birnäçe içki sebitlere bölünýändir. Uzak Gündogar, Günorta-Gündogar Aziýa, Günorta Aziýa, Merkezi Aziýa, Orta Gündogar, Alynky Aziýa, Ýakyn Gündogar ýaly uly sebitler bolup olaryň her biri düzümine birnäçe döwletleri birleşdirýär.

Orta asyr gatnaşyklaryna ilki dörän ojaklarynyň biri hökmünde häzirkî garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistan döwletimizi, Hytaýy we Eýrany görkezmek bolar.

Gündogar ýurtlarynyň täze taryhy XVII asyryň ortalaryndan XX asyryň başlaryna çenli döwri öz içine alýar. Bu döwür dünýä taryhynda bolşy yaly sebitiň halklarynyň taryhynda, medeniýetinde we sungatynda hem möhüm asyrlar hasap edilýär. Bu döwür Gündogar halklarynyň daşary ýurt agalygyna sezewar edilen we baknalyga uçran asyrlarydyr. Käbir ýurtlar bolaýmasa (Hytaý, Ýaponiýa, Eýran, Türkiýe), sebitiň halklarynyň hemmesi Ýewropa ýurtlarynyň ýapjalygyna düşdiler. Ýapjalyk düzgüni sebitiň halklarynyň ata-baba ösüşine ýaramaz täsir etdi. Ykdysady, medeni we jemgyýetçilik ösüşinde sebit üçin häsiýetli bolmadyk ýagdaýlar ýüze çykdy. Sebitiň ýurtlarynyň ykdysady ösüşine ýewropa harytlarynyň köpçülikleýin getirilmegi uly kynçylyklary döretdi, ýerli önümçiligiň ösüşini togtatdy, köne jemgyýetçilik gatnaşyklary bulaşdy.

XVII-XIX asyrlar dünýä taryhynda Gündogar ýurtlary babatynda ýapjalyk asyrlary hasap edilýär. Elbetde ýapjalyk düzgüni sebit ýurtlarynda ýaramaz hadysalar bilen bir hatarda oňyn alamatlary hem ýüze çykardy. Gündogar ýurtlarynda sebitiň halklary üçin häsiýetli bolmadyk täze bir akym – milletçilik ýüze çykdy. Milletçilik Gündogaryň şertlerinde watançylykdyr. Sebäbi Gündogaryň ezilen halklary

özbaşdaklyk ugrunda hak-hukuk ugrunda aýaga galdylar. Şonuň üçin hem bu asyrlary Gündogar ýurtlarynda milliligiň oýanýan we azatedijilik hereketiniň ýüze çykan döwri hem hasap edilýär.

Gürrüni edilýän döwürde Gündogar ýurtlarynda milli aňýet janlandy we ösdi. Onda täze-täze ugurlar ýüze çykdy. Olardan mysal edip sunýatsençilik (hytaý), marhaýenizm (Indoneziýa), ýaş owganlylar, ýaş eýranlylar, ýaş türkler we başgalary görkezmek bolar.

Täze taryh döwründe sebitiň käbir döwletleri mysal üçin Ýaponiýa ýapjalyga sezewar bolman, tersine onuň özi sebitde uly koloniýalary edinmegi we Uzak Gündogarda kuwwatly imperialistik döwlete öwürilmegi başardy.

Täze taryh döwri iki bölege bölüp öwrenilýär. Birinji bölekde XVII-XIX asyrlar aralygynda sebitde bolup geçen wakalar hakynda gürrüň edilip, şunda esasy üns sebitiň döwletleriniň we halklarynyň durmuş ykdysady, syýasy we medeni ösüşine gönükdirilýär.

Ikinji döwürde XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlaryna çenli döwriň wakalaryny öz içine alýar. Bu döwürde Gündogar ýurtlarynda uly öňegidişlikler bolup geçdi. Milli azatedijilik hereketi ýüze çykdy, onuň esasy ugurlary we maksatlary kesgitlendi.

Täze taryh döwründe Ýewropa ýurtlarynyň arasynda täze ýerler ugrunda oňsuksyzlyklar bolup

geçýärdi. Olar aýry-aýry ýerleriň üstünde özara dawalary hatda uruşlar hem alyp barýardylar. Muňa Angliýanyň, Fransiýanyň, Italiýanyň, Russiýanyň, Belgiýanyň arasynda bolup geçen çylşyrymly syýasy we harby wakalar şaýatlyk edýär.

Ýapjalyk döwründe nowsanlyklar bilen bir hatarada oňyn ilerlemeler hem bolup geçdi. Dünýäniň halklary birek-birekden köp zatlary öwrendi. Gelejekki ösüşler üçin ugurlar kesgitlendi. Adamzat ilkinji gezek biri-birini uzak asyrlardan soň ýakyndan tanady. Gündogar Ýewropa ýurtlary tarapyndan içgin öwrenildi. Ösüşleriň adamzat üçin oňaýly ülnüleri kemala geldi.

Gündogar sebitlerinde hem dünýä bilen umumylaşmak meýilleri güýçlendi. Ylym, bilim, medeniýet we sungat belli bir derejede ösdi.

Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanamyzda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagalalary ýurdumyzda durmuşa geçirýän reformalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. “...Ylmyň gazananlaryny Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistany ösdürmek babatynda ägirt uly işler alnyp barylýar. Çünki, ylymy ösdürmek, alymlaryň täze neslini kemala getirmek döwletiň ileri tutýan ugurlarynyň biridir” diýip, nygtaýan Hormatly Prezidentimiz milli ylmymyzy dünýä ylmynyň gazananlary, ösüşleri bilen baglanyşykly ösdürmek baradaky tagallalary özüniň ajaýyp miwesini eçilýär. Bu barada kabul

edilen kanunlar, resminamalar şeýle gaýragoýulmasyz işleriň has – da rowaçlanmagyna ýardam berýär. Milli Liderimiziň başyny başlap, ony döredijilikli ösdürýän, döwrebaplaşdyrýan ylym baradaky reformalary, bilim bilen baglanyşykly özgertmeleri, Maksatnamalarynyň kanun taýdan berkidilmegi uly döwletlilikdir.

Hormatly Prezidentimiziň gol çeken “Bilim hakynda”, “Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakynda” Türkmenistanyň Kanunlary bu ugurda ähli hünärmenler, mugallymlar üçin baş gollanma bolup durýar.

Ylmy - bilimi ösdürmek döwletiň we jemgyýetiň ileri tutýan ugurlarynyň biri bolup durýar. Bu barada Hormatly Prezidentimiz: “ Biz häzir Türkmenistanda milli bilim ulgamynda düýpli özgerişleri girizmäge girişdik. Şol özgertmeleriň baş maksady türkmen ýaşlaryna dünýäniň in ösen talaplaryna laýyk gelýän bilim ulgamyny elýeterli etmekden ybaratdyr” diýip belleýär.

Türkmenistan häzirki zamanda beýik özgertmeleri amal edýän ýurda öwrüldi. Milli ylym we bilim ulgamyny döwrebap ösdürmek, bu pudaklary dünýäniň ösen döwletleriniň drejesine ýetirmek boýunça düýpli işler amala aşyrylýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: „ Beýik Galkynyşy başdan geçirýän günlerimizde biziň baş maksadymyz

Watanymyza, halkymyza hyzmat etmekden ybaratdyr. Bilimsiz öý otsuz ojak ýalydyr. Ylym, bilim, edebiýat, sungat, medeniýet adamzadyň bahasyny ölçäp bolmajak baýlyklarydyr“ diýen diýip nygtaýar. Hakykatdan hem adamyň düşbiligini, parasatlylygyny artdyrmakda ylmyň egsilmez güýji bardyr. Ol güýç her bir adamyň öz önünde goýan maksatlarynyň hasyl bolmagyna şert döredýär. Ylym her bir ynsanyň daşyny gurşaýan hakykaty dogry düşündirmegi başaýan güýçdir. Ylymda kämillige ýeten adam durmuşda gerek bolan bilimleriň zerur mukdarynyň bolmagyny we olary maksadalaýyk ulanyp bilmegi başarmalydyr. Şonuň üçin kämillige ýeten ylymly adamyň öz bilimini, ylmyny birsyhy artdyryp durmagy hökmanydyr. Sebäbi bu häsiýeti durmuş talap edýär.

Hormatly Prezidentimiziň kabul edýän il – ýurt bähbitli resminamalarynyň, durmuşa geçirýän ähli işleriniň taryhy kökleri eziz halkymyzyň milli aýratynlygy, özboluşly däp – dessurlary, baý edebi mirasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Milli Liderimiziň ylym – bilim baradaky taglymatynyň esasynda türkmen taryhçylarynyň uly topary Türkmen halkynyň taryhyny täzeçe ýazmagyň üstünde işleýärler.

Gündogar ýurtlarynyň häzirki zaman taryhy bütün XX we XXI asyrlaryň başlaryny öz içine alýar. Bu döwür sebitiň halklarynyň taryhynda iňňän möhüm orun eýeleýär. Çünki XX asyrda Gündogar

ýurtlarynyň ählisi diýen ýaly öz milli garaşsyzlygyna eýe boldular. Ýöne bu ýagdaý örän kynçylykly syýasy ýagdaýlarda bolup geçdi.

XX asyrdaky adamzadyň başyna düşen iki jahan uruşlary sebitiň halklarynyň taryhynda iň pajygaly ýyllar boldy. XX asyrdaky öň Ýewropa döwletleri tarapyndan bakna edilen halklar özbaşdak ösüş ýoluna düşdiler.

Birinji jahan urşuna çenli sebitiň esasy döwletleri bolan Hytaý, Eýran, Osman imperiýasy ýaly uly döwletler hem Ýewropa ýurtlarynyň täsirinde boldular. Indoneziýa, Hindistan, Hindi-Hytaý ýarym adasyndaky döwletler, Owganystan, Mongoliýa, Gündogar onlarça halklary Ýewropa döwletleriniň ýapjalygynda galypdylar.

Birinji jahan urşundan soň sebitiň ýurtlary milli garaşsyzlyga eýe bolup ugradylar. Ikinji jahan urşuna çenli Müsür, Yrak, Siriýa, Owganystan ýaly döwletler özbaşdaklyk ýoluna düşdiler.

Ikinji jahan urşundan soň Gündogar halklary hem ösüşiniň gaarssyzlyk ýoluna düşdiler. Häzirki döwürde sebitiň aýry-aýry döwletleri taryhy we medeni ösüşde üýtgeşik netijeleri görkezýärler. Muňa Ýaponiýanyň, Hytaýyň, Günorta Koreýanyň, Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary, nebit satýan Arap ýurtlary mysal bolup biler.

Ikinji jahan urşundan tä XX asyryň 90-njy ýyllaryna çenli dünýäniň iki bölege bölünmegi sebitiň halklarynyň ykbalynada belli bir derejede ýaramaz

täsir etdi. Gündogaryň öz garaşsyzlygyny alan döwletleriniň ençemesi Günbataryň we Gündogaryň arasynda bölündiler. Şunda aýratyn hem Gündogaryň tarapyna geçen döwletler uly zyýan çekdiler. Muňa Owganystanyň, Efiopiýanyň, Mongoliýanyň, käbir Günorta-Gündogar Aziýa döwletleriniň we beýlekileriň taryhy we medeni ösüşi mysal bolup biler.

SSSR-iň dargamagy dünýäniň taryhyna ilerleýji täsir etdi. Gündogar bilen Günbataryň arasynda uzak ýyllar dowam eden sowuk uruş tamamlandy. SSSR-iň ýykylmagy bilen Aziýa sebitinde täze birnäçe özbaşdak döwletler, şol sanda Garaşsyz Türkmenistan döwleti hem peýda boldy.

Häzirki döwürde Gündogar döwletleri dünýäniň ykdysady we syýasy ösüşinde uly orun eýeleýärler. Olar halkara guramalarynyň ählisine diýen ýaly girýärler. Sebitde ençeme sebitara guramalary bardyr. Olardan EKO, ASEAN, ABG, OPEK, AÝL we beýlekileri görkezmek bolar. Bu guramalar sebitiň halklarynyň taryhynda we medeniýetinde möhüm rol oýnaýarlar.

Gündogar sebitinde we бүтін dünýäde Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň tejribesi görelde alarlyklydyr. Türkmenistan gysga taryhy döwrüň içinde özüniň parahatçylyk söýüji daşary syýasatynyň we haýran galdyryjy içki ykdysady ösüşiň netijesinde Aziýa sebitinde sözüň doly manysynda ylalaşdyryjy merkeze öwrüldi. Hormatly

Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow HHR, Indoneziýa, Hindistan, Eýran, Türkiýe, Müsür we Arap ýurtlarynda bolmak bilen parahatçylykly ýaşaşmagyň we özara peýdaly hyzmatdaşlygyň oňyn nusgasyny görkezdi.

Häzirki döwürde Türkmenistan döwleti Hormatly Prezidentimiziň ýadawsyz aladasy bilen sebitiň döwletleri bilen özara bähbitli we dostlukly gatnaşyklary alyp barýar.

Täze müňýyllykda biziň öwrenýän sebitimiziň aýry-aýry döwletleri taryhy ösüşde haýran galdyryjy netijeleri görkezýär. Muňa Hytaýyň tejribesi mysal bolup biler. Bu döwlet ykdysady ösüşde gowy netijeleri görkezýär. Elbetde sebitde ençeme çözüdüne garaşyp duran meseleler hem bardyr. Owganystanyň, Yragyň çylşyrymly içeri syýasy ýagdaýy, Palestina meselesi, Gündogaryň yzagalak döwletleri dünýä jemgyýetçiligini ynjalykdan gaçyrýar. Aýratyn hem halkara terrorçylyga, neşe söwdasynyň alnyp barylmagyna uly üns berilmegini talap edýär.

Hytaý irki orta asyrlarda. (III-VIII asyr).

Adamzat taryhynda orta asyrlar döwrüň başlanan ýeri häzire bu güne çenli Hytaý hasaplanylýar. Hytaýlylar öz ýurduny Jungo ýa-da Tansýa diýip atlandyrypdyrlar (Taňrynyň huzuryndaky). Sowet taryhnama ylmy bu döwür biziň eýýamymyzyň (b.e) III-asyryndan başlaýar diýip hasap edilýär, emma Hytaýly taryhçylar bu döwri b.e öňki XI asyrdan b.e öňki IV asyra çenli aňryk süýşürýärler. Muňa garamazdan Hytaý hakykatdan hem orta asyrlaryň ilki başlan ýurdudyr. Bu döwür han imperiýasy dargandan soň başlaýar. Ir döwürler han imperiýasynda 50 million ilaty ýaşan, Huanhe, Huaýhe we Ýanszy derýalarynyň basseýninde şeýle hem häzirki Spçuan we Şandun welaýatlarynyň territoriýalarynda ýerleşipdir. 184-nji ýyldabasylyp ýatyrylan “Sary daňylylaryň gozgalaňy ýurduň ösüşine agyr täsir edipdir. Uly imperiýa ýykylypdyr. Ýurtda krizis başlaýar.gozgalaňy basyp ýatymaga gatnaşan hökümet goşunlarynyň naçalnikleri özara uruşlara başlaýarlar. Netijede ýurt üçe bölünýär we üç patyşalyk döwri başlaýar.

Ýurduň demirgazygynda serkerdeleriň biri Sao Sao Wey patyşalygyny, günorta-gündogarda U

döwleti, günbatarda bolsa (Spçuanda) Şu döwleti yüze çykýar.

256-njy ýylda Weýli serkerde Syma Ýan Sao Saonyň neslinden bolan patyany agdarýar we Szin dinastiýasyny döredýär. Ahyr netijede III-asyryň ahyryna çenli U we Şu döwletleri Syma Ýan tarapyndan basylyp alynýar we Szin imperiýasyna goşulýar.

Ýurdy tozgunçylykly ýagdaýdan çykarmak üçin Syma Ýan 280-nji ýylda agrar sistemasy babatynda perman çykarýar. Sebäbi uzak wagtlap dowam eden uruşlar ýurduň ykdysady kuwwatyny tozdurypdy. Ýerleri welaýatlardaky, etraplardaky “güýçli” hojalyklar eýeläpdiler. Permana görä her bir zähmete ukyply adama ýer berilmeli we şol ýerden kesgitli salgyt alynmaly edilipdir. Her bir 16-60 ýaş aralygyndaky erkek ýa-da aýal adamyň ýer almaga hukugy bolup, olara doly ýer ölçegi berilmeli edilipdir. Olar salgyt töleýän birlikedilip, olar “din” diýlip atlandyrylypdyrlar. Ýerden alynýan hasylyň bir bölegi ýeriň eýesine beýleki bölegi hazyna geçirilipdir. 13-15 we 61-65 ýaşyndaky adamlara ýarym ýer berilipdir. Çagalara we garrylara ýer berilmändir, salgyt salynmandyr. Doly ýer alanlar hasylň 40% (2/5) töläpdirler. Eger-de hojalyga erkek adam ýolbaşçylyk edýän bolsa, 3 top ýüpek parça we 3 top çykjak ýüpek tabşyrmaly bolupdyr. Eger-de hojalyga aýal, yetginjek ýa-da

garry ýolbaşçylyk edýän bolsa onda salgydy ýarpa çenli gysgaltmak göz öňüne tutulypdyr.

Şeýle hem salgyt tölemäge degişli edilen adamlar ýylda 30 gün döwlet ilerinde (ýol gurluşyk, köpri, irrigasiýa, goranyş we başgalar) işlemäge borçly edilipdir. Bu çäreler ilat üçin ýeňillikli çäreler bolupdyr. Ol ýurduň ösüşine gowy täsir eder diýen niýet bilen geçirmeli edilipdir.

Syma Ýanyn 280-nji ýyldaky reformasynyň nähili amala aşyrylandygy belli däl, ýöne ol Hytaýyň soňraky ösüne oňyn täsir edipdir.

Öz tarapyna gurply we bilimli adamlary çekmek üçin Szin imperatorlary olara sylag ýerlerini, onda işlär ýaly ýarym garaşsyz daýhanlary, ýarym gullary we gullary özlerinin eyeleýän derejelerine görä beripdirler. Häkimýetler hususy eýelere degişli ekerançylaryň sanyny azaltmaga çalşypdyrlar. Şonuň üçin hem yokary derejeli emeldarlaryň mülklerinde 50 hojalykdan köp bolmaly däl edilipdir.

Elbet-de bu çäreler uly ýer eýeleriniň mülklerine howp salmandyr, ýöne olardan köp mukdardaky daýhanlaryň aýrylyp gitmegine getiripdir. Daýhanlaryň döwlet ýerlerine gitmegi “güýçli hojalyklaryň” güýjüni gaçyrypdyr. Netijede Hytaýda jemgyýetiň ösüş i ykdysadyýetde iki eýeçiligiň: döwlet we hususy eýeçiligiň arasyndaky garşylyklar esasynda

dowam edipdir. Bu garşylyklar özara uruşlara getiripdir. Sebäbi uly emeldarlar ýerlerini giňeldip, şol ýerlerde bolsa daýhanlary köpçülikleýin oturdyp başlapdyrlar. Nägile daýhanlar gozgalaň turzupdyrlar, “güýçli hojaýynlaryň mülklerini ýakypdyrlar. 289-njy ýylda Syma Ýanyň ölmegi bilen tagt ugrundaky uruşlar başlaýar. Bu uruşlara demirgazykly çarwalar sýanbiler, uhuanlar we gun atlylary hem goşulyşypdyr.

III-VI-asyrlarda Gündogar Aziýada (Hytaýdan Demirgazyga) birnäçe çarwa halklar ýaşapdyrlar. IV asyryň ahyrlarynda olar Hytaýyň içine aralaşyp başlapdyrlar, sebäbi olaryň serdarlary Hytaý imperatorlary bilen aragatnaşyk saklapdyrlar. Kähalatlarda olar özara uruşlarda ol ýa-da beýleki tarapy goldapdyrlar. Çarwalar Hytaý tagtyna dawa edip ugrapdyrlar.

IV asyryň başlarynda gun atly goşuny ýurduň merkezi raýonlaryny eýeläp başlaýarlar. 311-nji ýylda Loýany, 316-da Çançany basyp alýarlar. Gunlaryň yzyndan beýleki ownuk çarwa taýpalary hem herekete gelip başlaýarlar.

Gunlardan soň Hytaýyň demirgazyk-gündogarynda ýaşayan sýanbiler bolup, olar iki bölege: muýunlar we tobalar uly soýuza birleşipdirler. Muýunlar günorta Mançžuriýada, tobalar içki Mongoliýada ýaşapdyrlar. Muýun

taýpalary Hebeýi eýeläp, Ýan patyşalygyny döredýärler.

Günbatarda Tibet tarapyna degişli taýpalar hem Gansuny we Şensini eýeläp, Sin döwletini döredipdirler. Ýöne 383-nji ýylda hytaýlylara çarwalary ýeňmek başardýar we Sin döwleti ýykylýar.

IV asyryň ahyrlarynda Hytaýyň bütin demirgazygyny tobalar(sýanbi) basyp alýar. Olaryň serdary Toba Guý imperator diýlip yglan edilýär. Toba Guýuň agtygy demirgazyk Hytaýda Demirgazyk Weý dinastiýasynyň düýbünü tutýar.

Hytaýda çarwalaryň höküm süren zamany Hytaý taryhnamasynda Günorta we Demirgazyk dinastiýalaryň döwri diýlip atlandyrylýar.

Bütin Demirgazyk çarwalar tarapyndan eýelenenden soň köp mukdardaky ilat günorta göçýär, ýurt tozýar. Günortada olar boş ýatan yerleri özleşdirip başlaýarlar. Emma günortada-da ýagdaý gowy bolmandyr. Sebäbi häkimiýet erksiz bolansoň “güýçli hojalyklar” hojaýynçylyk edipdirler.

Emeldarlar, köşk adamlaram dek oturmadyrlar. 317-nji ýylda Loýan eýelenenden soň köşk adamlary Szýan(häzirki Nankiniň töwereginde) şäherinde ýygnanyp Syma Ýanyň neslinden bolan birini imperator diýip yglan edýärler. Onuň dinastiýasy 317-419 ýyllarda

Gündogar Szin ady bilen hokum sürüpdür. Ýöne bu dinastiýanyň häkimiýeti erksiz bolupdyr. Özem olaryň asly demirgazykly bolansoň ýerliler (günortalylar) bilen oňuşmandyrlar we özara uruşlar başlaýar. IV asyryň ahyrlarynda-Günorta asyryň başlarynda Sun Eniň we Lu Sýunyň ýolbaşçylygynda gozgalaňlar bolup geçýär. Gozgalaň basylyp ýatyrylýar.

Gozgalaňy basyp ýatymaga gatnaşan serkerdeleriň biri Lyu Ýuý häkimiýeti eýeleýär we ol Sin dinastiýasynyň (420-478) düýbünü tutýar. Şu döwürde käbir işler amala aşyrylýar, döwlet ýerleri birneme giňeldilýär, ýerli halkyň ýagdaýyny gowylandyrmak demirgazygy yzyna gaýtaryp almak barada käbir işler edilýär.

V asyryň ahyrlarynda Hytaýyň günortasynda tagt üstündäki uruşlar ýene-de güýjeýär. Şol döwürlerde üç sany dinastiýanyň patyşalyk süren ýyllary diýip ýyl ýazgysyny döredýänler belläpdirler. Ýagny Si(479-501), Lyan(502-556) we Çen(557-588). Munuň özi ýurduň dagynyklygyny aňladypdyr. Imperatorlaryň häkimiýeti paýtagtyň töwereklerinden aňryk gitmändir. Demirgazygy eýelemek başartmandyr. Ýogsam 354-369-njy ýyllarda Huan Weniň komandirligindäki günortaly goşunlarçarwalary birnäçe gezek ýeňipdirlerem, ýöne yza çekilmeli bolupdyrlar. Demirgazygy soňky gezek Lüy Ýuý

(424-453) almaga synanyşypdyr. Olam bolmandyr.

Demirgazyk Hytaýyň territoriýasy Tobalylar basyp alan we Demirgazyk Weý döwleti emele gelen döwürde öran pes ýagdaýda bolupdyr. Ummasyz mukdardaky ýerler taşlanyp haşal otlar ösüpdür, tut agaçlary gurapdyr, suwaryş sistemalary ýykylypdyr, obalar bolsa boşap galypdyr. Şäherler weýran edilipdir, ilaty bolsa gyrlypdyr, yesirlige äkidilipdir, ýa-da bolmasa günorta gaçypdyrlar. Senetçilik bolsa diňe käbir obalarda saklanyp galypdyr. Söwda düýbünden diýen ýaly ýatypdyr, onuň ýerini alyş-çalyş eýeläpdir. Puluň funksiýasyny köplenç ýüpek matalar we atlar ýerine ýetiripdir.

Çozuşlaryň tamamlanmagy bilen bu ýurtda oba hojalygy dikeltmek işleri başlaýar. Ilat ýuwaş-ýuwaşdan öz ojagyna dolanyp ugraýar. Döwürden peýdalanan “güýçli hojalyklar” başardyklaryndan köp ýerleri eýelemäge synanyşyk edipdirler we garyp ekerançylary özlerine tabyn etmäge galşypdyrlar. Şol döwürde bolup geçen ykdysady meseleler bilen baglanyşykly wakalar dürli taryhy çeşmelerde öz beýanyny tapýar. Biz olary şol döwürden galan köp sanly arza-şikâýatlaryň we dokladlaryň mysalynda görýäris.

Yzyna dolanyp gelyän adamlaryň we hojalyklaryň birnäçesi şol bir ýere dawa

edipdirler. Netijede salgyt salmak işleri kynlaşýar, hazyna bolsa boşap başlaýar.

Bu ýagdaýlar Weý hökümetini döwlet eýeçiligini güýçlendirmäge we döwlet apparatynyň abraýyny galdyrmaga itekleýär. 485-nji ýylda imperatoryň permany bilen ýeri paýlamagyň we oňa eýeçilik etmegiň täze tertibi kabul edilýär. Bu tertip rus we sowet istoriografiýasynda “bölek ýer sistemasy” ýa-da türkmençeläp aýdanymyzda “bölek ýer sistemasy” diýlip atlandyrylýar. Elbetde, ýerden peýdalanmakda ähliumumy deňligi ykrar etmändir, ýöne iri ýer eýeleriniň ýerlerini we hukuklaryny kemeltmekde bu permanyň örän uly ähmiýeti bolupdyr.

Bu kanun döwlet eýeçiliginiň iri feodal eýeçiliginiň üstünden belli bir derejede ýeňşi üpjün edipdir. Bu kanun feodallaryň garaşlylygyndan aýryp, daýhanlaryň döwlet tabynçylygyna geçirilmegini we bir ýer uçastoklaryna eýe bolmaklaryny göz önüne tutupdyr. Perman şol ýer uçastoklarynyň möçberini we onuň eýeleriniň borçlaryny kesgitläpdir.

Kakun boýunça 15 ýaşdan 70 ýäşa çenli aýallar we erkekler sürüm ýerlerini eýelemäge hukuk alypdyrlar. Erkekler köp, aýallara bolsa az möçberde ýer bermeklik göz önüne tutulypdyr. Öz ýerlerini olar iňňän gowy ýagdaýda saklamaklyga we we işläp bejermeklige borçly edilipdir. Garrap

tapdan düşen ýagdaýlarynda, zähmete ukyrlylygyny ýitirenlerinde ýa-da ýer eýesi ölen ýagdaýynda ýer başga birine berlipdir (elbetde, ýeri işläp-bejeryän başga bir daýhana). Ýeri satmak ýa-da satyn almak ýa-da ýeri wagtlaýyn бага birine bermeklik düýbünden gadagan edilipdir. Bölünip berilýän ýeriň ikinji bölegine bag we bakja ekinleri ekmeklik göz önüne tutulypdyr. Şol ýerlere daýhanlar tut agajyny, kepen, gök we bakja ekinlerini ekmeli bolupdyrlar. Bu ýer, hakykatdan maşgalanyň ygtyýaryna hemişelik berlip, ony nesilden-nesle geçirmäge hukuk berilmändir. Bag-bakja ekilýän ýerleri käbir ýagdaýlarda satmaga we satyn almaga hukuk berilipdir. Mysal üçin, ýer eýesiniň zähmete ukyplylygy ýiten ýa-da aradan çykan halatynda ýa-da bolmasa ýer eýesiniň nesli bolmadyk halatynda. Şeýle hem bu kanun uly mülk ýerleriniň nesilden nesle geçirilmegine-de rugsat beripdir. Bu, elbetde, döwletiň iri ýer eýelerine eden özboluşly eglişikleriniň biridi.

Ýere eýeçilik etmeklik her ýylda döwlet hazynasyna däneden, ýüpek we kependen edilen matalary we pamygy salgyt hökmünde tölemäge ýer eýelerini borçlandyrypdyr. Şeýle hem salgyt tölemäge borçly edilen ýer eýeleri (elbetde, daýhanlar) ýylyň belli günleri döwletiň hasabyna iletmege-de borçly edilipdir. Salgyt salmakda ýeriň möçberi däl-de, salgyt töleýäniň maşgala

sany göz öňüne tutulýar.(Muňa jan bayna salgyt diýilýär).

Obalary dolandyrmagyň täze formasy girizilipdir. Baş sany hojalyk iň aşaky obşına guramasyny emele getiripdir. Ol lin diýlip atlandyrylypdyr. Baş sany lin- orta obşına guramasyny- li-ni emele getiripdir, baş li bolsa- 125 hojalygy ozone birikdirýän oba guramasyny düzüpdir. Şol birleşikler oba arçynlary ýa-da aksakallary tarapyndan dolandyrylypdyr. Salgyt hökmünde ýaňky arçynlaryň maşgala agzalarynyň bir bölegi salgytdan we borçdan boşadylypdyr.

Bu girizilýän täzelikleriň ählisi ekerançylary döwlet häkimiýetine boyun egdirmek, köne garyndaşlyk we goňşuçylyk gatnaşyklary ýok etmek üçin edilýärdi. Şol döwürde hojalyk salgyt töleýän biriniň funksiýasyny ýerine ýetirip bilmeýärdi, sebäbi bir hojalykda birnäçe maşgala bardy. Şonuň üçin hem häkimiýetler her bir maşgalany hasaba alýardylar we salgyt salýardylar. Şeýdibem könedan gelýän obşına hojalyklaryny ýok edýärdiler. Elbetde daýhanlarähli zähmetkeş ilaty hasaba we salgyt salmak üçin edilýän synanyşyklara garşylyk görkezýärdiler. Bularyň hemmesi ahyrky netijede obalarda yzy üzülmeýän göreşleriň we halk gozgalaňlarynyň tutaşmagyna getiripdir.

Gürrüňi edilýän permenda aýratyn ýer uçaştoklarynyň barlygy belleniipdir. Şol ýer

uçastoklary goşmaça ýerler hökmünde gul eýelerine we I mallarynyň eýelerine, şeýle hem köp çagaly maşgalalara berilmeli edilipdir. Meselem maşgalanyň öýlenmedik agzalarynaşol döwürdäki kesgitli ýer uçastogynyň $1/4$, gul eýesiniň 1 guly üçin $1/8$, iş maly üçin $1/10$ bölegi goşmaça berilmeli edilipdir.

Bu tertip-düzgünler feodallaşýan ýer eýeleriniň bähbitlerine doly laýyk gelipdir we olara uly ýerleri eýelemäge mümkinçilik döredipdir. Döwlet gullugynda durýan çinowniklere aýlyk hökmünde(natural) ýörite ýer uçastoklary berlipdir. Olar hojalyk bilen meşgullanmazdan girdeji alypdyrlar. Şeýle hem imperatoruň maşgalasy we onuň töweregindäkiler üçin hem-de “güýçli hojalyklar, monastyrlarüçin köp ýerler berkidilipdir. Şol ýerlerde gullar we ýerli gullar(olar hyzmatkäriň we öý sakçylarynyň funksiýasyny hem ýerine yetiripdirler) gelmişekler we daýhanlaryň beýleki garaşly kategoriýalara işläpdirler.

Ýerlere döwlet eýeçiligini girizmegi demirgazykda irki feodal döwletiň berkleşmegine we merkezleşmegine oňyn täsir edipdir. Döwlet gadymy Hytaý sistemasy boýunça dolandyrylyp başlanypdyr.

Öňki çarwa han-begleri häkimiýet başynda durmaklaryny dowam etdirdiler-de, olaryň hytaýlaşmak prosessi güýçli dowam edipdir. Weý

hökümdarlary hytaýlylaryň bilimini we tejribesini giňden ulanypdyrlar we olaryň medeniýetini Kabul etmäge çalşypdyrlar. Döwlet apparatynda hytaýlylar uly rol oýnapdyrlar. Döwlet dili hytaý dili diýlip ygylan edilipdir, tobiý dili bolsa gadagan edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen tobiler hytaý egin-başlaryny geýip başlapdyrlar, hytaý edim-gylymlaryny, dāp-dessurlaryny ýerine yetirip ugrapdyrlar-otparazçylykdan (şamanizm) yüz öwrüpdirler. Buddizmi kabul edipdirler.

Görşümüz ýaly gürrüňi edilyän döwürde Demirgazyk Hytaý hem Günorta Hytay hem birinji ululy kiçili döwletlerden ybarat bolupdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen Demirgazyk bilen Günortaň arasynda VI asyrdan başlap ýumşak gatnaşyklar ýüze çykyp ugraýar. Demirgazykda tobiýleriň ýerine demirgazyk-gündogarda Si we demirgazyk-günbatarda Çžou döwletleri ýüze çykýar. Günortada bolsa özara feodal uruşlar peselmän, gaýta güýjap ugraýar. Uruşlar zerarly geday galan daýhanlar, komandirsiz galan esgerler, garyp düşen feodallar, söwdagärler we beýlekiler kem-kemden demirgazyga gaçyp başlaýarlar. Üstesine-de Demirgazykdaky türk taýpalaryň Hytaýa çozmak howpy hem has-da artýar. Şeýle ýagdaýda bütin Hytaýy birleşdirmek we bitewi Hytaý döwletini döretmek ideýasy täzeden janlanyp ugraýar.

Ýurdy birleşdirmek inisiatiwasy demirgazyk Çžou döwletine degişlidir. Sebäbi olaryň örän söweşjeň goşuny bolupdyr. Üstesine-de olaryň ýurduna türki-çarwalaryň çozmak howpy hem ýüze çykypdyr. Çžouň hökümdarlary we olaryň serkerdeleri günorta-günbatarda birnäçe owly operasiýalary amala aşyrýarlar. Soňra olar gündogara ýöriş edip, 581-nji ýylda demirgazyk-gündogar Si patyşalygyny boýun egdiripdirler. Basym olar bütün günortany hem eýeläpdirler.

Şeýle az wagtyň içinde uly döwleti ýaragly güýjüň kömegi bilen birikdirilmegiň örän çuňňur sebäpleri bar. Sebäbi Hytaýyň ykdysady we syýasy bähbitleri içki uruşlaryň tiz gutarmagy we ululy-kiçili berk bolmadyk döwletleriň ýeke-täk imperiýa birikmeklerini talap edipdir. Sebäbi Hytaýyň ykdysadyýeti uly irrigasion setleriniň gurulmagyny talap edipdir. Çünki häli-şindi bolup geçýän suw joşmalary ykdysadyýete uly zyýan yetiripdir. Şil kynçylyklaryň önüni almak bolsa aýry-aýry hökümdarlar alyp bilmändirler. Kyn güne düşen daýhanlar öz ýerlerinden göçüp gidýärdiler. Täze ýerleri özleşdirmeli bolýardylar. Şeýle uly migrasiýanyň önüni bolsa diňe bitewi döwletiň derejesinde alyp boljakdy. Diňe güýçli häkimiýet gaça-gaçlygyň we göçe-göçlügiň önüni alyp biljekdi, dowam edip gelýän ykdysady gatnaşyklary saklap biljekdi.

Iň esasy zat hem ululy-kiçili patyşalyklar ägirt uly Hytaýyň ekerançylyk raýonlarynyň guryýer serhetlerini çarwalaryň weýrançylykly çözüşlarynyň önüni alyp bilmeýärdiler. Daşky howp has-da Demirgazykda güýçlüdi.

Ýene-de bir aýratynlyk Hytaý milleti Demirgazykda kemala gelýär we soňra demirgazyklylaryň Günorta-da ornaşmaklary we olar bilen garyşmagy Günortanyň ilatynyň Demirgazyk bilen birleşmäge bolan islegini artdyrypdyr.

589-njy ýylda serkerde Ýan Szýan imperator diýlip yglan edilýär we onuň dinastiýasy Suý adyna eýe bolýar. Ýan Szýan we onuň ogly Ýan Guan merkezleşdirilen despotik häkimiýeti berkarar edýärler.

604-nji ýylda Ýan Szýan öz ogly tarapyndan öldürilýär we onuň ornuna Ýan Guan gelýär. Hytaý çeşmeleri Ýan Guana örän zalym despot, häkimligi söýýän, toý-baýramçylyga sarpa goýýan patyşa hökmünde suratlandyrýarlar.

Ýan Guan ýurduň paýtagtyny Loýana geçirýär. Ol bu şäheri täzedan gurdurýar we 10 sany baý maşgalany göçürüp getirýär. Ol owadan parklary, köşkleri gurdurypdyr. Häli-şindi baýramçylyklar geçirilip durupdyr. Ýurduň ähli azyk zapaslaryny bir ýere ýygnamak maksady bilen Ýan Guan Loýanyň ýanynda örän uly anbar gurduryp, ýurtda ýygnaýan däne salgydyny şol şol ýere

getirdipdir. Onuñ döwründe täze-täze kanallar gurlup, olar ýurdy birikdirmekte, haryt gatnadylyşyny çaltlandyrmaga, goşuny ondan-oña sürmäge gowy kömek edipdir. Söwdanyň ösmegine itergi beripdir.

Daşary syýasatda imperiýa agressiw syýasat ýöredipdir. Demirgazykda türkiler bilen uruşmaga bogny ysmandyr, şonuň üçin he molar Koreýa we Wetnama garşy uruşlary alyp barypdyrlar. Köp sanly flotuň we guryýer goşunlarynyň gatnaşýandygyna garamazdan ýörişler köplenç şowsuz tamamlanypdyr. Goşuny gerek-ýarak saltar bilen üpjün etmek üçin ummasyz köp adamlar-daýhanlar sürlüpdür. Tyl işlerinde müňlerçe adamlar açlykdan-suwsuzlykdan we kesellerden ölüpdür.

Esasan hem uruş gidýän taraplar bolan Hebeý-Şandun we Henanyň ilaty üçin agyr bolupdyr. Hut şol ýerde hem 610-njy ýylda halk gozgalaňy turýar. Hökümet gozgalaňy basyp ýatyryp bilmeýär. Gozgalaňçylar çinowniklerden oç alypdyrlar. Olar özbaşdak patyşalyk döretmäge synanyşyk edipdirler. Patyşalyga bolsa oňki starosta we esger Dou Szýan-de-ni saýlapdyrlar. Ýurduň beýleki ýerlerinde-de daýhanlar tolgunşyklary bolup geçipdir.

Uly feodallar merkezi hökümetiň aşar merkezleşmeginden we ýurduň ähli baýlygyna onuň eýelik etmeginden we uruşdaky

şowsuzlygyndan nägile bolup başlaýarlar. Olar topalaň turuzýarlar we şol ýerde-de öldürilýärler. Ýurtda ýene-de baş-başdaklyk başlaýar, ýöne Şanyň hökümdary Li Ýuan hemmeden üstün çykýar we ol türkileriň kömegi bilen Suý dinastiýasynyň tarapyny çalyp çykyş edýär we olaryň imperator bolmagyny isleýär. Ýöne Çanani eýeläp öňki ähdinden dänýär we özüni imperator diýip yglan edýär. Şeýlelikde täze Tan dinastiýasy ýüze çykýar. Li Ýuan halkyň ähli gatlaklary barada örän seresaply syýasat ýöredýär. Daýhan köpçüligini ýuwaşatmak üçin ol geçen ýyllaryň bergilerini ýatyrýar we barşşinanyň möhletini azaldýar. Onuň permanlary gulçulyga satylan daýhanlary azat edipdir, feodallara daýhanlary öldürmegi gadagan edipdir. Häkimiýetleraçlyk çekýänlere, täze öýlenýänlere az-kem ýardam edipdir. Li Ýuan täze kanallary çekdiripdir, köneleri bejerdipdir. Tanlar gozgalaňçylaryň günäsiniň geçirilýändigini yglan edipdirler. Ýöne şonuň bilen bir hatarda gozgalaň merkezlerini derbi-dagyn edipdirler. Olaryň serdary Dou Szýan-de rehimsiz jezalandyrylypdyr. Şeýlelikde 628-nji ýyla çenli Tanlar doly ýeňiş gazanypdyrlar.

626-njy ýylda Li Ýuan öz oglunyň peýdasyna tagtdan el çekýär. Li Şi-Min öz höküm süren döwründe ýurdy giňeltmegi we berkitmegi başarypdyr.

Konfusiançylyk gadymy Hytaý akyldary Konfusiýiň Kun-uzynyň (b.e. öňki 551-479ýý) ady bilen baglanyşykly. Ol etiki-syýasy akymbolup, uzak asyrlaryň dowamynda döwletiň baş ideologiýasy bolup hyzmat edipdir. Konfusiý ilkinji bolup-adamy, jemgyýeti we döwleti kämilledirmegiň prinsiplerini işläp düzüpdir. Şunda ol gadymy ýazgylara esaslanypdyr. (Şu-szin-taryh kitaby). Onuň esasynda “Lunýuý”(“Gürrüňler we pikirler”) kitaby döredilipdir. Ol mukaddes Dao (hak ýol, adalatly düzgün, özüni alyp barmagyň normalary) pikri öňe sürüpdir. Ol “kim säher bilen Daoni duýsa, agşamara gynanman ölüp biler” ýa-da “eger-de Hytaýda (jungo) Dao höküm sürýän bolsa görünjek boluň, yok bolsa gizleniň” diýipdir. Ol ir wagtlar dowam eden “de”(ýagşylyk etmek) düşüňjesine täzeçe many beren. Öňler ony gazanmak begzadalara degişli bola bolsa, ony indi ýagşyzada adamlaryň hemmesi amala aşyryp bilipdirler. Konfusiýançylyk praktiki akym bolan. Ol döwleti berkitmäge gönükdirilen. Durmuşda herkimniň orny bolan Patyşa-patyşa bolmaly, raýat-raýat, ata-ata, ogul-ogul. Ýöne ol köp mesele adamyň özüne bagly diýen. Garyp – garyplygyna galmaly diýmän köp zat adamyň özüne bagly diýen. Ol “Diňe örän akylly we örän akmak adamlar üýtgäp bilmeyärler” diýipdir. Adamyň abadançylygy- konfusiiçylygyň iň baş

maksady bolan. Ýöne onuň gumanizmi ýewropanyňkydan tapawutly ýagny onda adam subýekt däl-de, aladanyň obýekti. Ony konserwatizmde aýyplajak bolýanlaram bar. Ýöne ol hakyky täzelikçi-sebäbi batga çümen Hytaýy galkyndyrmagyň ýollaryny görkezen.

Islendik döwlet öz durmuşynda belli bir ideologik sistema daýanýar. Orta asyr Hytaý döwleti hem şol ideologiýalaryň biri bolan sinkrebizme daýanypdyr. Sinkrebizm üç diniň: konfusiançylyk, daosizmiň sintezi bolup durýar.

Hytaýyň gadymy taryhyndan gaýdýan konfusiançylyk orta asyrlarda-da öz güýjüni ýitirmändir. Konfusian alymlary döwlet we jemgyýetçilik moral prinsipleriniň goragçylary we mugallymlary, ýuridiki normalary we bilis sistemasyny döredijiler bolmagyny dowam etdirýärler. Gadymy çeşmelerden döwleti dolandyrmagyň öň düzülen prinsiplerini we ýörelgelerini almak bilen raýatlaryň hökümdara tabyn bolmaklaryny ündeýärdiler, maşgala we jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kesgitleýärdiler.

Daosizm dini gadymy ynançlar bolan asmanyň kultyny we keramatly akyldarlaryň kultyny özüne kabul edipdir. Halk ynançlarynyň jümmüşinden çykmak bilen orta asyrlarda daosizm hytaýlylaryň durmuşynyň we ruhy medeniýetiniň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Edil musulmanlaryň we hristiýanlaryňky ýaly daosizmde hem o dünýä ikä

bölünipdir. Daosizmiň tarapdarlarynyň köp bolmagynyň sebäpleriniň biri ol “baky durmuş” ideýasyny öňe sürüpdir. Adamyň bedeni daos dini boýunça dürli-dürli ruhlaryň ýygnaýan ýeri bolupdyr. Ýañky ruhlar asmanda bolmak bilen adamyň gowy we erbet işlerini hasaba almak bilen onuň ýaşyny kesgitleýdirler. Şonuň üçin hem özüni gowy alyp barmaly we şol diniň talaplaryny berjaý etmeli bolupdyr. “Baky ýaşamak” üçin ikinji şert diýetany örän berk saklamaly bolupdyr. Daos akyldarlarynyň aýtmagyna görä iň gowy iýmit adamyň öz tüýküligi bolupdyr.

Daos dinine uýýanlar öz dinlerini döwlet dinine öwürmäge çalşypdyrlar. Onuň üçin buddizmiňki ýaly adamlar üçin etiki normalary we talaplary düzüpdirlir.

Buddizm Uzak Gündogara Hindistandan geçýär we orta asyr durmuşyna ägirt uly täsir edýär. Buddizm dinini ýaýradýanlar bolsa Orta Aziýadan barypdyrlar. Olar Gansuda, Şensi-de we Henanide ýerleşipdirler. Orta asyr buddizmi gadymka görä birneme ýumuşak bolupdyr. Sebäbi gadymkyň örän zabun talaplary bolupdyr. Asketizm diňe saçyny syrдыryp monahçylyga geçenler üçin hökman bolupdyr.

Dünyä dinleriniň biri bolmak bilen buddizm jemgyýetde integrirleýji ýa-da jebisleşdiriji rol oýnapdyr. Onuň ähliumumy deňlik we birek-

birege yardım bermek ideýalary onuň tarapyna millionlarçalaryň geçmegini üpjün edipdir.

Durmuş konfliktler, çarwalaryň çozuşy we beýlekiler gul eýeçiliginden feodalçylyga geçilýän döwürde Hytaýyň medeniýetiniň ösüşini az-kem togtadan hem bolsa, onuň umumy ösüşiniň önüni alyp bilmedi. Demirgazykda we Günortada harby ýagdaýyň saklanyp galmagyna garamazdan intellektual iş dowam edipdir. IV-VIII asyrlarda dürli filosoflar, matematikler, ýazyjy-şahyrlar ýaşap geçipdirler we ajaýyp eserleri döredipdirler. Şol döwürlerde taryhçylar döwrüň wakalaryny ýazga geçiripdirler. Belli taryhçylaryň biri Fan E bolup ol “Han (dinastiýasynyň) gadymy taryhyny” düzüpdir.

Şol döwürlerde Günorta döwletine goňşy ýurtlardan syýahatçylar, missionerler, söwdagärler gelipdirler. Hytaýdan bolsa Hindistanyň keramatly ýerlerine hytaý monahlary zyýarata gidipdirler. Daşarky gatnaşyklaryň ösmegi Hytaý flotunyň kemala gelmegine getiripdir. V asyrlarda metallaryň dürli görnüşlerini eretmeklik ýüze çykýar. Medisina-da ösüpdür. Dürli otlardan derman taýýarlapdyrlar.

Orta asyr inženerleri we arhitekturlary täsin binalary gurmagy başarypdyrlar.

Astronomiýa ylmy ösüpdür.

VIII asyrdan Hytaýda imperator köşgüniň ýanynda Alymlaryň ýokary ýygnaýy ady bilen

Hanlin akademiýasy döredilýär. Birnäçesi imperatoruň buýruklaryny, permanlaryny bir ýere ygnap çap edipdirler we hökümet westnigini döredipdirler.

Poeziýa ösüpdür. Tao ÝunMin(365-427) “Персиковый источник”

Suratkeşlik hem ösüpdür. Ýüpek matanyň we kagyzyň ýüzüne çekipdirler. Buddizmiň täsiri uly bolupdyr.

Teatr. Goňşy halklaryň gazananlaryndaam peýdalanyndylar.

Hytaýyň birleşdirilmegi

Feodalizmiň irki etaplarynda Hytaýyň ykdysadyýeti ep-esli ösüslere eýe boldy. Tan imperiýasy VII asyryň I çäryeginde döreyär. Şol wagtlar bölek ýer sistemasy henizem dowam edýärdi. Sürümli ýerler giňeldilipdir, ekinleriň dürli görnüşleri ekin dolanyşygyna girizilipdir. Alynýan önümleriň möçberi artypdyr.

Täze irrigasion setler gurlupdyr. Ýerler giňeldilipdir. Suwy yokary göteripdirler.(jykyr işledilişi)

Ekini çalşyp ekmegi özleşdiripdirler. Bir bada dürli wagtlarda yetişýän iki ekini bir ýere ekipdirler.

Zähmet bölünişiginiň çalt ösmegi netijesinde senetçilik önümçiligi has-da ösüpdür.

Merkezledirilen imperiýanyň kemala gelmegi netijesinde gowy gurnalan hem-de ösen döwlet apparatynyn kömegi bilen iri ýer eýelerine ähli ýerlere agalyk etmek we şol ýerlere ýazylan daýhanlary özlerine bakna etmek başardypdyr. Ýöne täze şertlerde bular hem feodallary kanagatlandyrmadyr we olar öz ýerlerini, baýlyklaryny we syýasy täsirlerini artdyrmagyň usullaryny agtarypdyrlar. Ýokary häkimiýet bolsa her hili ýollar bilen onuň önüni almaga çalşypdyr. Ol bu göreşde köne dessury, ýagny, ýerleriň döwlet eýeçiligi prinsipi ulanmaga çalşypdyr. Döwlet gözegçiliginiň ösen formasy we başga-da birnäçe çäreler iri ýer eýeçiliginiň ösüşiniň önüni almaga gönükdirilenem bolsa, bu prosessiň önüni alyp bilmändir. Sebäbi täsirli feodallar, emeldarlar, söwdagärler dürli ýollar bilen döwlete salgyt töleýän daýhanlaryň ýerlerini ellerinden alypdyrlar ýa-da olary öz mülklerine çekipdirler. Sebäbi olar sansyz-sajaksyz döwlet salgytlaryndan we borçlaryndan boşadylypdyr.

Ýa-da bolmasa, öz ýerlerine kanallary çekmek bilen feodallar, daýhan ýerlerini suwsuz goýupdyrlar we olary tozdurypdyrlar. Tozan daýhanlar ýa gaçypdyrlar, ýa-da feodallaryň baknalaryna öwrülipdirler.

Bölek ýer sistemasynyň krizise düşmegine kähalatlarda imperatorlaryň özi hem bolupdyrlar. Sebäbi gulluk ýa-da aýratyn hyzmatlary üçin öz

garyndaşlaryny we täsirli adamlary, bar bolan çäklendirmelere garamazdan ýerleri daýhanlar bilen olara beripdirler. Bu bolsa şol ýerleriň soňra hususy ýerlere öwürilmegine sebäp bolupdyr. Eger-de 710-njy ýylda 140-dan ýokary aristokrat maşgalasy ýer sowgadyny alan bolsa , 766-njy ýylda 400 hojalyga ýer berlipdir.

Döwlete salgyt töleýänleriň sanynyňgörnekli azalmagy döwlet hazynasyny tozdurypdyr. Döwlet bolsa salgyt töleýänleriň sanyny saklajak bolup netijesiz göreşipdir. Onuň garşysyna her hili permanlar çykarylypdyr. Daýhan(döwlet) ýerleriniň eýelenmegi üçin ýörite jeza çäreleri bellenipdir. Ýöne barybir onuň öňüni alyp bilmändir. Ýogsam ýerleň alyp-satuwy gadagan edilipdir, hatda “müdimilik berlen ýerleri” satmagy gadagan hem etjek bolupdyrlar.

736-njy ýylda gaçgak daýhanlara öz ýerlerine gelmäge rugsat beripdirler, her hili kömekleri we yeňillikleri wada edipdirler. Daýhan ýerlerine gidýän ýaplaryň öňüne goýlan dambalary ýykypdyrlar(hökümet).

Salgyt töleýänleriň sanyny köpeltmek mahsady bilen esgerleri öýlerine goýberipdirler we daýhanlara öwürüpdirler. Ýöne barybir salgyt krizisiniň öňüni almak imperatorlara başartmandyr.

Özleriniň ykdysady ýagdaýlaryny berkidip, iri feodallarmerkezleşdirilen döwlet häkimiýetini gowşatmaga dyrjaşypdyrlar.

Käbir täsirli feodallaryň güýçlenmeginden we separatistik meýillerden gorkusyna imperatorlar ýerlerdäki harby serkerdelere käbir graždan funksiýalary beripdir. Bu bolsa tersine ýerlerde iki häkimiýetliligiň döremegine sebäp bolupdyr. Hazyna bolsa tozupdyr.

Hazynanyň çökmegine Tanlaryň öň basylyp alnan ýa-da wassal ýagdaýda bolan ýurtlaryň ýitirmegi hem sebäp bolupdyr. 751-nji ýylda araplardan ýeňlenden soň Beýik ýüpek ýolundaky Hytaýyň täsiri peselipdir. Demirgazyk-gündogarda kidanlar çozup durupdyrlar. Koreýa elden gidipdir. Üstesine-de serhetde gorag uruşlaryny hem alyp barmaly bolupdyr.

Ýurtda we paýtagtda ýagdaýyň agyrlaşmagy imperator häkimiýetine garşy dürli güýçleriň topalaň turuzmagyna-da getiripdir.

755-nji ýylda goşun serkerdesi we imperatoruň dikmeleriniň biri bolan An-Lu-şan topalaň turuzýar. Ol öň öz goşuny bilen kidanlara garşy söweşýär eken. Ol öz goşunyny imperatora garşy öwürýär we ilki Kaýfyny soňra Loýany we Çanany eýeleýär. Imperator gaçýar. Tanlar uly pula uýgurlary we çarwalary yrýarlar we olaryň güýji bilen An Lu-şany kowýarlar. Ýöne bu

topalañlar uzak wagtlap dowam edipdir we olar imperatordan birnäçe eglişikleri gazanypdyrlar.

Çarwalar hem elleri boş gitmändirler. Yzlaryna gaýdanlarynda ýurdy keýp edip talapdyrlar.

Umuman ýurt halys tozupdyr. Salgyt gelenok. Şonuň üçin reforma geçirmeli. Ilaty hasaba alyp bolanok sebäbi serişde ýok. Öňki agrar kanunyny hem ýöredip bolanok, sebäbi feodallar has hem köpelişdir. Olardan gelyän girdeji hem az.

Şonuň üçin hem 763-nji ýylda ýerler 9 sany razryada bölünip, salgyt ýeriň mukdaryndan alynmaly edilýär. Bu çäre feodallaryň garşylygyny döredipdir.

Hökümetiň birinji Ministri Ýan Ýan bölek ýer sistemasynyň zerurlygynyň yoklugy baradaky pikri aýdýar. Ol aýdýar -salgydy kimden alaňda näme, (daýhandanmy, feodaldanmy) hazyna salgyt gelse bolýar-da-diýýär.

Daýhan ýerleri saklajak bolup ýa-da olara ýer berjek bolup azara galmaly däl, sebäbi olaryň içinde ýerini oňarjagy bar, oňarmajagy bar. Üstesine-de her ýyl ýer paýlanyşygyny geçirjek bolsaň, ýer paýlajak bolsaň ýa-da gurakçylyk ýyllary olara kömek berjek bolsaň, başga işem gerek däl diýýär.

780-nji ýylda Imperatoruň permany bilenhem-de Ýan Ýanyň teklibi boýunça lýanşuý – sistemasy girizilýär. Lýanşuý-bu salgyt sistemasy bolup, şu sistema boýunça ýerlere we onuň ähli

eýelerine salgyt salynýar. Ýylyň dowamynda iki gezek salgyt salnypdyr. Birinjisi altynjy aýda(tomus) we on birinji aýda(güýz).

Salgyt tölemeklik şäherlere-de degişli bolupdyr.

Şeýle hem salgyt pul görnüşinde-de ýygnaýpdyr. Bu sistema “güýçli hojalyklaryň” we pomeşşikleriň baýlygyna uly zarba urupdyr, sebäbi önler salgyt tölemekde köp ýeňilliklerden peýdalanýardylar.

Lýanşuý sistemasy bölek ýer sistemasyny ýykyp, ýere hususy eýeçiligi resmileşdiripdir.

Lýanşuý sistemasynyň girizilmegi daýhanlaryň ezilmegini öňküsindenem güýçlendiripdir. Garaşly ýer eýeleri hojaýyna rentadan başga döwlete salgyt töläpdir. Salgytlaryň artmagy olaryň gününü kynlaşdyrypdyr. Olaryň köpüsi ýerlerinden mahrum bolup, barlylaryň golastyna düşüpdirler.

Daýhanlar bilen bir hatarda söwdegärleriň we şäherlileriň hem ýagdaýy kynlaşypdyr. Para-peşgeş artypdyr. Köşk adamlarynyň, harbylaryň arasynda bäsdeşlik güýçlenipdir. Tan imperiýasygowşapdyr.

IX asyryň ahyrlarynda ýurtda häli-şindi gozgalaňlar turupdyr. Bu gozgalaňlara öňki daýhanlar, harby adamlar, öýsüz-öwzarsyzlaryň uly toparlary gatnaşypdyr.

874-nji ýylda Gansu, Şensi, Henan, Şandun welaýatlarynda dayhan gozgalaňlary başlaýar. Oña Wan Sýançži ýolbaşçylyk edýär. 875-nji ýylda gozgalaňçylara Huan Çao goşulýar we onuň iň ýakyn kömekçisine öwrülýär. Harby işden gowy baş çykarypdyr. Geçmişde kontrabandist bolan.(duz). Sany 100000 ýetipdir. Talaňçylyk edipdirler(baýlary).

Hökümet Wan Sýançža uly çinler hödürläpdirler. Etmändir. Ýöne onuň arasy Huan Çao bilen bulaşypdyr. Ikä bölünipdirler.878-nji ýylda Wan günbatara ýöriş edipdir. Uruş şowsuz bolupdyr we ol ýeňilipdir we ýesir alnyp öldürilipdir. Sebäbi hökümede çarwalar ýardam beripdir.

Ähli goşuny Huan Çao birleşdiripdir we 878-nji ýylyň ahyrynda Ýanszyň günorta kenaryna geçip geçip günorta tarap süýşüp ugraýar we 879-njy ýylda Guançžou zabt edip alýar.

Soň ýene-de demirgazyga süýşüp ugraýarlar. Ilat kömek beripdir. Goşuny 0,5 milliona ýetipdir, ýöne Hubestiň ýanynda ol ýeňilýär we ýene-de Ýanszyň günortasyna gelyär. Goşun 300000-e ýetýär. 880-de ýene-de demirgazyga ugraýar. Şol ýylyň dekabrynda olar söweşsiz Loýany eýeleýärler. Aşaky gatlaklar, şäherliler, harbylaryň bir bölegi onuň tarapyna geçýär.

881-nji ýylyň 10 ýanwarynda Tanyň paýtagty Çanan uly söweşden soň gozgalaňçylaryň eline

geçýär. Imperator hojalygy bilen günorta gaçýar. Örän köp emeldarlar, patyşa familiýasynyň agzalary öldürilýär. Garyplar bilen olar oljalaryny paýlaşypdyrlar.

Huan Çao imperator diýlip jar edilýär. Onuň töweregindäki egindeşleridürli wezipeleri eýeläpdirler. Onuň öňki ýigitleriniň 500-si “hatyraly” adamlar diýlip yglan edilipdir.

Emma gozgalaňçylaryň anyk programmalary bolmandyr. Üstesine-de gayp giden imperator hem ýöne ýatmandyr. Olar çarwalary hakyna tutupdyrlar. Olar Huan Çaonyň şäherde ýoklugyndan peýdalanyp (ol demirgazyga ýörişe gidipdir) şähere girýärler. Talaňçylyga başlaýarlar. Huan Çaonyň esgerlerine olary şäherden gysyp çykarýarlar.

Şäherde-de ýagdaý kynlaşypdyr. Açlyk, käbir harbylaryň dönükligi. Şol sebäpden Huan Çao şäherden çykmaga mejbur bolýar. 883-nji ýylyň 20-nji maýynda Henana tarap ugraýar. Türk-satolaryň 17 müňlük atly goşuny (imperatoruň tarapynda) Çanany talaýarlar

Henanda gozgalaňçylar binäçe söweşlerde ýeňilýärler. Olaryň sany azalypdyr. Dönüklük edenler hem bolupdyr. Onuň ýakyn adamlary (Çžu Wen, Şan Žan) jezalandyryjylaryň tarapyna geçipdir.

884-nji ýylda Şandun welaýatynda Huan Çao öz sanly otrýady bilenüni öldürýär. Ýöne onuň

aýry-aýry otrýadlary köp wagtlap Tanlara garşylyk görkezipdirler.

Gozgalaňyň uly ähmiýeti bolupdyr. Agalyk edýän dinastiýa ýykylýar. Feodal synpy uly ýitgiler çekýär (öldiler, zatlaryny giderdiler). Gozgalaň wagtlaýynça daýhanlary salgytdan boşadýar. Baýlaryň hyzmatyndan dyndarýar.

Gozgalaňdan soň häkimiýet ugrunda özara uruşlar başlaýar, sebäbi dinastiýa agdarylypdy. Serkerdeler territoriýalardahojaýynçylyk edýärdiler. Li Ke-ýun, Çžu Wen bilen urşup Sanani tem-tekiz edýärler. Tan imperatorlary olaryň elindäki oýunjak bolupdyr. Imperatory ilki Li Ke-ýun alýar, soň ony Çžu Wene aldyrýar. Çžu Wen ony Loýana äkidip öldürýär.

Umuman 906-njy ýyldan 960-njy ýyla çenli Hytaý taryhynda 5 dinastiýanyň we feodallyklara bölünendigini aňladýar.

X asyryň başlarynda Hytaýyň goňsusy kidanlar güýçlenip ugraýar. Olar imperiýa döredýärler we Ambigan Ýelýuý imperator bolýar. Olaryň döwleti Lýao(937) diýlip atlandyrylypdyr. Olar demirgazyk Hytaýyň içerki işlerine gatyşyp ugrapdyrlar.

X asyryň 40-njy ýyllarynda olar Kaýfini eýeleýärler. Ýöne halk kowup çykarýar. Sebäbi olar özlerini Hytaýyň imperatory etjek bolýarlar. Olara garşy halk gozgalaňy turýar.

Kaýfınyň hökümdary Çay Şun ýurdy birleşdirip ugrayar. Soňam ony gutarman kidanlara garşy uruşyar. Ýöne 960-njy ýylda ol tarpa-taýyn ölýär we onuň goşuny Çzao Kuan-ini imperator diýip yglan edýärler.

Kuan-in Sun dinastiýasyny döredýär. Ol 960-80 ýyllarda imperiýany birleşdirýär. Kidanlaryň basyp alan ýerlerini gaýtaryp bilmeýär.

Sunlar döwründe-de ýere şahsy eýeçilik agalyk edipdir. Täze-täze ýerler açylypdyr. Giň territoriýalary özleşdiripdirler. Hökümet onuň öňüni almaga dyrjaşypdyr. Daýhanlar ýene-de gedaylaşypdyr. Närazylyk güýçlenipdir.

994-nji ýylda Spçuan welaýatynda halk gozgalaňy bolýar. Çeduni alyp olar Beýik Şu döwletiniň döredilendigini yglan edýärler. Ýöne 995-nji ýylda hökümede olary ýeňmek başardýar.

Şeýle gozgalaňlar 1043-nji ýylda Şandun welaýatynda, 1047-nji ýylda Hebeý welaýatynda bolup geçýär. XII asyryň 20-30-njy ýyllarynda gozgalaňlar günorta we merkezi welaýatlarda-da bolup geçýär. Ýöne olary derbi-dagyn edip, oç alýarlar.

Olar passiw daşary syýasat ýöredipdirler. Sebäbi zordan araçägi saklapdyrlar.

Olaryň kidanlardan başga ýene-de bir duşmany demirgazyk-günbatarda Tangut döwleti ýüze çykýar. Olaram imperiýanyň ep-esli ýerlerini eýeleýärler.

1040-1-44, 1069-1072, 1096-1099-njy ýyllarda agyr söweşler bolup geçýär. Häli-şindi serhetde konfliktler hem bolupdyr.

Tangutlaryň ösmegi Hytaýa ýaramaz täsir edipdir. Onuň Günbatar bilen (Hindistan, Orta Aziýa) arasyny kesipdir. Olar tangutlara paç töläpdirler.

XV-XVII asyrlarda Hytaýyň durmuş – ykdysady ýagdaýy.

Hytaýyň XVI-XVII asyrlar döwrüniň taryhy feodal jemgyýetinde krizisiň başlanmagy bilen häsýetlendirilýär. Krizis esasan ýurduň ykdysadyýetinde, durmuş gapma-garşylyklaryň ýitileşmeginde we syýasy göreşlerde öz beýanyny tapdy. Mongol çozuşlary bilen bagly bolan tesişler we Min imperiýasynda konserwatiw tertip-düzgünleriň girizilmegi könelişen feodal režimini berkitdi.

XV asyryň ahyryna çenli iri feodallaryň baýlygy we syýasy täsiri biçak artdy, halk köpçüliginiň ezilmegi öňküsindenem güýçlendi. Şunuň bilen bir hatarda feodal jemgyýetiň içinde täze durmuş-ykdysady gatnaşyklaryň irki formalary-da ýüze çykyp ugrady.

Ekerançylaryň kyn iş we durmuş şertleri oba hojalygynyň ösüş mümkinçiliklerini çäklendirýärdi. Feodal jemgyýetinde seýrek

hadysa bolan arzan işçi güýji tehniki prosesiniň öňündäki uly päsgelçilik bolup durýardy.

Elbetde öňki nesilleriniň yhlasy netijesinde Hytaý ekerançylygy ep-esli üstünlikleri gazanypdy. Käbir tehniki täzeliklerem ýüze çykypdy. Meselem daýhanlaryň akyl-paýhasyasynda jykыр kämilleşdirilip, suw göteriji tranporterler döredildi. Ýöne suwaryş tehnikasy mundan aňryk gitmedi.

Ekerançylykda daýhanlar tohumlaryň hilini ýokarlandyryýardylar, ekin dolanyşykdan baş çykarýardylar, ösümlikleriň ekilişiniň we suwarylyşynyň wagtyny-sagadyny bilýärdiler, ekinlerini arabaglanysygyny göz öňüne tutýardylar. Daýhanlar ýerde yzgar saklamagy, ýörite metod boýunça ýeri dökünlemegi, bir mellekde birnäçe ekini bir wagtda ekmegi we yetiştirmegi başarypdyrlar. Ekerançylykda tehniki ekinler ekilýän ýerler, esasan hem gowaçanyňky giňelipdir. Obada nah mata dokamaklyga geçip başlapdyrlar we öz öndüren nahmata önümlerini giňden ulanypdyrlar.

Emma daýhanlaryň zähmet gurallary köpdürlidigine garamazdan örän primitiw we sada ýagdaýynda galmagyny dowam etdiripdir. Esasan gol zähmeti höküm sürüpdir. Ýabylyar bolmandyr, beýleki iş mallary öküz, sygyr, eşek yetmezçilik edipdir. Daýhanlar diňe elleri bilen orta we ownuk ýer eýeleri bilen ýeri işläp bejeripdirler,

gerdenleri bilen her hili zatlary daşapdyrlar. Şeýle azap bilen öndürilen önümler bolsa, adatça daýhan hojalygyny kanagatlandyrmaga yetmändir. Artykmaç zapasy bolmadyk daýhan hojalyklary tozupdyr: netijede köpçülikleýin açlyk, ykmandaçylyk we ilatyň garylmany döwrüň giň ýaýran hadysalary bolupdyr.

XV-XVII asyrlarda önümçilik prosesiniň indiividual –özbaşdak häsiýeti bilen iri feodal eýeçiliginiň arasynda gapma-garşylyk ýitileşipdir, şeýle hem baý ýer eýeleri bilen orta we ownuk ýer eýeleriniň arasyndaky garşylyklaram güýçlenipdir. Diňe bir salgyt töleýän daýhanlaryň elindäki döwlet ýerleri däl, eýsem hususy ýerlerem iri feodallar tarapyndan eýelenipdir. döwlet we hususy ýerleriň ýuridiki statusyny kesgitleýän kanunlaryň bolmazlygy ýerleriň kanuny we bikanun ýagdaýda eýelenmegine, olaryň satylmagyna we satyn alynmagyna getiripdir. Ýerleriň özara paýlaşylmagy hususy eýeleriň durmuş gatnaşygyny, ýagny orta we ownuk pomeşşikleriniň sanyny artdyrypdyr. Birwagtlar daýhan hojalyklarynyň, şeýle hem obşinanyň we ownuk eýeleriň ygtyýarynda bolan ýerler, täze hojaýynlaryň mülklerine öwrülipdirler.

Iri pomeşşikleriň hataryna belli maşgalalar, ol ýa-da beýleki ýerlerdäki täsirli adamlar, belli emeldarlar, harbylar, baý şäherliler, iri

feodallaryň mülklerini dolandyryjylar degişli bolupdyrlar. Kähalatlarda bir maşgala bütin uýezdiň sürümlü ýerleriniň ýaryna eýeçilik edipdir. Baý şäherliler, söwdagärler we süýthorlar ýer satyn alyp, pomeşşiklere öwrülipdirler.

Natural salgyt daýhan hojalyklaryny differentirläpdir, ýagny bir tarapda baý, beýleki tarapda bolsa garyp daýhanlar ýüze çykypdyr. Şol daýhanlaryň baýan bölegi ýer fondlarynyň üleşlenilişine işeňňir gatnaşypdyrlar. Oba administrasiýasynyň wekilleri, gurply daýhanlar, köpsanly kethudalar, oba süýthorlary, döwlet ýerleriniň gullukçylary tozan daýhanlaryň ýerlerini eýeläpdirler. Pomeşşiklere öwürülenlerinden soňam olaryönekey adamlar hasaplanylypdyr, yöne kä halatlarda olaryň käbirine ekzamen tabşyrmak we döwlet gullugyna işe durmak hem basardypdyr.

XV-XVII asyrlarda ýerleriň aýry-aýry adamlar tarapyndan köpçülikleýin eýelenilmegi Szýansi, Çzeszyan, Guandun, Hunan, Hubeý welaýatlarynda, has dogrusy ykdysady taýdan ösen ýerlerde giň ýaýrapdyr. Täze pomeşşikler bitewi hojalyk döretmändirler, olar diňe ownuk melleklerde oturan daýhanlardan renta almak bilen çäklenipdirler. Ýerlerde esasy işçi güýji ýarpaçy daýhanlar ýa-dabatraklar bolupdyr. Şeýle ýerleri köplenç bazaryň talaplaryna görä ýöredipdirler. Satuw üçin gök-bakja, miwe

önümleri, gowaça, temmäki yetiştiripdirler, howuzlarda balyk köpeldipdirler.

Dürli yollar bilen yerleri öz ellerinde jemleyänler esasen iri feodallar bolupdyr. Yerleri eýelemeklik iňňän uly möçberlerde amala aşyrylypdyr, özem resmi taýdan ugtyýar berlipdir. 1456-njy ýyldan başlap ilki bilen imperatorlaryň özleri döwlet yerlerini öz mülklerine öwrüp başlapdyrlar. XVII asyryň ortalaryna imperator mülkleriniň sany 300-e yetipdir. Şolardan paýtagt oblastyna golaý başisiniň umumy meýdany bir million mu yetipdir. XV asyryň ahyrynda köşk mülkleri ýa-da imperatorlaryň garyndaşlarynyň mülkleri döräpdir. Aýratyn hyzmat görkezen köşk adamlary imperator tarapyndan 10-100-müňlerçe mu möçberdäki yerleri peşgeş alypdyrlar. Köplenç ýagdaýda ýeri eýelemeklik käbir adamlaryň täsirli köşk adamlaryna, imperatoruň garyndaşlaryna para bermeklik arkaly hem amala aşyrylypdyr. Iri feodallaryň mülklerinde yerleri öňküleri ýaly ownuk melleklere bölüpdirler we daýhanlara berkidip, olara çökder salgytlary salypdyrlar.

Daýhanlardan alynýan önümler köp sanly maşgalalary eklemek üçin feodallaryň köşklerine, dolandyryjylaryň öýlerine ýygnaýpdyr. Bazar bilen göni gatnaşyk bolmandyr. sebäbi feodallar zerur zatlary öz mülklerinden we hazynadan alypdyrlar. Olar diňe gymmat bahaly zynatlary

satyn alypdyrlar. Begzadalaryň mülklerinde tehnikany kämilleşdirmegiň we hakyna tutma işçi güýjüni ulanmagyň zerurlygy bolmandyr. Olarda ekspluatasiýanyň öňden gelyän formalary we krepotnoýçylyk zähmeti agalyk edipdir. Üstesine-de emlägi nesilden–nesle geçirmegiň takyk kanuny bolmansoň, feodallar hojalygy ýöretmäge parhsyz garapdyrlar. Olaryň bar ünsi hojaýynçylyk edýän döwründe öz eýelik edýän mülkünden mümkin bolsa köpräk girdeji almaga gönükdirilipdir.

Feodallaryň özleri her hili ýygymlary ýygnapdyrlar, ýöne döwlet hazynasyna hiç zat tölemändirler. Imperator garyndaşlaryna we täsirli adamlara ýerleri döwlete salgyt töleýän daýhanlary, hatda hususy ýer eýeleri (ownuklar göz önüne tutulýar) bilen bilelikde beripdirler. Netijede döwlet girdejileri azalypdyr, býujedi doldurmak mesele bolupdyr.

Ýerler eýelenýän mahaly iri feodallar öz hojalygyny akyly–başly ýöredýän gurply daýhanlary, hatda pomeşşikleri hem tozdurypdyrlar. Döwlete salgyt töleýänler, pomeşşikmi ýa-da daýhanmy, tapawudy yok, feodal hökümdarlaryň ýa-da dolandyryjylaryň garaşlylygynda bolupdyrlar. Ekerançylara we ownuk ýer eýelerine berk talaplar bildirilipdir. Köplenç olar ýerlerden çykarylyp, ýarpaçylar bilen çalşyrylypdyr.

XV–XVII asyrlarda hususy eýeleriň ýa-da feodal hökümdarlaryň ýerleriniň içindäki ownuk melleklerde oturan daýhanlaryň sany hem ep-esli artypdyr. Köplenç ýagdaýda olar gös-göni salgyt töleýänler bolmandyr-da, dürli borçlary ýerine yetiripdirler, özlerine derek däl-de, hojalyga derek salgyt töläpdirler ýa-da diňe jan başyna salgyt töläpdirler. Diýmek, olara öndürýän önümi üçin salgyt salynmandyr-da, hojaýyna derek töläpdirler. Olaryň hojaýyna töleýän rentasy hasylyň 50% -ni tutupdyr. Başga-da olara her hili zatlary getirmeklige we işleri ýerine yetirmäge borçly edipdirler, maşgala agzalary bolsa hojaýyna hyzmat edipdirler.

Edere iş tapman ýören daýhanlaryň günü has hem kyn bolupdyr. Olar öz maşgalalaryny eklemegä däl, tersine hojalygy üçin agyr yük bolupdyr. Obadan çykyp gitmeklik hem ýagdaýy ýeňilleşdirmändir. Sebäbi tozan daýhan, bergidar, gaçgak ýa-da ykmanda üçin onuň garyndaşlary, goňşulary jogap bermeli bolupdyr. Obşinanyň agzalary öňküler ýaly ýylda iki gezek alynýan döwlet salgytlaryny töläpdirler. XV –XVII asyrlarda salgydyň esasy görnüşi däne, mata we pul salgydy bolupdyr. Kümüşüň kursunyň üýtgäp durýanlygy sebäpli ol esasan tüwi ýa-da bugdaý bilen hasaplanylýpdyr. Beýleki oba hojalyk önümleri, şeýle hem ýüpek, nah, metal we kagyz pullar tüwi bilen deňleşdirilipdir we olaryň ýerini

tutup bilipdir (sebäbi tüwini öndürmek kyn, üstesine-de ol esasy azyk önümi). Yöne pul görnüşinde alynýan ýygymlaryň möçberiartypdyr. Resmi maglumatlara görä tüwini we bugdaýy köplenç kümüş bilen çalşypdyrlar. Daýhanlarda kümüşin ýoklugy sebäpli tüwä we bugdaýa geçirilende olary aldapdyrlar. Bulardan başga-da salgyt töleýänler ýylyň dowamynda 30 gün gurluşyklarda, yük daşamakda, ýer gazmak işlerinde döwlet borçlaryny yerine ýetiripdirler.

Min hökümeti öz islegini we giden feodallar gatlagynyň isleglerini, şeýle-de harby çykdaýylaryň öwezini dolmak üçin hemişe salgytlary ardyrmaga çalşypdyr. Bu bolsa asaky gatlaklaryň gün-güzeranyny çydamsyz ýagdaýa getiripdir. Salgyt töläp bilmeýänler kyn günlere sezewar edilipdir. Munuň üçin onuň garyndaşlaryna-da degipdirler. Min dinastiýasynyň dolandyran başky ýyllarynda gaçgaklary tutmak barada buýruklarçykarylan bolsa, XVII asyrdan daýhanlary ýerden kowmaklyk we olaryň ýerden mahrum bolmaklygy giň gerime eýe bolupdyr. Feodallaryň ýerlerini köpçülikleýin eýeläp ýerleri bolan ýurduň demirgazygynda ilata açlyk uly howp salypdyr.

Günortada yerleriň hakyky eýeleriniň yerleri alnyp, olaram ýarpaçylar bilen çalşyrylypdyr. Ownuk pomeşşikler bu ýerde-de çökder salgytlardan ejir çekipdirler, yöne yerden

kowmaklyk we emlägini elinden almak seýrek ýagdaý bolupdyr.

Demirgazyk we kem –käsleýin merkezi raýonlaryň yersiz galan daýhanlary gizlin ýerlere ýygnanyp, şol ýerdenem baý mülklere çozuşlary gurapdyrlar. Kähalatlarda daýhan gozgalaňlary giň raýonlary öz içine alypdyr. Uly daýhan çykyşlary 1507-1512-nji ýyllarda Hubeý we Hunan welaýatlarynda bolup geçipdir. Häkimiýetler uly goşun birikmelerini olaryň üstüne sürüp, gozgalaňyň beýleki welaýatlara geçmezligi üçin dürli çäreleri geçiripdirler. Emma 1513-nji ýylda Szýansi welaýaty täze gozgalaňyň merkezine öwrülip, ol ýerde on münlerçe gozgalaňçy hereket edipdir.

Uzaga çeken şeýle gozgalaňlar Spçuan we Şandun welaýatlarynda-da bolup geçipdir. Gozgalaňçylara kähalatlarda şäherliler, magdançylar hem goşulypdyrlar. Gozgalaňçylary ýerli daýhanlar goldapdyrlar. Soňra gozgalaňlaryň köp tutaşan ýerleri Şensi, Tansu, Şandun we Henanyň käbir ýerleri bolupdyr. Minleriň dürli eglşik etmeklerine, salgydy azaltmaklaryna, açlyk çekýänlere kömek bermegi wada edýändiglerine, günä geçişlik yglan edendiklerine garamazdan gozgalaňlaryň gerimi has ýokary göterilipdir.

XVI-XVII asyrlarda Hytaýyň dürli künjekleriniň ösüşi deň bolmandyr. Bu ýagdaý

soňa –baka has hem güýçlenýär. Günorta – gündogar deňizýaka welaýatlarynyň, Ýanszynyň we Beýik kanalyň iki kenaryndaky ýerleriň ykdysadyýeti ýokary görterilip ugarayar. Söwda ýollarynyň we ykdysady merkezleriň başga ýerlere geçmegi bilen Spçuan, Şensi we käbir raýonlar ikinji plana geçýär. Hytaýyň Beýik ýüpek ýolundan mahrum bolmagy netijesinde Kaýfynyň, Loýanyň, Çendunyň, Siýanyň çökmegine getiripdir. Sebäbi ýollar indi başga ýerlerden geçýärdi. Bularyň ýerine bolsa, esasy suw ýollarynyň gyrasynda täze şäherler –Tanszyn, Szinin, Hankou, Sunszyan, Şanhaý şäherleri ýüze çykdy. XVI asyrda Pekinde bolsa 1 milliondanam köp ilat ýasapdyr.

XVI asyrda obalaryň we kürenleriň posadlara ýa-da ösen söwdaly we senetçilik tipli posýoloklara öwürlmek prosesi güýçli dowam etdi. Olara şäheriň statusy berlipdir. Posadlarda ýa-da çzenlerde köpsanly şäher administasiýasy bolmandyr. Ýüpek dokmaçylygyň merkezleri bolan Suçžouň, Hançžouň, Usiniň, Şanhaýyň, Nankiniň daş–töwereginde daýhanlar tut agajyny ösdürip, ýüpek gurçugyny köpeldipdirler. Ýurtda şekerçiňrigini we dürli ýaglary beryän ösümlikleri yetiştirýän we işleýän merkezler döräpdir.

XVI asyra çenli haýsy raýonyň nähili önümlere ýöriteleşendigi hem belli boldy. Meselem, Guandun welaýaty demirden edilen önümler bilen

tanalypdyr, Szýansi welaýaty bolsa бүтін Hytaýa we goňşy ýurtlara farfor we keramika önümlerini iberipdir, Şanhaýda we Unszyanda nah matalary, Uhu şäherinde dürli reňkler, Taýwanda bolsa gant öndürilipdir. Ýurtda ýüpek we nah dokmaçylygy, reňk ýasamak işi, farfor we keramika öndürmek, kagyz ýasamak we kitap çap etmeklik ösüpdür. Ýüpek öndürmeklik Nankinde, Suçzouda we Hançzouda giň ýola goýlupdyr.

Ýurtda dürli magdanlaryň gazylyp alynmagynyň artdyrylmagy we olaryň işläp bejerilişiniň giňemegi käbir tehnikä öňe gidişliklere hem getiripdir. Hebeýde, Szýansuda, Şanside daş kömür gazylyp alnanda her hili tilsimleri ulanypdyrlar.

Demir işläp bejerýän ussahanalar oba hojalyk gurallaryny, gazanlary, labyrlary we tposy, demir listlerini, sim, çüýleri öndüripdirler. Emma metallary gazyp almak, işläp bejermek bilen baglanyşykly promysellerde ýokary zähmet endikleri, pes derejedäki tehnika bilen utgaşdyrylypdyr.

Şol döwürlerde Hytaý beýik diňli(maçtaly) dört palubaly gämileri bilen şöhratlanypdyr. Hytaýlylar gämiler bilen uzaklara gidip gelmegi başarypdyrlar. XVII asyryň başlarynda hytaýlylar suwa çümülýän skafandry, suw suw bombasyny hem ýasaýar ekenler. Şol ýönekeýje minalar bilen olar garşydaş tarapyň gämilerini gark edipdirler.

Işlāp–bejeriýän promyseller hem ösüpdür. Şekerçiňriginden gant gaýnadylypdyr, çayy, temmäkini, işleýän ussahanalar, ýag çykaryan juwazlar, un üweýän harazlar we kansliýer önümlerini öndürýän sehler gurlupdyr. XVI – XVII asyrlarda gurluşyk işi täzeden janlanypdyr, Pekin we Nankin arhitektura, köşkler we hramlar gurlupdyr. Beýik Hytaý diwarynyň käbir ýerleri dikeldilipdir, köp berkitmeler, berk we örän gelşikli köprüler gurlupdyr.

Senetçiligiň täze görnüşleriniň ýüze çykmagy bilen täze sehler hem döräpdir, olaryň ustawlaryna üýtgeşmeler girizilipdir. Yüpek mata we farfor önümçiliginde täze söwdä merkezleriniň sany artypdyr. Yöne söwdanyň senetçilikden aýrylmak prosesi haýal geçipdir we ol XX asyra çenli dowam edipdir. Her önümçiligiň öz sehi bolupdyr. Farfor önümçiliginde küýze ýasaýanlaryň, žiwopisçileriň we bişirýänleriň hersiniň öz sehi bolupdyr. Taýyn bolmadyk önümler bir sehden beýlekisine diňe alyp – satmagyň üsti bilen geçirilipdir. Elbetde, önümçilik prosesiniň şeýle pytraňny we üzňe ýagdaýda bolmagy önümçilige ýaramaz täsir edipdir.

Senetçiligiň, şäher önümçiliginiň we söwdanyň ösýändigine garamazdan şäher senetçileri döwletiň ykdysady we syýasy süteminiň astynda bolupdyr. Olar birugsat bir şäherden beýlekisine

geçip bilməndirler, her bir senetçi salgyt tölemäge we zähmet borçlaryny ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Senetçileriň zähmet borçlary hakyndaky kanun baryp 1385-nji ýylda kabul edilipdir. XV asyrdaky zähmet borçlaryna degişli senetçileriň sany 300 müňe ýetip, işlemeli günleriň möçberi günleriň möçberi ýylda 20 güne ýetipdir. Zähmet borçlaryny ýerine ýetirmek üçin olar uzaklara gitmeli bolupdyrlar. XVI asyrdaky natural salgydy we zähmet borçlaryny pul salgydy bilen çalyşmaga edilen synanyşyk netijesiz gutarypdyr.

Pul –haryt gatnaşyklarynyň ösmegi bilen senetçileriň arasynda-da differentsiýa gidipdir. Ownuk, orta we iri senetçiler ýüze çykypdyr. Ownukda bir maşgala, orta senetçiniňkide ussanyň kömekçisi we 2-3 sany şägirt işläpdir. Ulusynda bolsa, onuň özüniň ussahanasy bolup, hakyna tutma senetçiler işläpdirler.

Içerki bazaryň giňemegi welaýatlara gatnaşyklaryň ösmegi, sehiň içindäki differentsiýa sehiň işini kynlaşdyrypdyr. Öňküleriň ýaly she ýerli bazarda hojaýynçylyk edip bilməndir. Köpsanly gelmişek söwdagärler ýerli sehleriň gadagan etmeklerine garamazdan söwda edipdirler we özüniň territorial –ildeşler guramalaryny döredipdirler.

XVI asyrdaky ösen welaýatlarda, ýagny merkezi we kenaryka welaýatlarda kapitalistik

şereketler(şarik) we manufakturalar döräpdir. Şeýle kärhanalaryň köp ýaýran görnüşi, serişdeleriň yetmezçiligi we maýa ýygnamagyň kyn şertleri sebäpli birnäçe adamlaryň birleşip döreden şereketleri bolupdyr. Şonda her kim belli bir möçberde alynýan girdejini, goýan maýasyna görä paýlaşylypdyr. Şu görnüşdäki kärhanalar ýeke bolup, bitirmesi kyn bolan işlerde, dag – magdan işlerinde, metal işläp –bejermekde, duz çykarmakda, kagyz ýasalanda, gant gaýnadylanda döräpdir. Ýöne magdan gazyp almakda döwlet monopoliýasy bolan soň, hususy kärhanalar gizlin ýerlerde gurlupdyr. XVI asyryň ortalaryndan hökümet magdan çykarmaga rugsat beripdir, ýöne örän ýowuz salgyt sistemasyny girizipdir.

Hususy kärhanalarda önümçilik hakyna tutma işgärleriň hasabyna ýöredilipdir. Käbir paýlaşmak prinsipine esaslanýan kärhanalarda ýönekeý kooperasiýadan kapitalistik önümçilige geçilip başlanýar. Kooperasiýa tipdäki kärhanalarda yüzlerçe işçi güýji işläpdir, paýçylaryň ownuk toparyndan girdejiden esasy uly paýy alýan “hojaýyn” saýlanypdyr. Adatça şeýle hojaýynlar söwdagärler bolupdyrlar.

Senetçiler bilen söwda kapitalynyň arasyndaky gatnaşyklar hem dürli görnüşde bolupdyr. 1) ýönekeý alyş –çalyş (biri satýar, beýlekisem alýar); 2) stanoklary kärendesine bermek; 3) pytraňny manufaktura (ýagny söwdagär çig maly

dürli ýerlere ýaýradyp, soňam zat ýasadyp ýa-da dokadyp satyn alýar). Söwda kapitalynyň önümçilik sferasyna aralaşmagy senetçilikde köne feudal gatnaşyklary saklapdyr we senetçiligiň ösüşini bökdäpdir. Bu-da önümçiligiň peýdasyna bolmandyr.

Manufakturalaryň eýeleri esasan söwdagärlerden gelip çykanlar, she senetçileriniň baýanlary ýa-da ýokary gatlaqlaryň wekilleri, aýratynam döwlet önümçiligini dolandýrmak bilen meşgullanýan emeldarlar bolupdyr.

Seh –taýyn önüm satmandyr(gön, ýüplük, boýag).

Manufaktura –taýyn önüm çykarýar(aýakgap, mata).

Şeýle tipdäki adamlaryň eýeçilik etmegi olaryň emlägini goramagyna kepil beripdir.

Iri –dokma, reňkleýji farfor manufakturalar uly senetçilik merkezlerinde ýerleşip, olarda döwlet ussalary işläpdir we she gurluşy boýunça ýöredilipdir. Şu aýratynlyk manufakturanyň ösüşine iki hili täsir edipdir.

Hususy manufakturalar tehnikany döwlet manufakturasyndan alypdyr, sehler bolsa oňa ýokary kwalifikasiýaly işçi güýjüni beripdir. Emma sehiň ýanynda peýda bolmak bilen manufakturanyň sehiň agalygynyň astyndan çykyp bilmezligi onuň geljekki ösüşine ýaramaz

täsir edipdir, ony gowşadýan we ösüşini togtadýan bir ýagdaý bolupdyr.

Döwlet senetçiligi seh sistemasynyň dargamagyna we hususy kärhanalaryň ösmegine päsgel beripdir. Döwlet ussahanalary paýtagtlarda we iri senetçilik merkezlerinde ýerleşipdir. Ýarag, mata öndürýän kärhanalarda, metal eredilýän ýerlerde we gämi gurulýan kärhanalarda işleýän münlerçe senetçiler zähmet borçlaryny yerine yetiripdirler.

XVI asyrdä döwlet senet önümçiliginde pulharyt gatnaşyklarynyň täsiri bilen käbir üýtgeşmeler bolup geçýär: zähmet borçlary ýatyrylyp, ussalar indi hakyna tutlypdyr, çig malyň bir bölegi ilatdan satyn alynypdyr (öň salgyt salnypdyr). Ýöne iň ýokary kwalifikasiýaly ussanyňam hakyna tutlyşy gaty bir erkin bolmandyr. Hakyna tutulan döwlete bagly bolupdyr, çig mal satyn almaklyk mejbur etmeklik arkaly amala aşyrylyp, örän pes bahadan alnypdyr.

Döwlet ussahanalarynda öndürilen önüm imperator köşgüne, ýokary gatlaklaryň hojalyklaryna geçirilipdir. Şol önümler daşary we içerki bazara çykmaklyk bilen hususyýetçileriň we senetçileriň önümleri bilen bäsleşipdirler. Netijede döwlet manufakturalary haýallyk bilen natural ykdysadyýetiň çäginde çykyp ugrapdyr. Şol döwürlerde has hem dasary söwda ösüpdir.

Ýewropada, Günorta–Gündogar Aziýada,
Ýaponiýada, Jungariyada we Kaşgariýada
satylypdyr.

Koreýa irki orta asyrlarda

Koreýanyň territoriýasynda döwletleriň haçan döränligi, olaryň sosial–ykdysady ýagdaýy jedelli meseleleriň biridir. Gul eýeçilik gurluşynyň ýykylyp , feodal gatnaşyklaryň kemala gelýän döwürlerinde , irki hytaý taryhy çeşmeleriniň habar berşi ýaly Koreýanyň ýerinde birnäçe taýpalar we taýpa birleşikleri ýaşapdyr . Ýurduň demirgazygynda kogurýolar , ýemek , okço – günortasynda bolsa han taýpasy ýerleşipdir . Ýarym adanyň ilaty balykçylyk , awçylyk , öý haýwanlaryny idetmeklik bilen meşgullanypdyr , ýöne esasy meşgullanan işleri oba hojalygy bolup , dänelik ekinleri (şaly,arpa,prosa,boby) ekipdirler, kenepden we ýüpekden edilen matalary dokapdyrlar.

Döwlet ilki Kogurýolarda döräpdir diýlip çaklanylýar. Döräýmeginiň mümkingadar wagty hökmünde IV–nji asyryň ahyrlary, V–nji asyryň başlary görkezilýär.Özem bu döwür Kogurýonyň güýçli wagty bolupdyr.Diýmek,onuň has irräk dörän bolmagy mümkin.Bu döwlet özüne Koreýa ýarym

adasynyň demirgazygyny we goňşy Lýaodun ýarym adasyny birikdiripdir.Ýurdy Wan dolandyryp,öňki urug aristokratiýasyny köşk we harby adamlaryna öwrülipdir .

Koreýanyň günortasyndaky taýpalar (pekçe, saro, kaýa we başg.) öz goňşularyny boýun egdiripdirler we döwlet emele getiripdirler.Wagtyň geçmegi bilen olardan Pekçe saýlanyp III–IV-nji asyrlarda Koreýanyň günorta – günbatarynda güýçli döwlet döredipdirler . V – VI-nji asyrlarda ilkidurmuş obşina gurluşynyň dargamagy bilen ýarym adanyň günorta–gündogarynda Silla döwleti kemala gelýär. Onuň dörän ýeri Saro we Sobol obşinalarynyň ýerleri bolupdyr. Soň Silla kaýa obşinasy hem birikdirilipdir .

Şeýlelikde VI-nji asyra çenli Koreýanyň ýerinde 3–sany döwlet kemala gelipdir.Ýöne olar biri–biri bilen agalyk ugrunda ýangynly göreşipdirler. Bu göreşde esasan hem Koguryó tapawutlanypdyr.369–njy ýylda Koguryó Wany Pekçä garşy urşa başlaýar, ýöne şol gezek ýeňilýär.371–nji ýylda bolsa Pekçeliler Phenýany gabapdyrlar.391–nji ýylda tagta gelen Kwangetho («ýurdy giňeldiji» расширитель земель) giň ýerleri Koguryó birikdiripdir.Onuň ogly Çansu 427–nji ýylda Phenýany paýtagt edýär we ýurdy birikdirmek maksady bilen Pekçe bilen Silla garşy urşa başlaýar.Oňa garşy Pekçe bilen Silla soýuz baglaşýarlar.475-nji ýylda Çansu 30 münlik goşun

bilen Pekčä çozýar we onuň paýtagty Hansony eýeleýär. Ýöne ony doly boýun egdirmek başartmaýar, sebäbi Silla Pekčä kömek beripdir. IV-V-nji asyrlarda Koguryó bilen Pekçe uruşýan döwürleri Silla çalt ösüpdür. Muňa onuň hytaý medeniýetini kabul etmegi hem gowy täsir edipdir. VI-nji asyryň 1-nji ýarymynda Silla öz ýerine birnäçe ýerleri birikdirýär. 553-nji ýylda Silla bilen Pekçäniň bilelikdäki söweşleri netijesinde Koguryonyň araçägi demirgazyga tarap ep-esli süýşürilýär. Sillanyň araçägi bolsa günbatar kenara ýetýär. Bu bolsa onuň Pekçe bilen arasyny bozýar. 554 – nji ýylda Pekçe wany Son Sillanyň Kwansan galasyna çozýar we uly ýeňlişe sezewar bolýar. Koreýanyň territoriýasyndaky döwletler ir wagtdan başlap goňşy döwletler bilen dürli gatnaşyklary amala aşyrypdyrlar. III-nji asyrda Han imperiýasy dagandan soň emele gelen döwletler bilen Koguryó gowy goňşyçylyk gatnaşyklaryny edipdir. Pekçe hem Lýaodun ýarym adasynyň üsti bilen geçen hytaý medeniýetini kabu edipdir. VI-nji asyryň ahyrlarynda Hytaýda Suý imperiýasynyň döremegi bilen Koreýadaky döwletleriň olar bilen gatnaşygy ýaramazlaşýar. Sebäbi olar Koreýany boýun egdirmäge çalşypdyrlar. 598-nji ýylda Suý imperiýasynyň 300 müňlik ekspedision korpusy gury ýerden we suw bilen Koguryó ugradylýar. Guryýer goşunlary derbi – dagyn edilýär. Gämiler bolsa gaý – tupanda heläk bolýar. Öz territoriýalaryndan hytaýlylary

kowanlaryndan soň koguryólylar 603–nji ýylda ilki Sillanyň,607–nji ýylda bolsa Pekçäniň üstüne çozýarlar.612–nji ýylda Suý imperatory Ýanьdi 1130 müň adamdan ybarat bolan ägirt uly goşun döredýär we onuň uly bölegini Lýaodun ýarym adasynyň üsti bilen Koguryó tarapa sürýär.Ýöne Koguryó serkerdesi Yl Çimundok birnäçe aýa çeken gandöküşikli söweşlerden soň 400 müňe basalyk Suý goşunlaryny derbi-dagyn etmegi başaýar. Koguryódan aýylganç ýeňilendigi sebäpli 617–nji ýylda Suý dinastiýasy ýaşamagyny bes edýär.Suý dinastiýasy ýykylandan soň onuň ýerine ýene-de merkezleşdirilen Tan imperiýasy döredilýär.Edil Suý dinastiýasy ýaly olar hem Koguryony basyp almagy maksat edinipdirler.Pekçe bilen Silla hem Koguryoň gazanan üstünliklerinden gorkup Tanlar bilen ýakynlaşmaga dyrjaşyp- dyrlar.Şol bir wagtyň özünde-de ol ikisi özara uruşypdyrlar.Şol döwürde Koguryó wany Ýon Kesomun Pekçe bilen Silla garşy soýuz baglaşýar.Sebäbi Silla Tanparaz syýasat ýöredipdir.Bu bolsa Koguryó ýaramandyr.Tanlar bolsa Sillany gollap,beý- leki ikisini her-hili ýollar bilen gorkuzmaga çalşypdyr.Ahyrynda 645-nji ýylda Tan imperatory 200 müňlik goşuny Koguryoň üstüne iberýär.Ýöne bu gezek hem hytaýlylar ýeňilýärler.Tan imperatory Taýszun ýene-de soň 3 gezek 649,650 we 651-nji ýylda Koguryoň üstüne goşun çekýär. Barybir ýene-de ýeňilýärler.

VII-nji asyryň 2-nji ýarymyndan Silla döwleti güýçlenip ugraýar. Köne obşına gurluşy dargap, feodal gatnaşyklar kemala gelip ugraýar. 654 – nji ýylda korol urugyndan bolan Kim Çhunç Hu patyşa aýal Çindok ölenden soň tagta çykýar. Ol Tan dinastiýasy bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Olar bilen soýuz baglaşyp, Kim Koreýany birikdirmek isläpdir. Tan dinastiýasy hem Sillanyň kömegi bilen Koreýany boýun egdirmek isläpdir. 660–njy ýylda Silla bilen Tanlaryň goşuny bir wagtda gury ýerden we suwdan Pekçäniň paýtagty Sabi galasyny gabaýarlar we Sillanyň 50 müňlik we Tanlaryň 135 müňlik goşunlary Pekçäni eýeleýärler we ol ýaşamagyny bes edýär. Koguryonyň ýagdaýy hem ýaramazlaşýar. Sebäbi 60 ýyla golaý dowam eden uruşlar (Tanlara we özara) onuň ykdysadyýetini çökeripdir, ýurt tozupdyr. Bu bolsa Silla we Tan dinastiýasy üçin amatlypursaty döredipdir. Şonuň üçin hem 667-nji ýylda Silla bilen Tan Koguryo çözýarlar. Ýöne bu ýöriş şowsuz tamamlanandygy üçin yza çekilýär. 668-de ýene-de gaýtalanýar we olar ýeňiş gazanýarlar. Koguryo ýaşamagyny bes edýär.

Iki döwlet birikdirilenden soň Tanlar bilen Sillanyň arasynda garşylyklar ýitileşip ugraýar. Sebäbi olaryň hersiniň öz maksady bardy. Üstesine-de Koguryonyňam, Pekçäniňem boýun egdirilen ilaty Tan basybalyjylaryna garşy dyngysyz göreşýärdiler.

Şol göreşlerde Koguryó bilen Pekçäniň ilaty Silla ýardam edip ugraýarlar.

674-nji ýylda Tan goşunlary Sillanyň territoriýasyna demirgazykdan çozup girýärler. Çanson galasynda 675-nji ýylda Tanlar ýeňilýär. Umuman 675-676-njy ýyllarda bolan söweşlerde Sillalylar üstün çykýarlar. 735-nji ýyla çenli Koreýanyň ähli ýerleri birikdirilýär. Pekçe , Silla , Koguryó halkyýetleriniň üçüs bir döwlete birikdirilenden soň,olaryň hemmesi üçin umumy bolan bir dil kemala gelip ugraýar. Umumy koreý dili hökmünde Sillanyň dili ykrar edilýär, beýleki ikisi bolsa ýerli dialektlere öwrülýär. Bir döwlete birigensoňlar Koreýanyň territorial бүтewiligi hem ýüze çykýar.

Silla döwleti tarapyndan Koreýanyň birikdirilmegi ýurtda feodal gatnaşyklaryň Kemala gelmegine oňyn täsir edipdir. Özara we goňşy döwletler bilen uruşlaryň gu tarmagy Koreýanyň öndüriji güýçleriniň tiz ösmegine ýardam edipdir. Emma bu ösüslere ýurt birikdirilen döwrüň başlarynda öňki aristokratlar güýçli garşylyklar görkezipdirler, topalaň baryny turuzupdyrlar. Ýöne olar basylyp ýatyrylypdyr, emläkleri konfiskasiýa edilipdir. Koreýada feodal gatnaşyklar ýere döwlet eýeçiliginiň esasynda döreyär. Ýurduň ýer fondunyň agramly bölegini ownuk ýer bölekleri (надель) düzüpdir. Olara daýhanlar eýeçilik edipdir.

Olar döwlete renta salgydyny we umumydöwlet zähmet we harby borçlary ýerine ýetiripdirler.

Ýer böleklerine eýeçilik etmeklik resmi taýdan 722 – nji ýylda girizilýär. Şol ýyl ähli daýhan ýerleri döwletiňki diýlip yglan edilýär. Bölek ýer sistemasy daýhanlary ýerlere berkitmegiň we olaryň döwlet tarapyndan ezmegiň formasy bolupdyr. Ýöne şeýle sistemanyň girizilmegi nähili hem bolsa daýhan ýerleriniň iri ýer eýeleri tarapyndan eýelenmegine päsgel beripdir, döwlet hazynasyna durnukly girdejileriň gelmegini üpjün edipdir.

VIII –njy asyryň 2-nji ýarymyndan syýasy arena konserwatiw aristokratlaryň gelmegi bilen ýurtda tagt ugrunda göreşler başlaýar. Bu göreşler ýurdy heläkçilige tarap äkidip ugraýar, merkezleşdirilen döwleti gowşadýar. Ýurt eýesi Wan eýýäm olardan öz wagtynda salgytlaryň tölenmegini, borçlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edip bilmändir. Bu ýagdaý bir tarapdan konserwatiw aristokratlaryň ygtyýarynda iri ýer eýeçiligini döreden bolsa beýleki bir tarapdan obalarda hem öz eline ep-esli ýerleri jemläň oba baýlaryny ýüze çykarypdyr. 685-nji ýylda çinowniklere ýerleri paýlamaklyk gadagan edilen hem bolsa (sebäbi ol döwlet häkmýetini gowşadýardy) barybir ýerler olara berilýärdi. Soňra ol ýerler olaryň mülkine öwrülýärdi. Şol ýerlerdäki daýhanlar bolsa, hem döwlete hemem çinowniklere salgyt töleýärdiler. Şeýle ýagdaýda daýhanlar tozupdyrlar we ýerlerini

taşlap başga feodallara işe durupdyrlar. Sebäbi feodalyň elinde ylalaşyk esasynda işlemeklik olary tükeniksiz döwlet we feodal salgytlaryndan gutarypdyr. Ilatyň belli bir böleginiň kyn şertlerde ýaşayanlygyna aramazdan ýurtda oba hojalygy, senetçilik, söwda ösüpdür. Şäherler baýapdyr. Koreýada öndürilýän harytlar Ýaponiýa we Hytaý bazarlaryna çykarylypdyr.

IX –nji asyrdan pomeşşikleriň ummasyz köp ýerleri eýelemegi, süýthorçylygyň we söwdanyň ösmegi bilen daýhanlaryň gedaylaşmagy güýçlenýär. Onda-munda ygyp ýören gaçgak daýhalaryň toparlary ýurduň köp ýerlerinde duşupdyr. Üstesine-de dürli toparlanyşyklaryň arasynda häkimiýet ugrunda göreşler ýitileşipdir. Bu bolsa ýurduň bütewiligine howp salypdyr. Halkdan alynýan salgytlaryň köpeliändigine garamazdan döwlet hazynasyha zat gelmändir. Sebäbi olar çinownikleriň ygtyýaryna geçirilipdir. Şeýle ýagdaýlar sebäpli ýurtda IX-njy asyryň başlaryndan gozgalaňlar başlaýar. Bütin IX-njy asyryň dowamynda gozgalaňlar ýurduň kä ol ýerinde, kä bu ýerinde turupdyr. Has hem «Gyzyl balaklylaryň» we «Sary daňylylaryň» gozgalaňlary güýçli bolupdyr. Ýöne olaryň hemmesi hem hökümet tarapyndan basylyp ýatyrylypdyr.

Daýhanlar gozgalaňlary bilen bir hatarda ýurduň gowşamagy we ýuwaş-ýuwaşdan dargamak prosesi hem dowam edipdir. Käbir täsirli feodallar öz taraplaryna gozgalaňçylary çekmek bilen merkezi

hökümetden bölünip ugrapdyrlar we özbaşdak hanlyklary döredipdirler. Netijede X-njy asyryň başlaryna çenli Silla döwletiniň territoriýasy kiçelip, Koreýanyň gündogaryndaky kiçijik döwlete öwrülipdir. Galan territoriýada özbaşdak knýazlyklar döräpdir.

Üç döwletleriň döwründe medeniýet, sungat we ylym ösüpdür. Hytaýyň täsiri uly bolupdyr. Gadymy ata – babalarynyň politeizminiň ornuna konfusiançylyk we buddizm gelipdir. Ýöne ata-babalarynyň dinleriniň täsiri hem bolupdyr. Ýagny, ata-babalaryň ruhuna we tebigatyň güýçlerine çokunmaklyk. Gürrüňi edilýän döwürlerde Koreýada arhitektura, skulptura ösüpdür. Ata-babalaryň dini ynançlary kämilleşipdir. Koreýada taryh hytaý dilinde ýazylypdyr. Soňra VII-nji asyrda Koreý dilinde ioroglif bilen ýazyp ugraýarlar we ş.m.

Koreýada derebeglik gatnaşyklarynyň ösmegi (X – XIV a.a) .

IX-asyryň ikinji ýarymynda Silla döwletiniň dargamak prosesi güýçlenýär.

Özara uruşlar,daýhanlary gozgalaňlary.Şol gozgalaňlary ýerli feodallar dürli ýollar bilen öz tarapyna çekýärler. Şolaryň biri hem Kunýo bolupdyr we ol uly daýhan-lar gozgalaňynyň ýolbaşçylaryndan Ýangiri öz tarapyna çekýär we 897-nji ýylda ony ýok edýär. Beýleki bir feodal bolsa Wan Gon bolupdyr we Kunýonyň wassallygynda durupdyr.904-nji ýylda Kunýo Marjin döwletiniň dörändigini yglan edýär.

Emma 918-nji ýylda Wan Gon Kunýony agdaryp Korýo dinastiýasynyň düýbini tutýar.Koreýadaky dagynyk feodal knýazlyklaryň köpüsi meýletinlik bilen boýun egýärler.Sebäbi ol gowy syýasat ýöredipdir.Eger şeýtseler öz ýerleriniň eýeleri boljakdyklaryny aýdypdyr.

935-nji ýylda Sillanyň imperatory hem boýun egýändigini beýan edipdir.Şeýlelikde käbir udellikler

bolaýmasa Koreýa ýarym adasy Wan Gon tarapyndan birikdirilipdir. Daýhanlary hem öz tarapyna çekmek başardypdyr. Sebäbi Kunýo döwrün-däki zabun salgytlary 2-3 esse azaldypdyr we 3 ýyllap olary salgytdan boşadyp-dyr. Bu bolsa az wagtyk hem bolsa ýurduň öndüriji güýçleriniň ösmegine getiripdir. Wan Gon aktiw daşary syýasat ýöredipdir. Çžurçženler bilen gowy gatnaşykda, Kidanlar barada bolsa hemişe hüşgärlikde bolupdyr. Sebäbi olar hytaýyň ep-esli Ýerlerini alyp, indem Koreýa hyýallanypdylar.

Korýo dinastiýasynyň ilki berkarar edilen döwründe feodallar ýerlere we daýhanlara eýelik etmegiň ýeňillikli şertlerinden peýdalanypdylar. Dinastiýa hem öz gezeginde häkimiýetini berkidipdir. Koreýada feodallar Ýanbanlar diýlip atlandyrylypdyr. Olar öz ýerleriniň möçberine garamazdan, feodal jemgyýetiň agalyk ediji gatlagy bolmak bilen buddistik buthanalary bilen bilelikde krepstnoý daýhanlar bolan nobileri öz hasabyna işledipdirler. Nobilerden başgada daýhanlar bolupdyr. Olar «Ýanin» diýlip atlandyrylypdyr. Ýaninler azat daýhanlar kategoriýasyna degişli bolsalarda, feodal döwlet tarapyndan ezilipdirler. Üstesine-de Ýaninleriň ýersiz galan bölegi Ýanbanlaryň ýerlerinde işlemäge mejbur bolupdylar we olar örän ezilipdir. Önümiň ýaryny Ýanbanlara beripdirler. Ummasyz ýerler şeýle hem imperatorlar maşgalasyna degişli bolup, köşk ýerleri diýlip atlandyrylypdyr we nobiler tarapyndan işlenip-bejerilipdir. Köşk ýerlerinde feodallara garaşly bolan

Ýaninler hem işledilipdir. Imperatoryň özi hem beýleki Ýanbanlar ýaly feodal mülküniň eýesi bolupdyr. Ýerleriň belli bir bölegi döwlet edaralaryna hem degişli bolupdyr. Olar hem şol ýerleriň eýeleri bolup, ýerde döwlet nobileri ýa-da ýaninler işledilipdir. Ýaninleriň ýagdaýy nobilere görä gowy bolupdyr. Sebäbi olar önümiň ýaryny alypdyrlar. Nobiler we Ýaninler belli wagtlarda zähmet borçlaryny hem ýerine ýetiripdirler we onuň üçin imperatoryň ýa-da döwlet edaralarynyň ýerlerinde işledilipdir. Buddiýstik buthanalar hem uly ýerleri eýeläp, dürli ýeňilliklerden peýdalanydylar. Olar salgyt tölemändirler. Üstesine-de süýthorçylyk we söwda bilen hem meşgulla-nypdyrlar.

976-njy ýylda ýer eýeçiliginiň merkezleşdirilen sistemasyny girizmek maksady bilen Wan «Emeldarlaryň ekerançylyk we boş ýatan ýer bölekleri» hakynda kanun girizilýär. Kanun boýunça ähli ýerler we tokaýlar (boş ýerler) döwlet reýestrine girizilýär we soňra graždan we harby adamlara (çinlere) öz çinine görä paýlanylýar.

Ýerler welaýatdaky soldatlara, ownuk emeldarlara öz eýeleýän çinlerine görä paý-lanylypdyr. Muny şeýtmek bilen döwlet şu ýerleri umumy döwlet möçberinde do-landyrmagy ýeňilleşdirmek isläpdir. Şeýlelik bilen ömürlük berlen bu ýerler olaryň eýesine salgyt ýygnamaga şert döredipdir. Netijede döwlet öz hukugyny ýer eýele-rine beripdir. Döwlet borçlaryny ýerine ýetirýän soldatlar we beýlekiler

barada aý-dylanda bolsa,egerde olaryň ýeri bar bolsa,onda olar döwlete tölemeli 1/10 möç-berdäki ýer salgytlaryndan döwlet gulluklary üçin boşadylypdyr.Eger ýerleri ýok bolsa,onda salgytdan olaryň işläp-bejerýän ýerleriniň hojaýynlary boşadylypdyr.

Şeýdip döwlet ýerleri berk gözegçilige almaga özüne mümkinçilik döredipdir.Ýene bir bellemeli zat döwlet ýeri berse beripdirem welin,oný yzyna almaga-da hukugy bolupdyr.

976-njy ýylda kabul edilen kanuna görä ýer almaga degişli edilen adamlar 4 topara bölünipdir.1)Goýy-gyzyl köýnekliler, 2)Graždan emeldarlary, 3)Beýleki adam-lar, 4)Harbylar. Öz içinde bu 4 topar hem birnäçe toparlara bölünip,hemmesi 79 kategoriýadan ybarat bolupdyr.Iň köp ýerleri «gyzyl köýnekliler»,iň azyny bolsa

3-nji toparyň noksam podgruppasynyň 10-njy derejelisi alypdyr.974-nji ýylda sy-lag ýerleri hem girizilýär we ol aýratyn hyzmat görkezen feodallara,şeýle hem hö-kümede meýletin boýun egen feodallara berilipdir.Bu sistemanyň gowşak ýeri hem bolupdyr. Sebäbi şol ýerler soňra mirasdüşerlere döwlet gullugynda durmasa-da geçip bilipdir.Bu bolsa ýere döwlet kontrollygyny peseldipdir.Şol döwürlerde Korýo-nyň daşary ýagdaýy kynlaşýar.993-nji ýylda Kidanlar 800 müňlik goşun bilen Korýonyň üstüne çozýar.Ýöne Korýoberk garşylyk görkezip,olary saklamagy başar-ýarlar.Ýogsam Kidanlar üstünem

çykypdyrlar. Soň Korýolar hüjüme geçen Kidanlary çym pytrak edýärler. 1010-njy ýylda Kidanlar ikinji gezek 400 müňlik goşun bilen çozýarlar we 1011-nji ýylda Korýony (paýtagt) eýeleýärler. Soň yza dolanýarlar. 1018-nji ýylda 3 – gezek çozýarlar. Ýeňlip ýene-de yzyna gaýdýarlar.

XII-nji asyrdan Korýo döwleti çöküp ugraýar. Ýerler feodallar tarapyndan paýlaşylýar. Feodallar goşun ýygnaýarlar. Feodal oňsuksyzlyklar, häkimiýet ugrundaky göreşler güýjeýär. Daýhanlar gozgalaňlary başlaýar. Şol gozgalaňlaryň has ulusy 1176-1177-nji ýyllarda Maniniň ýolbaşçylygyndaky krepostnoý daýhanlaryň gozgalaňydyr. 1176-njy ýylda onuň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňçylar welaýat merkezi bolan Konju şäherini eýeleýärler. Hökümet goşunlary olardan birnäçe gezek ýeňilýärler. Ahyrynda 1177-nji ýylda ony aldap tutýarlar we jezalandyrýarlar. Şeýle hem hökümet goşunlary ýurduň demirgazygynda hereket edýän Kim Danyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňy hem basýarlar. 1193-1194-nji ýyllarda Kim Saminiň we Hýo Simanyň ýolbaşçylygynda ýene-de gozgalaňlar bolup geçýär. Gozgalaňlar feodallaryň häkimiýetini gowşadypdyr, ýerleriň eýelenmeginiň wagtlaýynça önüni alypdyr.

1198-nji ýylda häkimiýet başyna gelen harby feodal Çhwe Çhunhon daýhanlaryň garşysyna repressi ulanmak bilen bir hatarda olaryň ýagdaýyny ýeňilleşdirýän çäreleri hem geçiripdir. Ýöne wagtlaýyn häsiýete eýe bolupdyr.

XIII-nji asyryň başlarynda täze daşarky howp döreýär.1218-de Mongollar Korýoda peýda bolýarlar. Olaryň ummasyz köp mukdardaky salgyt talap etmegi uly nägilelik döredýär. 1225-nji ýylda mongol ilçisiniň öldürilmegi mongollar bilen Korýonyň arasyny üzýär.1231-nji ýylda mongol goşunlary Salitaýyň baştutanlygynda Korýonyň köp ýerlerini eýeleýärler. Wan Çhwe U gepleşikler geçirip boýun egýär.

1232-nji ýylda mongol goşunlarynyň agramly bölegi uly olja bilen yzyna dolanýar. Korýoda bolsa 70 sany mongol dikmeleri galýar. Olary soň ýerli feodallar öldürýärler. Jogap edip şol ýyl ýene-de uly ekspedisiýa iberýärler we mongollar aýylganç oç alýarlar. 1254-nji ýylda mongollar 207-müň adamy ýesir edip äkidýärler. Diňe 1356-njy ýylda wan Konmin döwründe mongollaryň galyndylaryny kowmak başdýar.

Korýo harby naçalnikleriniň biri LI Songe gozgalaň turuzýar we 1388-nji ýylda ol häkimiýeti eýeleýär. 1391-nji ýylda ol feodallaryň ýere bolan artykmaç hukuklary-ny ýok edip başlaýar we ýere döwlet eýeçiligini girizýär.Ähli ýerlerden döwlet 1/10 salgydy girizýär.Ýöne uly feodal ýerlerem saklanyp galypdyr.Li Songaň ýer reformasy ýer eýeçiligini öňki baýlardan täze gullukçy dworýanlaryň eline geçiripdir.Sebäbi olar Li Songäni goldapdyrlar.1392-nji ýylda ol iň soňky wanyň galyn-dysyny sürgün edip,özünü wan diýip yglan edýär we Li

dinastiýasynyň düýbünü tutýar. Ýurt bolsa Çoson diýlip atlandyrylýar. Bu dinastiýa 1910-njy ýyla çenli

Höküm sürýär. Paýtagty Seul.

Mongoliýada irki orta asyr döwletiniň döremegi

Mongoliýanyň teritariýasynyň 4/5 bölegini sähralyk tutýar. Olar maldarçylygyň çarwa görnüşi bilen meşgullanypdyrlar. Tas garssyz gyşlar ýylyň bütin dowamynda öri meýdanda mal bakmaga mümkinçilik beripdir. 1000 ýyla barabar döwrüň içinde Mangoliýa territoriýasynda birnäçe döwletler bolupdyr. B.e. öňki III asyrda Gunlaryňka, I-III asyrda Siýanbi, IV-VI asyrlarda Žužan hanlygy, VI-VIII asyrlarda Gök türkmenleriniň, 745-840-njy ýyllarda Uýgur Koganaty, X-XI asyrlarda bolsa Kidanlaryň Hytaý çeşmelerinde Mangol taýpalarynyň beýik Hytaý diwarlaryndan başlap Selenga derýasyna çenli aralykda ýaşandyklary belleniýär. Olar “Ak tatarlar”, “Gara tatarlar” we “Ýawany tatarlar” diýilip atlandyrylýar. “Mongol” sözüniň heniz belli düşündirilişi ýok. Mongollar diýilip hytaýlylar Mongoliýada ýaşan gadymy taýpany atlandyrypdyrlar.

Uly Mongol taýpalary- hamag- mongol, Jelaýer, Taýjiub, Kerait, Merkit, Naýman we b.ş.

Hamak Mongollaryň ýaşan ýeri Onon, Kerulen we Toly derýalarynyň boýlary, Ononyň we

Selenganyň ýokary akymlarynda Tanjyutlar, Ononyň boýlarynda jelairler, Hytaý araçäklerinde az sanly Ongutlar ýaşapdyr. Uly taýpa bolan keraitler Hytaý we Henteý dag gerişleriniň arasynda, Orhon we Toly derýalarynyň boýlarynda ýaşapdyr.

Hangay we Altaý daglarynyň arasynda we Keraitlerde Günbatardan Naýmanlar ýaşapdyr. Olaryň bir çeti Orhon derýasyna çenli beryp ýetipdir. Merkitler häzirki Zabakamentiň töwereginde ýaşapdyrlar. Olar örän söweşjek bolupdyrlar.

“Tokaýly ” taýpalar awçylar we balykçylar Günorta Altaý tokaýlarynda ýaşapdyrlar. Zabaýkalede hori, bargut, tumet, bulagaçin, keremuçin, urýanhat, urasut we telengut taýpalary ýaşapdyrlar. Sekizmürende oýratlar ýaşapdyr. Tatarlaryň nirede ýaşayanlygy görkezilmeyär. Mongol taýpalaryň esasy mallary goýun-geçi iri şahly mal we ýabylyr. Düýe az bolupdyr. Mongollar göçüp-gonup ýöripdirler. Küren bolup (aýlaw bolup). 1 küren 1000 sany gara-öý giripdir. Ortada serdaryň öýi ýerleşip ol dolandyrypdyr. İçinden barlylar döreyär. Wagtyň geçmegi bilen küren-obşina dargap başlaýar.

Soňa baka çarwaçylyk (göçüp gonmaklyk) aýla häsiýetine geçip ugraýar. Ýagny çarwalar aýry-aýry maşgalalar bolup bölünipdirler. XIII asyryň başlarynda çarwa durmuşynda aýle usuly ýeňipdir. Eýýäm oreodalizm ýeňýär.

Feodalistik gatnaşyklar kemala gelen döwründe-de ilkidurmuş obşina gurluşynyň döp-dessurlarynyň

köpüsi saklanmagy galypdyr (mysal üçin kiçi ogul atasynyň öýüne eýe bolupdyr, şamanizm saklanypdyr. Ulular “Beki” sylanypdyr. Ol hem ruhany hem tire-aýle başy bolupdyr).

Gullar maşgalada ulanylypdyr. XII asyrda ähli mongol taýpalarynda baý çarwalar döräpdir-noýonlar. Olar – Batyr, Seçen (akylly), Mergen, Bilge, Buka (güýçli) diýilip atlandyrylypdyr.

XII asyryň ahylarynda aýry-aýry biri-birini basyp almagy häli şindi söweşipdirler. Şolaryň arasynda Temuçin tapawutlanypdyr. Ol “Hamag mongol ulusyň” hany Habulyň çowlugy, Bartan batyryň agtygy, Ýesugeý batyryň ogly bolupdyr. Onuň kakasy Ýesugeý (ejesi Oelun) atasynyň ýerini eýeläp bilmändir. Ýöne täsirli taýpa başy (Taýjyut) tiresi Borjigin. 1166-njy ýylda ony tatarlar zäherläp öldürýärler. Ulusy dargaýar.

Temuçin kakasynyň andy Togrul (Kerait hany) we az andy Jamuha bilen soýuz baglaşýar. Nökerleriniň sanyny artdyrýar. Andlary bilen merkitleri derbi-dagyn edýär.

Jamuha bilen arasy bozulýar. Dalan Balnsutda bolan söweşde Temuçin ondan ýeňilýär. 1190-njy ýylda ol “Hamag mongol” ulusynyň hany bolýar. Temuçin öz tarapyny täsirli adamlara çekýär. Olary zat we wezipe paýlaýar.

1200-njy ýylda Temuçin Szin imperatory (Çturçteny) Altaý han bilen tatarlary ýeňýär. Ar alýar.

Şol döwürler Jamuhe hem tatarlary, Taýjiutlary hataginleri, saljiutlary, halkiratlary, merkitleri, oýratlary tarapyňy çekýär. Ýöne söweşde Temuçinden ýeňilýär we öldürilýär.

1202-nji ýylda ol tatarlary, merkitleri ýeňýär. Soýuzdaşy Togrul bilen sosam naýmanlary. Umuman 1204-1205-nji ýyllarda ol Mongol taýpalaryny özüne birikdirýär.

1206-njy ýylda Onon derýasynyň boýunda bolan gurultaýda Çingiz han (Beýik) adyny alýar.

Täze döran mongol döwleti özünde öňki iki feodal döwletlerinden çuň durmuş bölünişigi bilen tapawutlanypdyr.

Döwlet harby – administratiw taýdan bölünişigidir. Çingiz ýurdy iki ganaty-sag (barul-gar) we sol (barul-gar) bölüpdür. Her ganat tüm (ýep) lerden ybarat bolup, noýonlar ýolbaşçylyk edipdir (soňra türkiler ulanypdyr münbaşy, ýüzbaşy, onbaşy).

Münbaşylar Çingiziň öňki nökerleri (“giň erkli adamlar”) bolupdyr. Olar wepaly gulluk edipdirler we onuň wassallary bolupdyrlar. Zerur wagty münligi bilen onuňka gelendir. Netijede Çingiziň harby-administratiw ulgamy urugçylyk gullugyň soňuna çykypdyr.

Agalyk edýän Çingiz dinastiýasyny berkitmek, we ýurdy merkezleşdirmek üçin käbir uluslary öz ýakynlaryna beripdir. Mysal üçin, inisi Temuçä otgigine ejesi ikisine 10 mün maşgala, Hasara 4 mün,

Elçidaýa 2 mün, Belgudaýa 1,5 mün, ogullary Juça 9 mün, Çagataýa 8 mün, Ugedes 5 mün beripdir.

Çingiz aratlary ýere berkidipdir bir onlukden beýlekä geçmek gadagan edipdir. Bular onuň çykaran hanyny bolan Ýasada görkezilipdir. Ol Sudýa-Jarguçiň wezipesini girizip (jarçy) ol jenaýat işlerine seredipdir, höküm çykaryjydyr. Mongol döwletiniň döremegi halkyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Öň dürli atlary göterip ýören taýpalar mongol diýlip atlandyrylypdyr. Ýurtlary bolsa “Ýeke mongol ulus” diýlip atlandyrylypdyr.

1211-nji ýylda basybalyşlar başlaýar. Demirgazyk Hytaýda we 1215-nji ýylda Pekini alýar.

Mongollaryň Hytaýy alandyklary baradaky habar Orta Aziýada uly howsala döredýär. Horezmşah Muhammet yzly-yzyn a iki sany ilçini iberýär. Soňra Çingiz han hem Mahmyt Ýalawajy (horezmli täjir) ilçini edip Horezme iberýär.

1218-nji ýylda ýene-de ilçini gelýär. Soňra gatnaşyklar ýitileşýär. 1218-nji ýylda Çingiz Gündogar Türkistany we Ýedisuwy eýeleýär. 1219-1220-nji ýyllarda Çingiz han ýiti garşylykdan soň butin Mawarennahry eýeleýär.

1220-1221-nji ýyllaryň sepgitlerinde üç-dört aýyň dowamynda paýtagt Ürgenç zabt edilip alynýar. 1221-nji ýylda mongollar Azerbaýjany, Gürjüstany we Demirgazyk Kawkazy eýeläp, aňyrlygyna Kryma tarap gidýärler.

1223-nji ýylda Kalkada rus-gypjak goşunlary mongollardan ýeňilýär. Soňra Bulgariýa tarap süýşýärler. Ýöne olardan ýeňilip yzyna gaýdýarlar. Bu ýörişlere tejribeli mongol serkerdeleri Jebe bilen Subedeý ýolbaşçylyk edip, ogullary Juçy, Çagataý, Ugedeý, Toly dagy hem ýolbaşçylyk edipdirler.

1227-nji ýylda Çingiz han tangutlaryň Günbatar Sýa döwletini pytradýarlar. Çingiz han Mongoliýa dolanyp gelýärkä ýolda aradan çykýar. Ol ölen soň Kerulen derýasynyň boýunda bolan gurultaýda 3-nji ogly Ugedeý han diýlip yglan edilýär. Näme üçin Ugedeý? Juçy däl? Toly hem däl? 1231-nji ýylda Ugedeýiň we Tolyň ýolbaşçylary ýene-de Hytaý çözýarlar we Kaýfyny eýeleýärler. Bu uruşda olar hytaýlylaryň önşuksyzlygyndan peýdalanýar. Sunlary kömege çagyryýarlar. 1234-nji ýylda Demirgazyk Hytaý doly eýeleýär.

1235-nji ýylda Urultaýda Günorta ýöriş etmek barada karar kabul edýärler. 1237-1238-nji ýylyň gysynda Subedeý bilen Batýý Orsa çozup Rýazany, Wladimiri alýarlar. Noworodi tarap ugran yzlygyna gaýdýarlar. Soň Gündorta tarap süýşip 1240-nji ýylda Kiyewa alýarlar. Soňra Wengriýa, Polşa Sileziýa we Norawiýa çözýarlar. 1241-nji ýylda yzlaryna daýanýarlar (Ugedeý ölýär saýlaw geçirmeli) 1245-nji ýylda Ugedeýiň ogly Gök han saýlanýar. Fekulýany Plano Kartini (monah), gruzin patyşa sanyň 2 ogly, ors knýazy Ýaroslaw Aleksandrowiç (Newsiniň kakasy),

fransuz ilçisi Rubruk gatnaşykdyr. 1248-nji ýylda Gök ölýär. Ugedeyiň Žagataýny keselleri Juçi Tolyslar bilen oňuşmandyr. 1251-nji ýylda Juçi Tolystlar ýeňip (Batyň kömegi bilen) Tolyň ogly Munke han bolýar. Ol garşydaşlary ýeňip olardan özüniňkä goşýar.

Munke doganlary Hulagyny Eýrana bolmaga, Hubilaýan Hytaýy doly eýelemäge iberýär. 1256-njy ýylda ýrana, 1258-nji ýylda Bogdada eýeleýär. Emma 1259-njy ýylda ol Müsüriň patyşasy mamlýuk Guduzdan (1259-1260) mongollary derbi-dagyn edýär we öňüni alýar. Mamlýuklaryň ýeňmeginiň ähmiýeti? Ýewropalylaryň Çingize bil baglamaklarynyň sebäpleri?

Mongollaryň taryhynda Altyn Orda uly rol degişlidir. Ol öz içine Irtgili-Diletr we Urgent-Bulgar aralygy Syrderya aşaky akymalaryny. Demirgazyk Kawkaza rim bilen bilelikde öz içine alýar.

Ilkinji hanlary Baýy (1236-1255) we Berke (1255-1266) Juçiň tohumyndan. Ordadan soň Eýranda Hulotlar iş ýüzünde bu işe döwlet Mongol döwletinden bölünip özbaşdak hereket edýärler.

1251-nji ýylda bolan gurultaýda Munke han (Tolyň ogly) günbatara we günorta ýörişe etmegi karar edýär. Hytaýy almaga Hubilaý iberilýär.

XIII asyryň 50-nji ýyllarynda olar Ýunanda ýerleşýän Nanoçtao döwletini alyp Wetnamyň araçäklerine ýetýärler we Günorta Sun döwletini demirgazykdan, günbatardan we günortadan

gabaýarlar. Ýöne wagty bilen basyp bilmeýärler. Şol söweşleriň birinde Munkeniň özi hem öldürilýär.

Hubilaý häkimiýeti dpony Aryk Bukanyň elinden alýar we han bolýar we 1264-nji ýylda Pekini paýtagt edýär. Sebäbi ol mongol beglerinden gorkupdyr. Aryk söweşlerden soň Günorta Sun döwleti 1276-njy ýylda boýun egdirildi.

1271-nji ýylda basyp alnan Hytaýda Hubilaý Ýuan dinastiýasyny döredýär. Ýokary derejeler mongollary, aşaklyklar bolsa daşary ýurtlyklar bilen hytaýlylar eýeläpdirler (türkler, araplar we ýewropalylar).

Giden baýlyklar, mongollaryň eline geçipdir. Müsüre adamlar gulçulygy sezewar edilipdir. Daýhanlar, has hem şäherli senetçileriňki kyn bolupdyr. Mongollara garşy häli-şindi topalaň turupdyr. 1282-nji ýylda Mongollaryň maliýe ministri özbek Ahmedî öldürýärler. Şonuň üçin hem Hubilaýyň mirasdarlary Hytaýly Çinownikleri döwlet işine çekmäge mejbur bolupdyrlar.

1317-nji ýylda synaglar dikeldilýär we diňe uly postalary mongollar eýeläpdir. Mongollar Ýaponiýa, Ýawa we Wiýetnama ekspedisiýa iberipdirler. Şowsuz ýöne wetnam feodallary wassal bolupdyrlar. XVII asyryň ortalaryna ýurduň ykdysady gönükdir. Gozgalaňlar başlaýar.

“Gyzyl goşun” ýolbaşçylar Lýu Fu-tun 1363-nji ýylda onuň goşuny ýeňilýär. Özem öldürilýär. Beýleki ýolbaşçy Çžu Ýuan Žan gowy hereket edipdir.

Daýhanyň ogly imperator bolmaga dargaşypdyr we bäsdeşlerinden üstün çykyp 1368-nji ýylda Pekini alyp özüni imperator diýip yglan edýär. Gitmäniň mirasdarlary demirgazyga gaçýarlar. Min dinastiýasy döreýär.

Içeri syýasat. Minler özleri daýhan bolansoňlar halkyň ýagdaýyny az-kem ýeňilleşdirmäge çalşypdyrlar. Beýleki barandan feodalizmi berkidilipdir. Döwlet ýerleri daýhanlara berlipdir. Çžu Ýuan Çžan şöhratyny artdyrmak üçin ýolbaşçylardan hasabat sorapdyr.

Olar kagyz pullary aýratyn ýerine бүрүнчен pullary girizipdirler. Ol ölenden soň 1398-nji ýylda tagt aýgtyly göçýär. Ýöne Çžu Ýuan çžanyň ogly häkimiýeti eýeleýär. Oňa Çžu Di (1403-1424) diýipdirler. Ol paýtagty Nakkandan Pekine geçirýär. Meklar aklew daşary syýasat ýöredipdirler.

Mongoliýa ýurt dagynyklygy döwründe.

Hytaýda Ýuan dinastiýasynyň ýykylmagy. Mongoliýanyň hususy öz territoriýasyna uly zyýan ýetýär. Bütewi mongol döwleti ownuk feodal hanlyklaryny bölünip ugraýar. Ýurduň dargamak prosesiniň esasynda ýerli feodallaryň we mülkleriň eýeleriniň durmuş-ykdysady özbaşdaklyga bolan ymtylyşy ýatypdyr. Olar ulus hanlary diýlip atlandyrylypdyr. Olaryň häkimiýeti bolsa hubi diýlip atlandyrylyp, ol öň ýokary häkimiýet tarapyndan şertli

berilýän bolsa, indi ulus hanlary hiç bir şertsiz mirasdüşer mülke ýa-da umçi-ýe öwrülmäge çalşypdyrlar. Olar öz ulusyndaky hukuksyz daýhanlary ulanmak, şeýle hem şol ulusyndaky gowşak we ownuk hanlary hem özlerine birikdirilip öz eýeçiliklerini, mülklerini, şonuň netijesinde-de öz häkimiýetlerini berkidipdirler.

Wagtyň geçmegi bilen iri feodallaryň hojalyk taýdan özbaşdaklygynyň ösmegi, öňki wassalaryň öz sýuzerenlerine ykdysady taýdan pes garaşly bolup ugramaklary netijesinde, bir wagtky bassaly Sýuzerene baglanyşdyryp feodal dagynyklyk döwri başlaýar. Bu döwür Mongol taryhynda XIV asyryň ahyrynda başlap üç asyrlap dowam edýär. Uzaga çeken feodal dagyşyklyk, soňra özbaşdaklygyň ---- mançžurlaryň gol astyna düşülmegi Mongoliýanyň durmuş-ykdysady we medeni taýdan yza galmagynyň esasy sebäpleri boldy.

XIV asyryň ahyryna çenli kotollar giň territoriýada Hytaý daglaryndan Týanşana (gündogar), Yrtyş we Ýenisset derýalaryndan (Demirgazyk) tä Beýik Hytaý diwarlaryna çenli ýaralyklarda ýaşaýdylar. Olaryň esasy hojalygy ekstensiw maldarçylykdan ybarat bolupdyr. Ýurduň bar baýlygyny iri şahly mallaryň, goýun-geçileriň, düýeleriň we ýylkylaryň sürüleri düzüpdir. Aratlar kiçeňräk “aýlow” taraplary bilen gözleginde göçüp-gonup ýöripdir.

Mongoliýanyň ykdysady taýdan ejizligi Ýuan dinastiýasy ýykylandan soň has aýdyňlygy bilen ýüze çykýar. Mongoliýa Hytaý bazaryndan kesilýär. Olary ýeke-täk bazar bolan Hytaýda öz önümleriniň satmak we özləri üçin zerur harytlary sabyn almak hukugyndan dyndarýar. Hytaý bazarynyň mongollar üçin ýanylmagy Motoliýada içki bazaryň döremek mümkinçiliginiň hem önüni alýar.

Min hökümeti mongollar babatynda “agzyny alart-höküm sür” syýasatyny ýöredipdir (Warwarlary dolandyrmak üçin beýlekilerini ulanmagy). Munuň üçin dürli serişdeler ulanylypdyr. Şol serişdeleriň biri hem söwdany çäklendirmek bolupdyr, ýagny ykdysady basyş.

Mongollar hem dek oturmandyrlar. Söwdany ýola goýdurmak (araçäk söwdasy) üçin Hytaýyň serhetýany raýonlaryna çozuş gurandyrlar. Şeýle şertlerde Minler söwdany ýola goýmaga mejbur bolupdyrlar. Ýöne mongollar bilen söwda-da berk tertip-düzgüni ýola goýupdyrlar. Şol barada aýt!!! (50 km serhetden çekilmeli söwdadan soň, ýaragenz gelmeli, mongollaryň ýarag satmak gadagan edilipdir).

Ýuan dinastiýasy Hytaydan ýuwlandan soň olar häkimiýetden wagty bilen el üzmändirler. Olar her hili ýol bilen yzlaryna dolanmagy umyt edipdirler. Pekinden gaçan imperator Dogan Demir Hytaýyň demirgazyk-günbatarynda hytaýlylar bilen söweşýän serkerdesi Göki Demiriň, şeýle hem Pekiniň demirgazyk gündogarynda ýerleşýän serkerdesi

Nagaçy bilen aragatnaşyk saklapdyr. Şol wagt onuň öz ýanynda-da ep-esli goşun bolup şu goşunlary daýanmak bilen yzyna gelmäge niýet edilýär. Emma 1370-nji ýylda Dogan Demiriň goşunlary derbi-dagyn edilýär. Diňe onuň ogly Aýuşridara sypmak we Karaporuma aşmak başardýar. Bu ýere basym hytaýlylardan ýeňlen Göki Demir hem gelýär. Karanordum ýene-de mongollaryň kermezine öwrülýär we Aýuşridara Bilikte han ady bilen tagta çykýar. Goşun ýygnan olhem Hytaýa dolanmagyň arzuwyny edipdir. Emma 1372-nji ýylda Mongoliýa çozup giren min goşunlary Bilikte hanyňkyny derbi-dagyn edýärler. Ýöne 1 ýyldan mongollaram Hytaýa jogap çozuşlaryny edipdirler.

XVI asyryň ikinji ýarymynda Mongol jemgyýetiň ykdysady durmuşynda bolup geçen ilerlemeler onuň jemgyýetçilik we medeni durmuşynda-da täsir etdi. Bu ilerlemeler täze lamazim dini bilen baglanşykly boldy. Öňki şamançylyk täze feodal gatnaşyklaryň kemala gelýän döwründe ösýän feodal jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyryp bilmedi.

Lamazim budduizmiň bir görnüşi bolup, ol XIV asyryň ikinji ýarymynda ýüze çykdy. Ony esaslandyran tibetli monah Dzonhawa (1357-1419) bolupdyr. Dzonhawa VII asyrda Hindistan Tibeti gelen budduizm reformirläpdir, ony tibet feodal jemgyýetiniň aýratynlyklaryna laýyk edip girizipdir. Ol çylşyrymly buthana derejelerini döredipdir, dini

sazlary peýdalanmak bilen baý dessurlara girizipdir, buddi hudaýlarynyň hormatyna her-hili baýramçylyklary gurnapdyr.

Täze dörän lamazim dini buddizmiň esasy ýerlerini üýtgetmändir. Buddizm ýaly ol hem ýaşaýşa arasy kesilmän hereket edip, biri-birini çalşyp duran materiýanyň we onuň formasy, üzgünsiz gelip-gidip bir zat hökmünde garapdyr. Şonda her bir janly mahluk öň gelip-giden ýaşaýyş üçin alypdyr.

Lamazim bu dünýäniň ýaşaýşyny ejir hasaplapdyr. Şonuň üçin hem şol ejirlerden saklanyp, özüni kem-kemden kämilleşdirip “belent dereje” bolan pirwanalyga etmek üçin isleglerden özüni mahrum etmeli bolupdyr.

Lamaizmde hubimanlar (gaýtadan dogulýanlar), ýagny diri hudaýlar hakyndaky taglymat uly orun tutýar. Hubilganlar bodisatwlaryň ýerdäki görnüşidir. Bodisatwlar olar nirwana derejesine ýeten mahluklar bolup, olar adamlary “halas etmek” üçin adam sypatyny girip meýletin asmandan ýere inipdirler.

Hubimanlary lamaistik buthanalarda yglan edipdirler. Wagtyň geçmegi bilen ilki Tubetde soň Mongoliýada Hubimanlaryň birtopary döräpdir. Hubimanlar lamaistik dindarlaryň arasynda agalyk ediji orny eýeläpdirler. Hubimanlaryndan başga-da adamlara “halas bolmaga” lamalar kömek beripdirler. Lamalyga sten adam, adaty adamlardan ýokarda durýan hasaplanylýp, onuň aýdanlaryny hökman berjaý etmeli bolupdyr.

1566-njy ýylda Ordosyň hökümdary Hutuhtaý-Sesen-Hunptaýjy Tlbete çozýar we onuň buthana feodallaryndan boýun egmeklik talap edýär we eger şeýtseler olaryň dilini kabul etjekdigini aýdýar.

Onuň talaby berjaý edilýär. Ol on ýyllap ýeke özi lamaizm dinine uýýar. Soň ol 1576-njy ýylda Altaý hana-da şony teklipl edýär. Altaý han Tlebe ilçisi iberip Beýik lamany Mongoliýa çagyryar. 1578-nji ýylda lama buthanasy bilen mongol häkimiýetiniň arasyndaky aragatnaşyk prinsipleri kabul edilýär. Beýik lama Sodnomşalsan (1543-1588) resmi suratda lamaistik buthananyň baştutany diýlip yglan edilýär we oňa dalaý-lama (dalaý – deňiz (nähili) ol hem öz gezeginde öz yzyna äýerýänleri uly dünýewi we dini tutulary berlipdir. Altaý hany beýik han diýip yglan edipdir.

Bu soýuz Hytaýyň garşysyna güýçli mongol-tibet döwletini döretmekligi maksat edipdir. 1586-njy ýylda Altaý hanyň gowlugy Ýondan-Janño dalaý-lama bolýar. Ýöne ol 1-nji we soňky mongol dalaý-lamasy bolupdyr.

Lamaizmiň kabul edilmegi şamançylyk bilen deňeşdirilende ep-esli öňe gidişlik bolupdyr. Ilkinji mugallymlar, wraçlar, hatdatlar peýda bolupdyr. Öňki wagşyçylykly däplerden saklanylypdyr, ýazuw peýda bolupdyr.

Mongoliýanyň dagşykylygy mançžurlaryň basyp almagyny ýeňilleşdirýär. Şol döwürler mongoliýanyň günorta-gündogarynda Çahar hanlygy bolup, oňa

Daýan hanyň ýuwlugy Ligdan han hökümdarlyk edipdir. Ol mançžurlary garşy minler bilen bileleşik döredipdir. Emma 1634-njy ýylda olar mançžurlardan ýeňilýärler. 1636-njy ýylda mançžurlar hany Abuhaý Mongoliýany hili diýlip yglan edilýär. Soňra halka Mongoliýada (häzirki inr) olaryň wassalyny öwrülýär. Diňe oýrat ýa-da Džungar hanlyga ýene-de 100 ýyllap garaşyz bolup galýar. Žungar hanlygy Batyr-Huntaýjy (1635-1653) döwründe mançžurlara garşy birnäçe çäreleri görüpdir, Mongollara birleşdirmäge çalşypdyr.

Wýetnam döwleti irki orta asyrlarda

Irki orta asyrlarda Wýet döwleti häzirki Demirgazyk we Merkezi Wýetnamyň bir böleginde ýerleşipdir. Ýurduň esasy agrar raýony Gyzyly derýasy deltasy bolupdyr.

Wýetliler gadymy ekerançylyk bolup, olar esasan danelik we bakja ekinleri ekipdirler, iri şahly mallary köpeldipdirler, ýüpek öndürüp, ondan ýüpek matalary dokapdyrlar. Balykçylyk hem ösükdir. Demirgazyk Wýetnamyň daglarynda dürli magdanlary gazyp alypdyrlar we olardan dürli zähmet gurallaryny we senetçilik önümlerini öndüripdirler.

VIII – IX asyrlarda ýurduň ykdysadyýeti mundane beýlägem ösükdir. Derýalaryň jülgelerinde we deňiz kenarlarynda dürli şäherler ýüze çykypdyr. Olarda senetçilik önümçiligi ösüp metal işläp

bejermek we küýzegärçilik ýokary derejä ýetipdir. Wýet arhitektorlary köp gatly ymaratlary gurupdyrlar.

Gadymy wýet jemgyýeti şalyçy daýhanlaryň ownuk oba obşinasyndan, iri ýer eýelerinden we gullukçy gatlakdan ybarat bolupdyr.

B.e. öňki I asyrdan – b.e. IX asyryna çenli döwürde Wýet ýerleri hytaýly imperatorlaryň golastynda bolupdyr. Şu asyrlaryň aralygy Wýet taryhynda “demirgazyga garaşlylyk” ýagny, Hytaýa garaşlylyk döwri diýlip atlandyrylýar. Şu döwürlerde hytaýly gubernatorlaryň kontrolygy ýuwaş-ýuwaşdan gowşapdyr, wýetli aristokratlaryň täsiri bolsa artyp, olar administratiw häkimiýeti öz ellerine alyp başlapdyrlar.

“Demirgazyga garaşlylyk” döwründe wýetliler hytaýlylar bilen üznüksiz konfliktleri alyp barypdyrlar. VI asyryň ortalarynda wýet halky hytaýlylaryň agalygyndan dynýarlar. 541-nji ýylda wýet halkynyň hytaý häkimiýetine garşy gozgalaňy ýeňiş bilen tamamlanýar. Gozgalaňyň baştutany Li Bon imperator diýlip yglan edilýär we Irki Li dinastiýasynyň (541-603) düýbünü tutýar.

Li Bon döwründe ýurduň içeri ýagdaýyna köp üns berilýär. Ol ýurdy Wansuan imperiýasy (On müň baharyň imperiýasy)atlandyrýar. Ol berk apparatyny döredip, onuň başyna öz ýakyn adamlaryny belläpdir.

545-nji ýylda Hytaý bilen wýetlileriň arasynda uruş täzeden başlaýar, ýöne Li Bon ýeňilýär we demirgazyk – günbatara tarap çekilýär. Tiz wagtdan

Li Bon aradan çykýar we wýet serkerdesi Çieu Kuañ Fuk Hytaýlylara garşy urşy dowam etdirmek bilen hakykat ýüzünde ýurduň hökümdary bolýar. 551-nji ýylda hytaýlylar ýeňilýärler we Wansuandan çykyp gidýärler.

Uruş gutaransoň imperator bilen goşun serkerdesiniň arasynda özara göreş başlaýar we ýurt wagtlaýynça ikä bölünýär.

602-nji ýylda Hytaý imperatory Wansuana garşy täze urşa başlaýar. 603-nji ýylda wýet goşunlary ýeňilýär. Wansuan Suý imperiýasyna boýun bolmaga mejbur bolýar we Wansuanyň iň soňky imperatory ýesir edilip äkidilýär. Irki Li dinastiýasy ýasamagyny bes edýär. Ýurtda Hytaý administratiw sistemasy girizilip, ýurt “boýun egdirilen günorta” (Annan) diýlip atlandyrylýar. Ýurduň möhüm ýerlerinde hytaý gornizonlary durupdyr, ýöne ýerlerde esasan wýetlileriň özleri dolandyryş işlerini alyp barypdyrlar.

Hytaýly dikme administratiw apparaty berkidýän çäreleri geçiripdir. Şeýle hem salgytlar azaldylýar. We ýeke-täk salgyt sistemasy işlenip taýýarlanylýar.

Ykdysadyýeti galdyrmak üçin derýalar we suwaryş kanallary arassalanylypdyr, ýollar gurlupdyr, ýöne bu işler hytaý - wýet gatnaşyklaryndaky duşmançylygy peseldip bilmändir we azat edijilik hereket dowam edipdir.

X asyryň başlary Wýetnamda garaşsyz Daýpowýet döwletiniň ýüze çykmagy bilen

häsiyetlendirilýär. Huan Çaonyň baştutanlygynda IX asyrda bolan daýhanlar gozgalaňy we Tan imperiýasynyň pese düşmegi wýetlilere garaşsyzlyk getiripdir. Netijede 939-njy ýylda garassyzlyk yglan edilýär. Täze döwletiň başynda iri ýer eýeleriniň topary durupdyr. Bu topar salgyt sistemasyny reformirleýär we öňki hytaý salgyt sistemasyny ýatyrýarlar, ýerlerdäki býurokratik aparaty düýbünden täzeleýärler. Täze administratiwbirlikleri girizilip, ýurt welaýatlara, welaýatlara, uýezdlere, şäherlere we obşinalara bölünýär.

Ýurtda agalyk ediji gatlak iri ýer eýeleri bolupdyr. X asyryň ortalaryna çenli ýurduň iň uly 12 sany urugy Daýpowýetiň dürli ýerlerinde garaşsyz hökümdarlara – sy-kuanlara öwrülipdirler. Olaryň her biriniň dolandyryan ýerlerinde onlarça obşinalar bolup, şol obşinalar hem azat daýhanlar bolan zanlardan we garaşly daýhanlardan ybarat bolupdyr. Sy-kuanlaryň häkimiýeti nesilden-nesle geçip, olaryň birnäçe wassallary bolupdyr. Öz wassallaryna sy-kuanlar uly emläkleri gulluk üçin peşgeş beripdirler. Öz ýaragly družinalaryna daýanyp sy-kuanlar özara urşupdyrlar, ýöne umumy duşmana garşy olar ýurduň hökümdary wua bilen bilelikde urşupdyrlar.

Umuman X asyrda ýurtda dagynyklyk hokum sürüpdir. Iri aristokratlar bolan sy-kuanlar ýurduň merkezleşmegine garşy bolupdyrlar. Emma agalyk ediji gatlagyň beýleki topary bolan feodal – emeldarlar

ýurduň bitewiligini isläpdirlir, sebäbi olar döwletden gulluk üçin köp peýdalary gazanypdyrlar.

Şeýle şertlerde uly emeldar we serkerde bolan Din Bo Lin hytaýlylaryň täzeden çözmek howpuny aňup, ýurdy merkezleşdirmäge we birikdirmäge girişýär. Netijede ol ýurduň hökümdary bolýar we Täze Din dinastiýasynyň imperatory diýlip yglan edilýär (968-980).

X asyryň 70-nji ýyllarynda merkezi hökümet ep-esli berkeyär. Regulýar goşun döredilýär, döwlet apparaty giňeýär we güýçlenýär, köşgüň abraýy artýar. Şu döwürlerde köne wýet däplerini dikeltmäge-de uly üns berilýär.

Täze häkimiýetler esasan obşşinniklerden obrok ýygnaýan orta feodal gatлага daýanypdyrlar. Gulluklary üçin bolsa olara “güzeran görmek üçin” obalary beripdirler. Ýagny salgyt ýygnap döwlete tabşyrýarlar, yöne bir bölegini özüne alyp galýarlar.

Imperatorlar (wua) si-kuanlara garşy uly göreş alyp barypdyrlar, olaryň ellerinden ýerlerini alypdyrlar. Höküm sürýän ýerlerini bölüşdiripdirler we başga-başga ýerlere goşupdyrlar.

Döwlet häkimiýetini berkitmek üçin Din dinastiýasy döwlet apparatyny goýupdyrlar. Wua Hytaý bilen hem arasyny sazlamaga synanyşyk edipdir we şu maksat bilen 971-nji ýylda Sun köşgüne ilçi iberýär. 972-nji ýylda bolsa özüni Sunlaryň nominal wassaly diýip yglan edýär we simwoliki paç töläpdir. Netijede bu ýagdaý wagtlaýynça

Daýkowýetiň howpsuzlygyny üpjün edipdir, sebäbi nominal wassallyk ony Hytaýyň öňünde hiç bir zada borçly etmändir.

Şundan soň Wua boýun egmezek feodallara garşy berk çäreleri ulanypdyr. feodal družinanyň ornuna 10 korpusdan ybarat regulýar goşun döredýär. Şuňa daýanmak bilen Din Bo Lin öz garşydaşlaryndan oç alypdyr. Ýöne iri feodallar dildüwüşüp, köşk agdarylyşygyny geçirýärler. Din Bo Lin öldürilýär, ýurtda ýene-de özara uruşlar başlaýar. Şol döwür hytaýlylar hem çozýar. Şonuň üçin hem daşky howp berk häkimiýeti talap edýär. Iri aristokratlaryň bir bölegi birleşip, baş serkerde Le Hoany imperator – wua diýip yglan edýärler. 981-nji ýylda täze wua Hytaý goşunlaryna garşy söweşe başlaýar we olary ýeňýär. Irki Le dinastiýasynyň (981 – 1009) dolandyran ýyllarynda Wýet döwleti kem-kemden güýçlenipdir.

Daýkowýetiň medeniýeti barada aýdylanda, VI asyrdan başlap ol ösüp ugraýar. Arhitektura, şekillendiriş sungaty. Medeniýet esasan buddizm bilen baglanyşykly.

Wyetnam gički orta asyrlarda.

XVI – XVII asyrlarda Wyetnamyň esasy ilaty öňküleri ýaly oba hojalygy (salyçylyk) bilen meşgul bolupdyr. Senetçiligem belli bir derejede ösen bolupdyr. Ýaponiýa, Ýawa, Hytaý bilen söwda ösüpdür. XVI asyryň başlarynda ok atýan ýarag hem ýaýrap ugrayar.

XVI – XVII asyrlar Wyetnamda ownuk hojalyklaryň hem dörän wagtydyr. Sebäbi Ho Kü Liniň (XIV asyryň ahyry) we Le Loýyň (XV asyryň 20-3 ýyllaryň başlary) reformalary döwründe gulluk ýerini edinen emeldarlar soňra şol ýerleri hususy ýerlere öwürüp ugrapdyrlar. Obşinanyň içinden hem baý daýhanlar döräp, ýerleri hususylaşdyrypdyrlar. Daýhanlar bolsa garaşlylara öwrülipdir. Netijede ýer eýeleri, eýeleri, häkimiýet bilen ilat köpçüliginiň arasynda konfliktler döräp ugrayar. Ýurtda krizis ýagdaýy ýüze çykyp ugrayar. Häkimiýet ugrunda hem göreşler güýçlenipdir. Köşkde dildüwşükler artypdyr. Şunda häkimiýetler goşuna daýanypdyrlar. 1510-njy ýylda ýurtda häkimiýet ugrunda göreş başlaýar. şonda wua (patyşa) goşunlarynyň baş serkerdesi häkimiýeti

eyeleyär. Ýöne ýurt barybir düzelmeýär. Üstesine-de ýurtda daýhanlar urşy başlaýar.

1512-nji ýylda uly gurakçylyk bolup, açlyk başlaýar. Häkimiýetler onuň önüni alyp bilmeýärler. Gozgalaňlar has hem güýjeýär. 1516-njy ýylda “daýhanlar şasy” Çan Kaonyň baştutanlygynda uly gozgalaň başlaýar. Olar hemişe ýeňipdirler we şol ýyl Thaňlauňy (Hanoý) eýeleýärler. Çan Kao imperator (wua) diýlip yglan edilýär.

Şundan soň özara uruşýan feodal toparlary birleşýärler. Oňa wuanyň özi ýolbaşçylyk edýär. Ýöne onuň abraýy bolmandyr (Li Hien Toi), sebäbi goşunlar esasan Nuýenleriň, Çinleriň we Maklaryň elinde bolan.

Şol döwürler Mak urugyndan bolan serkerde Daň Zuň wuadan formal häkimiýeti alyar. 1520-nji ýylda bolsa Çan Kaonyň gozgalaňyny basyp ýatyryar. 1527-nji ýylda bolsa Le Şo dinastiýasyny (1428 – 1788, Gički Le) agdaryp öz Mak dinastiýasyny esaslandyryar.

Ýöne Daň Zuňy beýleki uruglar ykrar etmeýärler. Şonuň üçin hem 1533-nji ýylda Nuýen urugyndan bolan serkerde Nuýen Kim Le maşgalasyndan bolan wekili wua diýip yglan edýär, (Le Mat, Ýokarky Gički Le dinastiýasy (1533 – 1788). 1428-nji ýyldan 1527-nji ýyla çenli Aşaky Gički Le dinastiýasy, 1533-nji ýyldan 1788-nji ýyla çenli bolsa Ýokarky Gički Le dinastiýasy diýilýär. Ikisiniň

arasyny bolsa Mak Dañ Zuñ (1527 – 1533) bölýär. Şonuň üçin “Asaky” we “Ýokarky” diýilýär.

Şundan soň Nuýen Kim Maklara garşy göreşegirişýär. Netijede uzaga çeken özara uruşlar başlaýar. Uruşlar Nuýenleriň, Çinleriň, Maklaryň arasynda bolýar. Maklaryň ýeri – Gyzył derýasynyň deltasy, Çinler – Thuanhoa we Ñeanda, Nuýenler – Thuanhoa we Kuañnamda outran.

1592-nji ýylda Çinler Thaňlauňy eýeleýärler, Maklar bolsa, demirgazyga çekilýärler. Çinler Le dinastiýasynyň bir wekilini Thaňlaunda oturdýarlar we ony Hytaýyň ykrar etmegini gazanýarlar. Oña Derek bolsa Maklara degmezlige söz berýärler. Sebäbi Hytaý Maklary goldapdyr. Çünki olar Hytaýa Wyetnamyň demirgazygynda az-maz ýer beripdirler (Kaobany demirgazygy).

Çinler bolsa Le dinastiýasyndan özlerine graždan we harby häkimiýet berilmegini gazanýarlar we týua – knýaz (ýerlerdäki doly hukukly hökümdar) titulyňy alýarlar.

1600-nji ýylda Nuýenler Dañçaunda (Günorta we Merkezi Wýet) özbaşdak mülk döredýärler, Çinler bolsa Daññoaýda (Demirgazyk Wýet). Nuýenler hem Çinler ýaly Le dinastiýasyny ykrar edipdirler we týua titulyňy alypdyrlar, ýöne Le dinastiýasy Simwoliki häkimiýete öwrülipdir.

Çinleriň agalyk edýän demirgazyk Wýetnamda (Daññoaý) obşınalar dargap mülkleriň döremegi güýçlenýär. Yerler az, ilat bolsa köp. Günorta

gaçypdyr daýhanlar ýagny Ňuýenleriň ýerine. Häli – şindi demirgazykda gozgalaňlar bolan. Çinler käbir eglişiklerem edipdirler. Üç ýyllap salgytdan boşadypdyrlar, mugt işletmegem goýupdyrlar. Bu gozgalaňlary peseldipdir.

Çinler soň az ilatly, hem baý Ňuýenleriň ýerine göz dikipdirler. Şonuň üçin hem Ňuýenler Merkezi Wýetnamda (Daňçauňyň demirgazygy) Doghoý diwaryny gurupdyrlar.

Şol döwürler Wýetnama dasary ýurtlylar hem aralaşypdyrlar. Gollandlar Çinleri, portugallar bolsaŇuýenleri goldapdyrlar.

1627-nji ýylda Çinler Ňuýenlere garşy 46 ýyllap uruşýarlar. Ýerlerini almak üçin. Ňuýenler demirgazyga süýşjek bolmandyrlar. Diňe araçägi gorapdyrlar. Ýöne olar aşak günortasüýşmeklerini dowam edipdirler.

46 ýyllyk uruş Çinleri tapdan düşüripdir. Salgyt azalypdyr, daýhanlar günorta gaçypdyr.

Daňçauňda gozgalaňlar bolmandyr. Ýerler köp, gowy hasyl alanlar. Üstesine-de günorta daýhanlary göçüripdirler, köp hasyl alypdyrlar.

Umuman XVII asyryň ortalaryna çenli döwürde Günorta Wýetnam ösen ýer bolupdyr.

Ňuýenleriň häkimiýeti ýarym harby, ýarym graždan görnüşde bolupdyr. Olar Ýaponiýa, ACEAN, Port, Gollandiýa bilen söwda edipdirler. Portugallar Ňuýenlere top ýasamagam öwredipdirler.

Ñuýenler Mekongyň deltasyny we Týampany eýeläpdirler, öň ol Kamnuçiýa degişli bolan.

Indoneziýa irki orta asyrlarda

Ilkinji döwletler Indoneziýanyň territoriýasynda Malaý arhipelagynda we Malakki ýarym adasynda biziň eramyza geçilýän döwürlerde ýüze çykypdyr. Şol döwürler gürrüňi edilýän yerleriň ilaty kämil oba hojalygy bilen meşgul bolup, esasan şaly ekipdir. Bürünçden we demirden edilen dürli zatlary ýasamagy başarypdyrlar.

Malakki bogazy dünýä sowda ýollarynyň ugrunda ýerleşendigi üçin bu ýerde söwda ösüpdür. Bu söwda prosesine Ýakyn we Uzak Gündogaryň şeýle hem Hytaýyň we Hindistanyň söwdagärleri gatnaşypdyrlar.

Biziň eýýamymyzyň I-VI asyrlarynda Günbatar Indoneziýanyň territoriýasynda onlarça şäher-döwletleri bolup, olar esasan söwdanyň hasabyna ýaşaýdylar. Ýöne şalyçylyk hem olaryň ykdysadyýetinde uly rol oýnapdyr.

Malakki ýarym adasynda dörän ilkinji döwletler Langasuka, Tambralinga we Takkola hasap edilýär. Geografiki taýdan amatly ýerleşmek bilen bu döwletler halkara söwda aragatnaşyklaryna kontrollyk edipdirler. Ýöne olar III-V asyrlarda khmerleriň

Bapnom döwletiniň wassallary bolupdyrlar. Bapnom ýykylandan soň bolsa, Hytaý bilen aktiw diplomatik we söwda gatnaşyklaryny saklapdyrlar. Şu döwletleriň içinde iň güýçlüsi Langasuka bolupdyr.

Häzirki Indoneziýanyň günbatar adasy bolan Sumatranyň Gündogar we Günorta raýonlary hem gadymy malaý siwilizasiýasyna degişli bolupdyr. III asyryň başlarynda bu ýerde Gein, VI asyrda bolsa, Malaýýu döwletleri döräpdir. Bu döwletler Hindistan, Eýran, Hytaý bilen gyzgalaňly söwda gatnaşygyny alyp barypdyrlar.

V asyryň başlarynda Indoneziýanyň iň köp ilatly we ösen ekerançylyk ýeri bolan Ýawada-da döwletler döräp ugraýar. Ýawanyň ilaty hem esasan malaýlardan bolupdyr. V asyrda Günbatar Ýawada Taruma döwleti döreyär. Gadymy sakskrit ýazgylary V asyryň başlarynda Taruma döwletini basarjaň Purnawarmananyň dolandyrandygyny tassyklaýar.

Soňra Yawanyň territoriýasyndaky döwletleriň sany artyp, V-VII asyrlarda Hytaý ýyl ýazgylarynyň habar bermegine görä olaryň sany 30-a ýetipdir.

VII asyryň 40-70-nji ýyllarynda Ýawanyň merkezi raýonlarynda Kalinga patyşalygy güýçlenip ugraýar. Oňa-da belli bir derejede Ýawa halkyýetiniň ýüze çykyp ugramagy sebäp bolýar.

Indoneziýanyň köp ýerlerinde esasan hem Kamemantanyň, Sumatranyň jümmüş raýonlarynda şeýle hem Gündogar Indoneziýada biziň gürrüni edýän döwrümüzde i.d.o.g. dowam edipdir.

VI-VII asyrlarda Bapnam imperiýasynyň dargamagy bilen Gündogar Sumatrada güýçli Şiriwijaýya döwleti ýüze çykýar. Bu döwürler halkara söwdasy hem güýçlenipdir. Netijede arap, pars, hindi söwdagärlerini Indoneziýada öndürilýän geň-enaýy senetçilik önümleri, şeýle hem gök-bakja, miwe önümleri özüne çekipdir. Üstesine-de Şiriwijaýyanyň portlary hem daşary ýurt harytlarynyň hem esasy satylýan we ondan-oňa äkidilýän ýerlerine öwrülipdir. Söwdanyň ösmegi Şiriwijaýya flot edinmäge we şol flotuň kömegi bilen hem Hindi hem Ýuwaş okeanlaryny birikdirýän deňiz ýollaryny kontrolyga almaga mümkinçilik beripdir.

682-685-nji ýyllarda Jaýanaşyň döwründe Şiriwijaýya döwleti birneme giňäp, oňa goňşy Malaýyu döwletiniň we başga-da käbir ýerler hem goşulypdyr.

Şiriwijaýyanyň hökümdarlarynyň esasy maksady Malakki bogazynda harby-syýasy agalyk etmek bolup, olar şu regionda söwda monopoliýasyny hem girizipdirler.

VII asyryň 2-nji ýarymynda – VIII asyryň ortalarynda Şiriwijaýya Hytaý bilen yzygider diplomatik we söwda gatnaşyklaryny alyp barypdyr. Şiriwijaýya maharajalary (patyşalary) köp goňşy ýerlerini eýeläpdirler. Malakki ýarym adasynyň döwletleri bolsa onuň wassallary bolupdyr. Khmerleriň ýerleri Hytaýyň golastynda bolan demirgazyk Wýetnam ýerleri hem häli-şindi

şiriwijaýýalaryň ekspansiýasyna sezewar edilipdir. Şeýlelikde VIII–IX asyrlarda Şiriwijaýýa döwleti Günorta – Gündogar Aziýada we Uzak Gündogarda kuwwatly deňiz döwletleriň biri bolupdyr. Bu döwlet esasan araçy we içeri söwdanyň, paçlaryň, salgytlaryň we talaňçylykly ýörişleriň hasabyna ýaşamaga çalşypdyrlar. Ýöne wagtyň geçmegi bilen derýalaryň boýlarynyň özleşdirilmegi netijesinde oba hojalyk önümçiliginiň roly artypdyr.

Şiriwijaýýanyň ykdysady we harby kuwwatyny arap geograflary hem geň galmaklyk bilen beýan edipdirler. Olar Şiriwijaýýa döwletini “Zabag ýurdy” diýip atlandyrypdyrlar. X asyryň ortalarynda Masudi bu ýerde altynyň, galaýynyň we dürli önümleriň öndürilýändigini, ýerli maharajanyň bolsa ummasyz baýlygynyň bolandygyny belläpdir.

Palembang we Jambiden başga-da Şiriwijaýýanyň Malakki ýarym adasynda ýerleşen Kedah porty hem ösüp, ýurduňikinji paýtagtyna öwrülipdir we Hindistan, Günorta – Gündogar Aziýa we Hytaý bilen alnyp barylýan söwdanyň merkezine öwrülýär.

XI asyrdan başlap Şiriwijaýýanyň bähbitleri Günorta hindi döwleti Çollalaryň bähbidi bilen çapraz gelip ugraýar. Üstesine-de çollalar Şiriwijaýýanyň ýerlerine göz gyzdyryp ugraýar. 1025-nji ýylda Rajendra Çolla Şiriwijaýýa garşy uly flot iberýär. Bu goşun bolsa Şiriwijaýýanyň baý yerlerini tozdurypdyr, portlary weýran edipdir. Şeýlelikde Şiriwijaýýanyň

söwda we deňiz kuwwatyna çollalar tarapyndan uly zarba urulýar.

VIII asyryň başlarynda Merkezi Ýawanyň agrar raýonlarynyň iň baýy Mataram bolupdyr. Onuň hökümdary (ratu) Sanjaýya merkezi ýawaly begzadalardan (raka) gelip çykypdyr. Sanjaýya Mataram dinastiýasynyň düýbünü tutjy bolupdyr. Ol Ýawa, Malaýya we Khmer ýerlerini eýeläpdir. Mataramyň esasy bäsdeşi Şiriwijaýya bolupdyr.

Mataram döwletiniň ýüze çykmagy kyn şertlerde bolup geçipdir, sebäbi ýerli begzadalar – rakalar özara urşupdyrlar we hersi yokary häkimiýete – maharajalyga dalaş edipdirler.

IX asyryň ahylarynda Mataramyň golastyna diňe merkezi ýawa ýerleri däl, eýsem gündogar ýawa ýerleriniňem bir bölegi girizilýär.

X asyryň 1-nji ýarymyndan Mataramda despotiki häkimiýet güýjeýär, ýurduň administratiw – territorial sistemasy çylşyrymlaşýar we merkezleşýär. Okruglara hökümdaryň golaýlary, egindeşleri ýolbaşçylyk edipdirler

X asyryň ahrynda, XI asyryň başlarynda birnäçe kanunlar girizilýär, şeýle-de esasy garşydaş bolan Şiriwijaýyanyň garşysyna uly ekspedisiýalar gurnalýar. Ýawalylar Sumatra çozup, palembangy talapdyrlar we bu döwlete uly howp salypdyrlar. Şonuň üçin hem Şiriwijaýya Çollalar bilen ýakynlaşýar. Ahrynda Şiriwijaýya öz wassallaryna we soýuzdaşlaryna daýanyp jogap zarbasyny urýar.

1016-njy ýylda Mataram duýdansyz zarba sezewar edilýär. Netijede ýurt birnäçe özbaşdak ýerlere bölünýär.

Mataramyň ykdysadyýeti barada aýdylanda bolsa, onuň esasyňy oba hojalygy tutupdyr. VIII asyrdan başlap iri ýer eýeleriniň ähmiýeti gaçyp, monarhlaryňky ýa-da maharajalaryňky artýar. Soň maharajanyň özi ýer päylaýan adama öwrülýär. Olardan başga rakalar (ýerli knýaz ýa-da begzada) hem ýer paýlapdyrlar. Ýer alýanlar esasan hramlar bolupdyr. IX asyrdan ýeri diňe monarhlar berip bilipdirler.

Bulardan başga-da iri feodallaryň we obşinanyň ýokary gatlagynyň hem öz mülk ýerleri bolupdyr. Oňa hiç kim degip bilmändir. Ýöne soňra eýeçilige esasan hökümdar ýolbaşçylyk edipdir, ýagny hökümdar Aziýa ýurtlaryndaky ýaly Ýokary eýäniň funksiyasyny ýerine ýetirip başlapdyr.

Mataramda ekerançylyk bilen bir hatarda senetçilik hem ösüpdir. Senetçiler pagtadan edilen matalary, agaçdan, metaldan edilen kämil zatlary öndürmegi başarypdyrlar.

XI – XV asyrlarda Indoneziýadaky döwletleriň durmuş-ykdysady we syýasy ýagdaýy

Ýawa döwleti XI asyryň birinji ýarymynda diňe bir Şiriwijaýýanyň zarbasyndan aýňalmak däl, eýsem uly üstünliklerem gazanmagy başaýar. Üstünlikler esasan maharaja Airlaňganyň dolandyran (1019-1049) ýyllarynda bolup geçýär. Öz gaýny Dharmawaňşi ölendenden soň ýurtda başlan bulaşyklar döwründe Airlaňga wagtyny buthanada geçirýär. Soň bolsa, Mataramda tagta çykyp, ýurdy birikdirip başlaýar. Oňa bu işde ruhanylar uly kömek beripdir.

Hindi çollary tarapyndan Şiriwijaýýanyň derbidagyn edilmegi (1025) Airlaňga Ýawanyň golastyndaky ýerleri giňeltmäge mümkinçilik döredýär. Ýurduň içinde-de birnäçe işleri geçiripdir. Salgyt sistemasyny düzgünleşdiripdir, ýollara gözegçilik (sowda, deňiz) güýçlenýär.

Ölmeziniň ön ýany Airlaňga kanuny mirasdary bolmansoň, öz döwletini birnäçe bölege bölüp, nikasyz doglan ogullarynyň dolandyrmagyna berýär.

Şol bölekleriň biri hem Kediri bolup, ol Kameşwara I-niň döwründe (1115-1130)has hem giňeyär. Kediri döwleti XII – XIII asyryň başlarynda Airlaňganyň bölüp beren ýerlerinden başga Gündogar Ýawany, Bali, Lombok, Günorta Kalimantan, Ternat ýerlerini hem öz içine alýar.

Kediri döwleti 1222-nji ýyla çenli yaşaýar. Şol döwürler dini we dünýewi häkimiýetiň arasynda ýiti garşylyk ýüze çykýar. Dini häkimiýet Kediri dinastiýasyna boýun egmän, uzurpator Ken Aňgrogýň

tarapyna geçyär. Ken Aňgrok Kediri goşunyny ýeňyär we döwletini Singasari diýip atlandyryär.

Kediri we Singasary döwrüniň eýeçiligi barada aýdylanda bu ýerlerde ýere esasan döwlet eýeçilik edipdir. Döwlet tarapyndan (monarh) ilki obşına (wanua), soňky döwürlerde bolsa, orta we ownuk feodallara ýerler peşgeş berilipdir. Eger-de bir adam tarapyndan başga birine ýer peşgeş berilende monarh şony tassyk etmese, ol bikanun hasap edilipdir.

Şol döwürler ruhanylaryň ýerlerine hem salgyt salnypdyr. Soňra döwlet ruhanylaryň girdejileriniň bir bölegini özüne almaga çalşypdyr.

Singasariniň irki döwri esasan tagt üstündäki göreşler bilen bagly. Köp bidüzgünçilikler bolup geçipdir, ýöne XIII asyryň ortalaryndan Singasaride güýçli döwletiň döremek mümkinçiligi ýüze çykýar.

Singasari maharajasy Kertanagara döwründe (1268-1292) Ýawanyň daşyndaky ýerlere hem ekspansiya edilip ugraýar.

Kertanagara dürli ýollar bilen Ýawanyň agalyk etmeginde döwletleriň konfederasiýasyny döretmäge galşypdyr. Munuň üçin Günbatar Ýawa, Madura Bali, Sumatra we Kalimantana ekspedisiýalar iberilipdir. Kertanagara Günorta – Gündogar Aziýada ýuanlar bilen bäsleşik edipdirler. Ýawalylar Hubilaýyň boýun egmek baradaky tekliplerine, onuň ilçileriniň burnuny kesmek bilen jogap beripdirler.

1293-nji ýylda mongol goşunlary Ýawanyň demirgazygynda düşürilýär. Ýöne Hubilaýyň

goşunlary Singasarini alyp bilmeýär, sebäbi ýawalylar mongollary içki uruşlara çekýärler. Kertanagaranyň giýewisi Wijayya mongollar bilen ylalaşyk baglaşýar. Ol mongollaryň güýji bilen häkimiýete dalaş edýän garyndaşyny ýok edýär, soň bolsa Majapahit diýen ýerde (Yawada) mongollaryň dagynyk garnizonlarynya çozup, olary ýok edýär.

1294-nji ýylda Wijayya tagta çykýar. Majapahiti paýtagt yglan edýär, ýurdam şeýle atlandyrylýar.

XIV asyr Yawanyň territoriýasynda Manjanahit imperiýasynyň dörän döwrüdir.

1330-1364-nji ýyllarda Majapahitiň döwlet apparatyny baş ministr Gaja Mada dolandyrypdyr. Ol panindonez syýasatyny ýöretmek bilen Yawanyň agalygyny ähli indonez adalarynyň (Nusantara) boýnuna dakmaga çalşypdyr. Onuň döwründen ululykiçili indonez adalarynyň köpüsi Yawanyň gol astyna geçirilipdir. Olaryň her biri aýratyn tabynlykda Majanahide degişli bolupdyr. Biri doly boýun egdirilse, beýleki biri wassal, ýene biri bolsa onuň täsirinde bolupdyr. Majapahit minler bilen parahatçylykly gatnaşyklar etmäge çalşypdyr.

XIV asyryň ahyrynda XV asyryň başlarynda Majapahitde merkezleşdirilen merkezi hökümetiň bähbitleriniň tersine iri ýer eyeçiliginiň ösmegi ýurduň içeri syýasatynyň krizise düşmegine getirýär. Onuň esasynda tagt üstünde göreşler başlaýar. Bu bolsa 1401-1406-njy ýyllarda Majapahit imperiýasynyň

ýadrosy bolan Gündogar Ýawanyň bölünmegine we ondan dasarky ýerleriň aýrylmagyna getirýär.

XV asyrda başlan içerki krizis Majapahitde buddizmiň hem köküne palta urup ugraýar. Sebäbi şol döwürler Indoneziýada yslamyň roly hem ýokary göterilip ugraýar. Indoneziýanyň köp ýerlerinde yslamy knýazlyklar we soltanlyklar döräp ugraýar. Özem nirede Ýawanyň, Hytaýyň we Siýamyň täsiriniň gowşak ýa-da olaryň agalygynyn berkarar bolup bilmedik ýerlerinde ýüze çykýar. Bu ýerler esasan Günorta Malaýýada, Demirgazyk we Gündogar Sumatrada, Günorta we Demirgazyk Kalimandanda, Tidorda we Ternatda hem-de Demirgazyk Ýawanyň portlarynda döreýär. 1400-nji ýylda port şäher Malakkanyň we onuň esasynda soltanlygyň emele gelmegi uly döwletiň döremegine getirýär. Bu döwlet soňra ähli söwda ýollaryny gözegçilige alýar. 1478-nji ýylda musulmanlar Majapahitiň paýtagtyny zabt edip alýarlar. 1527-1528-nji ýyllarda Demirgazyk Ýawa yslam şäherleriniň birleşmesi Majapahitiň galan ýerleriniem eýeleýär we orta asyr Ýawa imperiýasy ýaşamagyny bes edýär.

Hindistan III-XII asyrlarda.

IV asyryň başlarynda Magadhede Guptlaryň nesil şalygynyň döremegi bilen Hindistanyň taryhynda täze döwür başlanýar. Sebäbi öňki Kuşan nesil şalygy ýykylandan soň (Hindistan hem şuna girýärdi) Onuň

territoriýasynda bir topar döwletler döreýär. Guptlaryň nesilşalygy Ganga derýasynyň bütin töwereklerini gurşap alýar. Magathi begi Ghatotkaçiniň ogly Çandragupta –1 (320-340) özüni imperator diýip yglan edýär we giň territoriýalary öz döwletine birikdirýär. Onuň ogly Samudragupta (340-380) Hindistanda iň uly patyşalaryň birine öwrülýär. Ol bütin demirgazyk we Orta Hindistany diýen ýaly birikdirýär.

Çändragupta II-nji (380-414) döwründe ol öz döwletiniň araçägini Aral deňziniň kenarlaryna çenli uzaldyp Günbatar Hindistany özüne birikdirýär. Kumaraupata (414-455) bolsa eýýäm goranyş söweşlerini alyp barmaly bolupdyr. Skandagupta (455-467) Guptlaryň Günbatar Hindistandaky ýerlerine hüjüm edýän puşýamitrleri derbi-dagyn edipdir.

Skandagupta döwründe ol Orta Aziýaly eftalitlere garşy hem söweşmeli bolupdyr. Olar Hindistana çozup giripdirler. Eftalitler Gandharany (Demirgazyk Hindistan) basyp alyp Gang jülgesine tarap süýşip ugrapdyrlar.

V asyryň ahyrlarynda Guptlaryň döwleti gowşap ugraýar. Dürli welaýatlar ondan bölünip aýrylyp, özbaşdak patyşalyklar ýüze çykyp ugraýar. VI asyrda bolsa nesil şalyk bütinleý dargaýar. Guptlar Magadhde kiçijik beglige öwrülip VII asyra çenli dowam edipdir.

Guptlaryň iň soňky imperatorynyň biri Budhagupta (467-500) eftalitleriň serdary Toramandan (490-515) esli ýerlerini eýeläpdir. Toraman Gang jülgesiniň ep-esli ýerlerini eýeläpdir. Ýöne 510-njy ýylda Toraman iň soňky Gupt imperatory Bhanuguptadan ýeňilýär.

Toramandan soň onuň ogly Mihiraguly (515-533) Hindistana çozuşlary has güýçlendiripdir. Hindi taryhy çeşmeli onuň örän zalym bolandygyny belleýär. 530-njy ýyla çenli onuň höküm süren ýerleri Demirgazyk-Günbatar Hindistany we Džamna-Gang jülgesini öz içine alypdyr. 533-nji ýylda Miharagulyňy Hindiler derbi-dagyn edilýär we ol ýesir düşýär. Soňra Kaşmire gaçyp gidýär. Ýöne muňa garamazdan eftalitleriň Hindistanyň gozmak howpy aradan aýrylamaýar.

Penjapda ýerleşen eftalitler VII asyryň başlaryna çenli hindiler bilen uruşmaklaryna dowam edipdirler.

Hindistan feodal formasiýasyna geçişlik hojalygynyň we medeniýetiň progressiw ösüşi şertlerinde boldy. Elbetde fiodalizime täsirde ýada II asyrdan geçilmedi. Ol asyrlaryň dowamynda bolup geçen zat.

Döwletiň emele gemegi bilen öňki erkin obşnikler döwlet häkimýetiniň astyna düşüp ugraýarlar. Olar indi döwletiň önünde salgyt tölemäge, ýada urşa gitmäge borçly edilýärdi. Salgyt tölemeklik soň has giň germme eýe bolup başlaýar. Ilki-ilkiler her bir obşinaçy öz serdarlaryna nökerlerini, onuň

töweregindäki dolandyryş edaralaryny saklamak üçin berýän kömeklerini, soňra ýerine ýetirip örän kyn wezipä öwrülýär weonuň orny salgyt bilen çalşylýar.

Salgydyň agyrlaşamagy kanunçy-barahmanlary howsala düşüripdir. Şonuň üçin hem olar dürli kanunçylyklary girizip we ony kagyz ýüzüne geçirip, patyşany hetden-aşa açgöz bolmazlyga çagyrypdyrlar. Sebäbi ýagdaýyň ýitileşmegi halk gozgolňlaryna getirmegi mümkindi.

Ýygnaýan salgytlaryň möçberi dürli-dürli bolupdyr. Çeşmelerden belli bolşy ýaly alynýan salgytlaryň möçberdi $1/12$, $1/10$, $1/8$, $1/6$, $1/4$, we $0,5$ barabar bolupdyr. Salgyt köplenç $1/6$ alnyp, ol iň ýaran salgyt bolupdyr. Esasy salgyt däne bolupdyr. Mundan başga-da hökümdar öz raýatlaryndan olaryň öndürýän etiniň, balynyň, ýagynyň, dermanlyk otlarynyň, mazlarynyň, gülleriň, kökleriň, miweleriň, deriniň, küýzeleriň hem $1/6$ bölegini talap edipdirler.

Salgyt ýygnalanda ol ýada beýleki ýerleriň baýlygyny, garyplygyny ýerleriň mesligine tokaýlaryň bolçylygyna, şol ýeriň merkezden uzaklygyna, onuň boýun egiş derejesine seredilipdir.

Irki orta asyra degişli bolan “Arthaşastra” atly taryhy çeşmede (patyşalar) hasylyň $1/3$ -den salgydy “örän ýakymly, mes toprakly ýerden öndürilen depeden almaklyk” teklipe edilipdir. Ortaça we pes toprakly ýerlerden, şol ýeriň ýagdaýyna görä salgyt almaklyk teklipe edilipdir. Gadymy Hindistanda gullary işletmek bilen bar hatarda, obşinaçylar

kollektiwiniň döwlet apparaty tarapyndan eksiliatirlemek hem duş gelýär. Obşinaçylaryň eksiliatirlenilmegi netijesinde öndürilen önümler we serişdeler, döwlet hazynasy tarapyndan köşk adamlarynyň, çinownikleriniň we harbylaryň arasynda peýdalanyypdyrlar.

Hytaýly syýahatçy Fa Sýan hem V asyrdan Demirgazyk Hindistandan-da bolanda döwlet tarapyndan çinowniklere we beýlekilere hazynadan aýlyk berilýändigini belläpdir. Tuptlaryň döwründe aýlyk tölemegiň şu görnüşli has hem giň ýaýrapdyr. Irki orta asyr döwründe wezipeli adamlara aýlyk tölemegiň ýene-de aýratyn görnüşi bolupdyr. Şol görnüş boýunça wezipeli adamlara öz ranglaryny görä obalar peşgeş berilipdir. (Ýeri, obasy, ondaky azat obşinikler bilen bilelikde). Azatçy ol ýerler wagtlaýyn bolupdyr. Orta asyr Hindistanda iri feodal ýerler hem bolupdyr. Olar dürli-dürli bolupdyr. Käbir feodallar dowlete salgyt töläp bolsalar, käbirleri hiç hili salgyt tölemändir. Sebäbi bu zatlaryň hökümdarlarynyň özüleri tarapyndan kime salgyt salmaly, kime salmaly dældigi çözüldir.

Brahmanlaryň we buddistik monastirlaryň ýer eýeçiligi aýratyn kategoriýany düzüpdir. Şol ýerler olara müdümilik berilip, salgytdan boşadylypdyr. Ýerleriň dini sowgat hökmünde berilmegi uly hormat hasaplanylýpdyr, oňa el degirmeklik erbet günä bolupdyr.

Wagtyň geçmegi bilen baýan obşinikler, we beýleki ýer eýeleri dörän ýagdaýdan peýdalanyp ýerde gullardan peýdalanmagy bes edýärler we ýeri kärendesine berip başlaýar ýa-da daýhanlary hem özlerine, helim döwlete salgyt tölemäge mejbur edýärler. Şeýlelikde döwlete gidýän salgytlar azatlyk baýlarynyňky artypdyr.

Ýerde işleýänleriň beýleki bir kategoriýasyna hakyna tutma işgärler giripdir. Hakyna tutmalar garypdüşen erkin adamlardan bolupdyrlar. Şeýle adamlar jemgyýetde halanylmandyr. Sebäbi olara hem gullara garaýyşlary ýaly garapdyrlar. Ýöne olar gul bolmandyrlar. Sebäbi hojaýyn iýmit bermesini kesse, olar islän tarapyna gidip bilipdirler. Şonuň üçin hem olary batraklar diýip atlandyrmak mümkin. Umuman şeýle kategoriýadaky adamlar zähmetiň mümkin bolan ähli ýerlerinde işläpdirler.

Irki orta asyr Hindistanda patyşalaryň ýanynda ýörite ýer fondlary, ol 4 topara bölünipdir. Bu barada Hytaýly syýahatçy Sýuan Szan belläpdir. Şol ýer fondlaryna 1bölegi döwlet gypdajylaryna dolandyrypdyr, 2-njisi abraýly döwlet işgärlerini sylaglamak üçin, 3-njisi aýratyn akylyly adamlary saklamak üçin, 4-njisi bolsa dini sektalary özüne ýakynlaşdyrmak üçin berilipdir. Munuň bolandygyny görkezýär. Sebäbi uruşlar döwründe we ýerler giňeldilende peýda bolan ýerler patyşalar tarapynda dürli wezipedäki adamlara sahylyk bilen

baglanylypdyr. Döwlet ýer fondundan başga-da patyşa hojalygynyň hem ummasyz köp ýerleri bolupdyr.

Umuman ýere eýeçilik etmegiň agzalyp geçilen formalary tä XII asyra çenli dowa edipdir.

Hindistan dünýäde senetçiligiň iň ösen ýerleriniň biridir. Şeýle bolansoň senetçiligiň köp dürli görnüşleri bolup örän köpdürli önümleri öndürilipdir. Senetçilik ussahanalarynda aýallaryň zähmeti köp ulanylypdyr. Esasan hem dokma senetçiliginde. Biziň günlerimize ýeten ýuwelir önümler, daşyň ýüzüne çekilen nagyşlar, gürrüňi edilýän döwürde öndüriji güýçleriň ösendigine şaýatlyk edýär.

Dokmaçylyk senetçilikde birinji orna eýeläpdir. Aýallar nogtadan, lýondan, ýüňden ajaýyp matalary dolandyr we olar bütin dünýäde şöhratlanypdyr. Harytlar uzak ýerlere äkidilip satylypdyr.

Hindistanyň territoriýasynda obşinanyň dürli görnüşleri bolupdyr. Ýöne wagtyň geçmegi bilen jemgyýetiň ösmegi bilen dünýäniň hiç bir ýerinde bolmadyk üýtgeşik oba obşina ulgamy ýüze çykýar. Şeýle oba obşinasynda ilatyň durmuş aýratynlygy emläk esasynda (baý, orta, garyp) däl-de kastalar esasynda ýüze çykypdyr.

Kasta ulgamy Orta Asyr Hindi jemgyýetine gadymyýetden miras galypdyr. Gadymy Hindistanda kasta gatnaşyklarynyň ilkinji warianty-durmuş ranglar (warna), soňra ol kasta ulgamyna (jaty) öwrülýär. Şol kasta ulgamy boýunça ilat nesilden-nesle geçip gelen hünäri ýa-da käri, etniki gelip çykyşy, dini ynanjynyň

aýratynlyklary, durmuş gelip çykyşy we Ýanyk Endogaliýa boýunça bölünipdir (Brahmanlar, Kşatriler, Waýşiler we şudlar).

Wagtyň geçmegi bilen kasta ulgamyna yzagalak taýpalar hem goşulypdyr. Ýöne olar kasta ulgamynyň daşynda galýan we eýýäm kemala gelen kastalara goşuldyrylmaýan kastany düzüpdirler. Sebäbi beýleki ýokary kastalaryň wekilleri, olara wagşylar hökmünde garapdyrlar we in pes işlerde ulanypdyrlar. Pes kastalar öz derejelerine görä işläpdirler. Ýöne oba obşinasyna hyzmat etmegiň ýa-da senetçiligiň mümkinçiliklerine çäkliligine görä olary başga işlerde işledipdirler. Meselem, oba hojalygynda.

Ýöne durmuşda başgarak ýagdaýlar whem ýüze çykypdyr. Mysal üçin, käbir yzagalak taýpalarda harby-demokratiýa ösüp, olar siwilizasiýa ýoluna düşen goňşy anklawy basyp alan ýagdaýlarynda olar öz durmuş ýagdaýyna laýyk gelýän kasta giripdirler. Adatça şeýle toparlar harby-kşatriler kastasyna giripdirler.

Hindistanyň ilatyň etniki sostawy boýunça tapwutlanýan dürli taryhy oblastlarynda obşinaçylaryň ýer eýeçilik kastalary her hili atlandyrylypdyr, ýöne olaryň hemmesi adatça şudra kastasyna degişli bolupdyr.

Orta asyrlarda söwda we süýthorçulyk bilen meşgullanýan kastalary örän möhüm hasaplandyrlar.

Umuman Hindistan kastanyň in köp ýaýran ýeri bolup onda 3 müňe golaý kastalar bolupdyr. Olara

girýänleriň sany hem dürli dürli bolupdyr. Bir kastada birnäçe ýüz adam bolsa başga million adam bolupdyr.

Hindistan XI – XV asyrlarda

X –XI asyrlarda Hindistana musulmançylyk öňki döwürlere garanyňda has hem giň ýaýrapdyr. 1000-1206-njy ýyllarda demirgazyk Hindistanda guriler agalyk edipdir. Onuň iň soňky patyşasy Muhammet Guri (1203-1206 ý.ý.) demirgazyk Hindistanyň köp ýerlerini eýeleýär. Eýelenen ýerlerini dolandyrmak üçin Muhammet ol ýerleriň dikmesi gulam (türkmen) bolan Kutbetdin Aýbegi belleýär. Gulam – bu gullaryň aýratyn derejesi bolup, olar ýaşlygyndan gul edilip satylan ýa-da gulçylyga sezewar edilen adamlardan ybarat bolupdyr. Olar musulman fanatizmi esasynda terbiýelenip, saýlanyp goşunlarda gulluk edipdirler. Soňra olaryň köpüsi talantly serkerde bolup ýetişipdirler. Aýbegiň merkezi Delide ýerleşipdir. Musulman goşunlarynyň agramly bölegini türkmenler tutupdyr, galanlary dürli milletlerden bolan hakyna tutmalardan ybarat bolupdyr. XII-XIII asyrlaryň sepgidinde demokratik Hindistanda ýagdaý kadaly bolmandyr. Hindistanyň günortasynda ýerleşýän döwletjikler Muhammede görüplik edipdirler.

1206-nji ýylda Muhammet Gury Hind derýasynyň boýunda öldürilýär. Ol şol wagt jezalandyryjy ekispedisiýadan gelýän ekeni. Şol ýyl deli soltanlygynyň dörän ýyly hasaplanylýar. Yurtda

häkimiýet ugrundaky göreşde gulanlar üstün çykýarlar. Gang geçelgesinde we penjapda häkimiýeti Aýbeg eýeläp Deli soltanlygyny esaslandyrýar. Tiz wagtda Aýbeg atly polo oýnuny oýnap ýörkä, atdan ýykylyp ölýär. Onuň ýerine gelen Şemsetdin Iltutmuş (1212-1236ý.) Soltanlygy berkidýär. Iltutmuş hem türki gulamlardan gelip çykypdyr.

1221-nji ýylda Penjaba mongollardan gaçyp uruş edip ýören Jeleleddin, onyň yzy bilen mongollar çozup girýär. Iltutmuş Jeleleddine ýardam bermeýär. Olar (Jeleleddin we mongollar) 3 ýyllap Penjapda we Sinkde bolup ol ýerlerini tozdurypdyrlar. Ýöne Deli soltanlygy olardan häläkçilik çekmändir. Haçanda 1241-nji ýylda Iltutmuş ölendenden soň mongollar Hindistana çozupdyrlar.

Deli soltanlygynyň döwlet gurluşy harby guramany ýada salypdyr. Muny keseki ýurdyň ýagdaýy talap edýärdi. Döwlet örän berk merkezleşdirilipdir we serkerdeler soltana örän garaşly ýagdaýda bolupdyrlar. Ähli harby we maddy serişdeler soltanyň elinde jemlenipdir. Basylyp alynan üşürde feodal ýer eýeçiligi hökmünde ikta ýýze çykypdyr. Onuň eýesi iktadar döwlet tarapyndan bellenen çäkleri boýunça salgyt ýygnapdyr. Şol ýygñalan salgydyň diňe 20/1 ýa-da 10/1 bölegini özüne alyp galanyny döwlet gaznasyna tabşyrypdyr. Özüne alan salgydyň hasabyna ol atly otriýad saklapdyr. Zerur wagty şol otriýady bilen soltanyň diýen wagty ýörişe ugrapdyr. Başga wagtlar özüne

berkidilen etrapda tertip düzgüne gözegçilik edip salgyt ýygnapdyr.

Harby serkerde derejesi ýokarlandygyça iktalýan ýerleri artypdyr ýöne öňkisi elden gidipdir. Iktal ömürlük hasaplanan hem bolsa ony miras galdyryp bolmandyr. Ýöne wagtyň geçmegi bilen harby feodallaryň jebisligi gowşap ugraýar. Mälikler we ownuk iktalaryň ýerleri özlerine soltana hyzmatkärleri esgerler dälde özlerine berilen ýerleriň hojaýynlary hökmünde duýup başladyrlar. Bu ýagdaýy aňan Iltutmuş Deliniň töweregindäki ýerleri 2000 sany atlysynyň arasynda paýlaýar. Iktanyň ölçegi adatça bir obadan kähalatlarda ýarym obadan ybarat bolupdyr. Iktadarlar bütinleý soltana we onuň häkimiýetiniň berkdigine bagly bolupdyr.

Feodal ýer eýeçiliginiň beýleki bir görnüşi – Halise bolup, ol döwletiň elinde bolupdyr. Ýerden halaç alynypdyr. Ol hazyna gidip, döwlete zerur zatlary (esasan goşuna) sarp edipdir. Şonuň üçin hem Deli soltanlygynda goşun iki bölekden – iktadarlardan (olaryň öz goşuny bar) we soltanyň öz goşunyndan ybarat.

Hindi - indus feodallarynyň ýeri hem bolup olar zamindarlar diýilip atlandyrylypdyr. Olar soltana gulluk etmedik hem bolsa, salgyt töläpdirler.

Başgada feodal ýerleri, meselem ynam gowy habar ýetirenleri mülkdar, wakýf ýerleri bolupdyr.

Iltutmuş ölenden soň ahyrynda Kiýasetdin Balban (1265-1287) onuň kiçi ýaşly agtygyny

zäherläp özi soltan bolýar. Ol ölenden soň ýurtda uruşlar başlanýar. 1296-njy ýylda häkimiýete gelen Aleddin Hilji döwründe (1296-1320) gullukdan gaçýan feodallaryň ynamlaryň, mülklileriň zamindarlaryň (induslar) iktadarlaryň ýeri elinden alynýar. Indi döwlete köp girdeji girip başlaýar. Iktanyň jogapkärçiligini güýçlendirýär.

Hilji ölenden soň Kyýasetdin Tuglak (1320-1325) häkimiýete gelyär. Onyň ogly talantly serkerde Muhammet öldürip häkimiýeti öz eline alýar. (1325-1351) .Onuň döwründe bütin Hindistan Deli soltanlygyna birleşdirilýär.Ol ölenden soň Firuz şa Buglak (1351-1388) han bolýar.Ol halk barada köp alada edip, halkda abraý gazanypdyr.(Salgytlary kemeldipdir)Yöne garyndaşlaryny,gozgalaňçylary rehimsiz yzarlap,olary öldüripdir.Olölenden soň,hökümdarlyga Teýmirleriň çozuşy netijesinde,dargap başlaýar.1399-njy ýylda Teýmir Hindistandan Samarkanda gidýär. 1414-1451-nji ýyllarda Delini Seýitler dinastiýasy soňra Lodi Bahlulyň Owgan dinastiýasy eýeleýär. Ol tä Babur 1526-nji ýylda basyp alýança dowam edýär.

1347-nji ýylda Dekanda Bahmani döwlet döereýär. Ony az sanly musulman harby feodallary döredýär. Yöne ol berk bolmansoň 1525-nji ýylda ýerini beýleki dinastiýa bermeli bolýar.

Muhammet Tuglaka gulluk edip, musulmançylygy kabul eden, iki feodal doganlar Bükki bilen Harihara tarapyndan 1336-njy ýylda

Widtalnagar döwleti döredilýär. Olar gozgalaň turuzyp tas ähli günorta Hindistany basyp alýarlar . Ýöne 1565-nji ýylda bu döwlet Dekanly soltanlar tarapyndan pytradylýar.

Türkiýe XI-XV asyrlarda.

Türki dilli taýpalar Kiçi Aziýanyň (Wizantiýanyň) territoriýasynda baryp IV asyrdan peýda bolup ugrandyklary bellenilýär. Ýöne türki kolonizasiýa XI asyrdan has güýçlenip Wizantiýanyň döwlet garaşsyzlygyna howp salyp ugraýar. Tiz wagtyň içinde oguz-türkmenleriniň Seljuklar tarapyndan döredilen “Beyik Seljuklar” döwleti Wizantiýanyň esasy garşydaşyna öwrülýär. Bu döwletiň düzümine Orta Aziýa, Eýran, Ýrak, Azerbaýjan we Ermenistanyň gündogary giripdir. XI asyryň ortalaryndan oguz-türkmenleriň Wizantiýa ekspansiýasy has hem güýjeýär. Bu ekspansiýa ýarym milliondan bir milliona çenli çarwa köpçüligi gatnaşypdyr diýip hasap edilýär.

Wizantiýanyň imperatory Roman IV Diogeniň bar aladalary puç bolýar. Awgustyň komandirligindäki türkmen goşuny 1070-nji ýylyň 19-njy awgustynda Malazgirdiň eteginde onuň goşunyny kül edýär, “Keýsar-i-Rum bolsa ýesir düşýär. Şondan soň türkmenler imperiýanyň jümmüşine kürsöp girýärler.

XI asyryna çenli oguz-türkmenleri Kiçi Aziýanyň tas hemme ýerini diyen ýaly eýeleýärler. Şol eýelenen yerlerde çaklaňja emirlikler ýüze çykyp ugrayar. Şol emirlikleriň biri hem merkezi Iznikde (Nikeya) ýerleşen Nikeý emirligidir. Ol Anadolynyň günbatarynda ýerleşipdir. Bu emirligi Seljuklaryň gapdal şahasyndan bolan bolan emirler dolandyrypdyr. Şeýle emirlikler Izmirde, erzurumda, Erzinsanda, Diýarbakirde-de döräpdir. Ýöne Kiçi Aziýanyň käbir yerlerinde grekleriň (Trapezuitda) we ermenileriň Kilikiýa patyşalygy (günorta-gündogar) henizem saklanmagyny dowam etdiripdir.

Kiçi Aziýadaky bu emirlikler düýbi Bagdatda ýerleşen Seljuk sultanlaryny ykrar edipdirler, hakykatda bolsa olar garaşsyz bolupdyrlar. Olaryň esasy ünsi öz dolandyryan yerlerinde häkimiyeti berkitmäge we täsirlerini giňeltmäge gönükdirilipdir. Basym bu aladalaryň üstüne haç göterijiler bilen göreşler hem goşulypdyr.

1096-1099-njy ýyllarda bolan haçly ýöriş çarwalary yza çekilmäge mejbur edipdir. Esasy zarbany bolsa olar Nikeý emirligine urupdyrlar. Bu uruşdan uly zyýan çeken Nikeý sultanlygy pese düşüpdir. Ep-esli yerini ýitiren bu emirlik Anadolynyň düzlük yerlerini elinde saklapdyr, merkezi bolsa konýa (Ikoniý) şäherine geçiripdir.

Kiçi Aziýadaky agalyk ugrundaky göreşler XII asyrda-da dowam edipdir, ahyrynda bu göreşde Konýa sultanlygy ýene-de üstün çykypdyr. Olar 1147-nji

ýylda 2-nji haçly ýörişe gatnaşanlary, 1176-njy ýylda bolsa, Egridir kölüniň demirgazygynda Wizantiýa goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler. Konýalylara beýleki türki emirlikler hem ýardam edipdirler. Soňra olar Anadolynyň merkezinde ýerleşýän, özleriniň esasy bäsdeşi Danyşmentlileri (1097-1165) häkimiýetden agdaryp, öz ýerlerini Gara we Ortayer deňizleriniň kenaryna çenli süýşürpdirler. XIII asyryň birinji ýarymynda Konýa soltanlygy çalt depginler bilen ösüpdür. Olar özlerini Rum soltany diýip atlandyrypdyryp ugrapdyrlar. Bu bolsa olaryň Gündogar Rim imperiýasynyň ornuna dalaş edendiklerini subut edýär.

Wagtyň geçmegi bilen bir wagtky çarwalar grekleriň we ermenileriň täsiri bilen oturymlylyga geçip ugrapdyrlar, olardan köp zatlary öwrenipdirler. Olaryň arasynda XII-XIV asyryň sepgitlerinde durmuş-ykdysady gatnaşyklar çalt depginler bilen ösüpdür. Umuman alanyňda olaryň agrar gatnaşyklary hem Ýakyn we Orta Gündogardaky ýaly bolupdyr. Tapawut edýän ýerleri bolsa Konýa soltanlygynda ýa-da Rumda döwlet eyeçiligi şahsy eyeçiliginden agdyklyk edipdir we ýerleriň agramly bölegi miras goýmazlyk şerti bilen ikta berilipdir.

Iktanyň köpçülikleýin paýlanmagy seljuk çarwa serdarlarynyň feodallaşmagyna, ekerançy ilatyň bolsa olara garaşly bolmagyna getiripdir. Kiçiaziýaly seljuklaryň döwletinde daýhanlary ezmegiň esasy formasy salgyt ýygnamak we borçlary ýerine

ýetirtmek bolupdyr. Salgyt sistemasy Wizantiýanyň Anadoly welaýatyndaky ýaly bolupdyr. Ýöne ony yslam ýurtlaryndaka meňzetmäge çalşypdyrlar. Mysal üçin XIII asyrda harajyň we jyzanyň ýygnaandygy barada käbir çeşmelerde agzalýar.

XIII asyryň 40-njy ýyllarynda Kiçi Aziýa mongollar aralaşyp ugrayarlar. 1243-nji ýylda Köse dagyň eteginde bolan söweşde mongollar seljuklary ýeňýärler we Rum soltanlygy бүтінleşýär.

Soltanlygyň territoriýasy netijede iкä bölünýär. Gündogara Hulagular döwletine boýun egdirilýär. Ilhanlaryň döwleti dargansoň, şu ýerler Eýranda häkimiýete dalaş eden türkmen serdarlarynyň kontrolygynda bolupdyr.

Rum soltanlary mongollaryň wassallary bolan hem bolsalar, Anadolynyň Günbatar we Merkezi etraplarynyň köp ýerlerinde öz agalyklaryny saklapdyrlar. Ýöne tiz wagtdan bu ýerler hem birnäçe begliklere pytraýar. Ýöne olar mongollara-da, Rum soltanlaryna-da boýun egmändirler.

Karasi, Hamid, Germiýan, Teke ogullary, Saryhan, Aýdyň, Menteşe, Gyzyл-Ahmetli, Garaman we başga beglikleri bolupdyr. Netijede XIII asyrda we XIV asyryň birinji ýarymynda Günbatar we Merkezi Anatoliýada 20-ä golaý beglik ýüze çykypdyr. Olaryň käbiri az wagт ýaşap dargapdyrlar, beýleki birileri bolsa türk taryhynda görnükli yz galdyrypdyrlar. Şeýle beglikleriň arasynda Garaman begligi has güýçli bolup, ol Kilikiýanyň günbatarynda ýerleşipdir.

Garamanlar dine bir ermenilere garşy däl, eýsem ilhanylara we olaryň wassaly Rum soltanlygyna garşy hem aktiw göreşleri alyp barypdyrlar. XIV asyryň başlarynda ep-esli territoriýany, şol sanda Konýany hem eýeläp, olar Seljuk soltanlarynyň mirasdarlygyna dyrjasyp ugrapdyrlar. Osmanlylar 1392-1393-nji ýyllarda Garamany eýeleýärler.

Gürrüni edilýän döwürde Garamanlaryň esasy bäsdeşi Germiýan begligi bolup, onuň merkezi Kütahýa şäherinde ýerleşipdir. Germiýan serkerdeleri Wizantiýa ýerleriniň köpüsini eýeläpdirler we onuň araçagini Ankara çenli süýşürpdirler. Germiýan begligi 1390-njy ýylda ýykylýar.

XIV asyryň 20-30-njy ýyllarynda Germiýan begligi kem-kem gowşapdyr. Sebäbi Egeý deňziniň kenarlarynda dörän ownuk beglikler öz üstlerine araçak sakçylarynyň roluny almak bilen Germiýana öňe süýşmäge päsgel beripdirler. Şol wagtdan başlabam ähli basylyp alynýan baýlyklar Germiýanlara galyp ugrayar. Üstesine-de Anadolynyň merkezinden gelýän “gazylar” (gazawat sözünden - ýagny gäwürlere garşy din ugrunda göreşijiler) hem goşulypdyrlar. Şeýlelikde Kiçi Aziýanyň bütin günbatary türk begleriniň eline geçipdir.

Olaryň esasy käri garakçylyk we gul söwdasy bolupdyr. Olaryň floty Ortaýer deňzinde agalyk ediji ýagdaýda bolupdyr. Bu bolsa Ortaýer deňzinde söwdanyň pese düşmegine sebäp bolupdyr.

XIII asyryň ahyrlarynda Kiçi Aziýanyň demirgazyk–günbatarynda ýerleşýän, ady ony esaslandyryjy Osman begiň (1258-1326) ady bilen baglanyşykly beglik güýçlenip ugraýar. Osman begligi Eskişäheriň töwereginde döräp, oňa ilkinjyda Osmanyň kakasy ýolbaşçylyk edipdir. Mongollaryň Rum soltanlygynyň köp ýerlerini eýelemegi we olaryň wassallaryna öwrülmegi Osmanyň peýdasyna bolupdyr. Begligi berkitmäge we onuň territoriýasyny giňeltmäge mümkinçilik döredipdir. 1299-njy ýylda Osman beg seljuklaryň agalygyndan doly çykýar we özbaşdak syýasat ýöredip ugraýar. Ýöne mongollaryň häkimiýetinden örän uzakda ýerleşmegi beglige olaryň wassaly bolsa-da, ösüş derejesi boýunça-da beýleki begliklerden yza galypdyr.

Beýleki bir tarapdan beglik Wizantiýa bilen araçäk oblasty (uja) bolansoň, ol “gäwürlere” garşy göreş alyp baryp, onuň hasabyna territoriýasyny giňeldipdir.

Heniz Osman döwründe türkmenler gowy berkidilen Bursanyň töweregindäki ýerleri eýeläpdirler. Bursany soň Osmanyň ogly Orhan (1326-1361) tarapyndan eýelenýär we begligiň täze paýtagty bolýar. Soňra türkmenler Nikeýany, Izmidi eýeleýärler. Netijede XIV asyryň 50-nji ýyllaryna çenli türkmenler Gara deňziniň bogazlaryna çykmagy başaryrlar, ýöne bogazdan geçmegi Konstantinopoli eýelemegi Orhan başarmayar.

Osman begliginiň dolandyrylyşy ýönekeý bolupdyr. Osmanam, onuň ogly Orhanam taýpa

maslahatynda beglige tassyklanylypdyr. Beg harby serkerde hökmünde harby işlere, ýörişlere ýolbaşçylyk edipdir. Begiň egindeşleri hökmünde onuň ogullary, doganlary çykyş edip, olar basylyp alnan ýerleriň häkimligine belenilipdir.

XIV asyryň 30-40-njy ýyllarynda Kiçi Aziýada bolan arap syýahatçysy Ibn-Batuta Orhan barada: “Bu soltan –iň baý genji-hazynasy, şäherleri we esgerleri bolan türkmen hökümdarlatynyň iň güýçlüsi” -diýip ýazypdyr.

Osman begliginiň ösmegine onuň uly söwda çatrygynda ýerleşmegi hem peýda beripdir.

Osman begliginiň ýerleriniň giňemegi onuň dolandyrylyşyny hem çylşyrymlaşdyryp başlaýar. Orhanyň döwründe weziriň wezipesi ýüze çykýar. Basylyp alnan ýerler administratiw taýdan bölünýär. Begligiň öz puly –“akçe” zikgelenýär. Goşunyň gurluşy hem üýtgeýär. Pehota (“piýada”) we atly goşun (müsellem) otrýadlary döredilýär. Ýörişler döwründe goşunyň esgerleriniň gününe bir akça töläpdirler. Parahatçylyk döwründe olar özlere döwlet tarapyndan berlen ýerlerde işläpdirler. Olar salgytdan boşadylypdyr. Şunuň netijesinde taýpa ýygynlarynyň ýerine feodal goşun döredilip başlapdyr. Yogsam XIV asyryň birinji ýarymynda döredilen goşun feodallardan ýa-da olara garaşly adamlardan däl-de, erkin obşşinniklerden düzülmegi, Osman begliginde geçirilen harby çäreler onuň hökümdarlarynyň uly işleri amala aşyrmakçy

bolýandyklaryna şaýatlyk edýär. Täze goşun bütün Kiçi Aziýany olaryň agalygynyň astyna geçirmelidi. Emma Aziýada bitewi döwlet döretmek wezipesi birnäçe on ýyllyga çenli uzaýar.

XIV asyryň ikinji ýarymy XV asyryň birinji ýarymy osmanly jemgyýetde feodal düzgünleriň berkeýän döwrüdir. Şol döwürde bolsa emläk deňsizligi ýüze çykýar. Bu bolsa durmuş konfliktler üçin amatly şert bolup durýar.

Şol durmuş konfliktleriň aslynda ýönekeý raýatlara (feodallardan garaşly ilat) sezewar edilen ekerançylaryň we çarwalaryň nägileligi durupdyr. Osman basybalyşlarynda esasy zarba urujy güýç bolan türkmen çarwalarynyň nägileligi ýiti bolupdyr. Şol nägilelik bolsa olaryň şaýy mezkebine uýmagyna sebäp bolupdyr. Şaýylyk bolsa, Osmanlylar tarapyndan ýeres hasaplanylýpdyr. Wagtyň geçmegi bilen olar çarwalardan ekerançylyga geçip başlapdyrlar we harby ýörişlerde olaryň täsiri peselipdir. Olaryň nägileligi soňra XV asyryň başlarynda Timuryň çözüslary zerarly tozan ilatyň beýleki gatlaklaryna-da geçipdir. Netijede Kiçi Aziýada halk gozgalaňy başlaýar. Oňa musulman gündogarynyň uly jemgyýetçilik–syýasy işgäri Bedretdin Simawy (1356-1416) ýolbaşçylyk edipdir. Onuň dünýägaraýşy barada bir zatlar aýtmak kyn, çünki ol hakykatdan-da ýeretik bolupdyr. Musulman dininiň direglerine garşy gidipdir. Ýöne onuň tozan halkyň tarapyny tutanlygy hakykat. Öz wagyzlarynda

adamlaryn deňligini ündäpdir. Hat-da ol özüniň ähli emlägini garyplara paylapdyr.

Simawynyň halk içindäki abraýyndan peýdalanmaga çalyşanlar hem bolupdyr. Soltanlyga dalaş edýän Musa ony özüniň kazy esgerlerine (harby sudýa) belläpdir. Ýöne Musa ýeňlenden soň Simawyny Iznige sürgün edipdirler.

Sürgünde bolan wagty ol öz müritlerini Günbatar Anadola iberip, gozgalaňa çagyryr. Netijede 1416-njy ýylda onuň iki sany müridi Mustafa Berklijäniň we Torlak Kemalyň baştutanlygynda Izmirde we Manisde gozgalaň başlaýar.

Gozgalaňçylaryň esasy programmasy –ähliumumy deňlik (ýerler, ondan öndürilen önümler, azyk, geýim-gejim, we başgalar) Mustafa Berklijäniň we Torlak Kemalyň goşuny on müňe ýetipdir. Başda käbir üstünligem gazanypdyrlar, emma Soltan Mehmet I ilki Berklijäni soňam Kemaly ýeňýär. Ýolbaşçylar ýesir alnyp öldürilýär.

Izmirde gozgalaňyň başlanyny eşidip, Simawy Walahiýa gidýär we Dunandan geçip Däli Orman tokaýlarynda goşun ýygnap ugraýar we Zagara şäherine süşüp ugraýar. Onuňam sebäbi soň Edirnäni almak isläpdir. Öz adyna Mäti goýupdyr. Mäti şaýylaryň 12-nji ymamy. Mäti ynanja görä asmandan inip, halky zulumdan halas etmelimiş.

Emma Simawynyň goşuny ýeňilýär. Şyh ýesir alnyp, soňam jezalandyrylyp öldürilýär.

Osmanlylaryň çozuşlarynyň öňüsrasy Balkanlarda birnäçe özbaşdak döwletler, knýazlyklar bolupdyr. Olaryň has ululary Wizantiýa, Bolgariýa, Bosniýa bolupdyr. Olar özara uruşmandyrlar.

Balkana çozuşlar 1353-57-nji ýyllarda bolup geçýär. Soňra 30 ýylyň dowamynda türkmenler Balkan ýarym adasynyň köp ýerlerini eýeleýärler. Konstantinopoly alyp bilmän olar Serbiýa tarap süýşüp ugraýarlar we 1389-njy ýylda Kosowo meýdanynda serpleri çym-pytrak edýärler. Serb döwleti dargayar.

1393-nji ýylda olar Bolgariýanyň paytagty Tirnowany alýarlar. 1396-njy ýylda Nikopol şäheriniň eteginde 60 müňlük wenger, walah, bolgar we ýewropaly haç göterijileri çym-pytrak edýärler.

Soňa-baka ýörişleriň häsiýeti hem üýtgeýär. Başda ýörişler talaňçylyk etmek üçin guralan bolsa, soňra ýer eýelemek we şol ýerlerden salgyt almak häsiýetine geçip ugraýar. Netijede az wagtyň içinde ownuk beglik uly döwlete öwrülýär. Öňki çarwa gazylaryň we udel (mülk) knýazlyklaryň (basylyp alnan ýerlerdäki) yerine merkezleşdirilen häkimiýet berkarar edilýär. Bu tendensiýa Orhan döwründe başlap, onuň mirasdarlary Myrat I (1361-1389) we Baýazıt I (1389-1404) döwründe has güýçlenýär. Öz dinastiýasynyň güýjüni tanatmak üçin ölmeziniň öň ýany Myrat I özüni soltan diýip ygylan edýär.

Osman döwletiniň güýjemegi osmanlylara garşy birleşmesini dargatmaga mümkinçilik döredýär. Olar

Anatoliýada Siwasy, Kaýserini eýeläp, Ýewfrata çenli yetýärler. Kosowo meýdanynda ölen Myrat I-niň ogly Baýazit Osmanly döwleti imperiýa öwürmäge çalyşýar. Ýöne 1402-nji ýylda Timuryň Kiçi Aziýa çözmagy muňa ýol bermeyär. Şol ýyl Ankaranyň eteginde bolan söweşde Baýazit (ýyldyrym) ýeňilýär, iki ogly bilen ýesir düşýär.

Timuryň çozuşy Kiçi Aziýany tozdurýar. Timur Garamanlaryň begligini dikeldýär. Anadolyny bolsa, Baýazidiň ogullarynyň arasynda paýlaýar. 1404-nji ýylda Timur yzyna gaýdýar we bir ýyldan ölýär. Ol giden soň Baýazidiň ogullarynyň arasynda tagt üstünde göreş başlaýar. Birnäçe ýyldan dine iki ogly diri galýar –Musa bilen Mehmet. 1413-nji ýylda bolan söweşde Musa ýeňilýär we kellesi kesilýär. Mehmet (1413-1421) Kiçi Aziýanyň ýeke-täk hökümdary bolup galýar.

Içini biraz düzeden soltanlar ýene-de ýörişe başlaýarlar. 1421-nji ýylda Myrat II (1421-1451) Konstantinopoly netijesiz gabaýar, soňam Albaniýa çoýar. 1430-njy ýylda Salonikiny eýeläp, Makedoniýany boýun egdirýärler. Soňra Gresiýa yöriş edýärler.

1453-nji ýylyň alabaharynda soltan Mehmet II (1451-1481) Konstantinopolyň eteginde 100 müňe basalyk saýlantgy goşun ýygnaýar. Konstantinopoly eýelemäge türkmenlere wenesiýaly we genuýaly söwdagärler ýardam edipdirler. Olar şäheriň gowsak goralýan ýerini görkezipdirler. 50 günlük gabawdan

soň 1453-nji ýylyň 29-njy maýynda Konstantinopol boýun egýär. Imperator öldürilýär. Bu habar Ýewropany sarsýar. Rim papasy Kalikst IV hristiýan döwletlerine “haçly ýöriş” barada hat iberipdir. Konstantinopolyň eýelenmegi Osman döwletini güýçlendirýär. 1459-njy ýylda Serbiýa, 1460-njy ýylda Moreýa, 1464-nji ýylda Bosniýa boýun boýun egýär. XV asyryň 70-nji ýyllarynda Albaniýa, Moldowiýa, Walakiýa boýun egýär.

Kiçi Aziýada Mehmet II Trapezuidi eýeleýär. Soň gezek Garamanlara ýetýär. Oňa akgoýunly türkmen patyşasy Uzyn Hasan kömege gelyär. 1473-nji ýylda Mehmet II Uzyn Hasanyň we Garaman beginiň goşunyny derbi-dagyn edýär. Şeýlelikde Garaman begliginiň soňam Uzyn Hasanyň ýerleri Osman döwletine birikdirilip, Kiçi Aziýa dolylygyna olaryň eline geçýär.

Mehmet II titulyna türkmenler “fatyh” (ýeňibalyjy) adyny hem goşupdyrlar. Ol Osman döwletini ägirt döwlete öwürýär.

Osmanly döwletinde daýhanlar eýeçiliginde bolan ýerler çiftlik diýlip atlandyrylypdyr. Onuňam iki görnüşi bolupdyr. 1) daýhan çiftligi (raýat çiftligi); 2) feodal çiftligi (hassa çiftligi).

Çiftligiň möçberi ýeriň hili bilen bagly bolupdyr. Ýerler hili boýunça üç kategoriýa bölünipdir: mes, orta we ýaramaz. Ýeriň hiline baglylykda çiftligiň ölçegi 60-dan 150 dönüme çenli ýetipdir.

Süleyman I Kanunynyň (1520-1566) kanunnamasyna laýyklykda mes toprakly çiftligiň möçberi 70-80 dönüm, ortaňky 100, ýaramazyňky bolsa 130-150 dönümden ybarat bolupdyr.

Ýöne Osmanly döwletiniň dürli ýerlerinde çiftligin möçberi az-kem tapawut edipdir. Mysal üçin aýdaňda 60, 80, 130-150 dönüm Bursada 70-80, 100, 130-150; Kütahyada 60-80, 120; Diýarbakirde 80, 100, 150; Erzurumda 80, 100, 130; Mosulda 80, 100, 150 bolupdyr.

1 dönüm ortaça ädim boýunça eýläk hem beýläk 40 ädimden ybarat bolupdyr-ýa-da 940 kw/metr. Egerde biz 1 dönüm 1 müň kw/metr diýip hasaplasak, çiftligiň möçberi 6-dan 15 gektara çenli bolar. Diýmek mes toprakly ýerdäki çiftligiň ölçegi 6-8 ga; ortaça ýerdäki- 9-11 ga, ýaramazyňky 12-15 ga bolar.

“Türkiye” termini (Turchia) günbatar ýewropalylaryň işlerinde eýyäm XII asyryň ahyrynda duşýar. XIII asyrda bolsa, Seljuk soltanlary diplomatik dokumentlerde “türkiye yerleriniň we deňizleriniň hökümdary” diýip gol çekipdirler.

Osman imperiýasynda agrar gatnaşyklar beýleki musulman döwletlerindäkiden az-kem tapawut edipdir. Musulman döwletlerinde esasy yer eýeçiligi mülklerden, wakflardan ybarat bolsa, osmanlylarda ykdysadyýetde ýa-da agrar gatnaşyklarda ikta esasy rol oýnapdyr. Ýöne türkmenlerde şol yerlere timar diýip, eýesine bolsa sipahi diýip at berlipdir. Timarlar esasan harby gulluk üçin berlip, miras galdyrylyp

bilinmändir. Timarlar basylyp alnan ýerlerde döredilipdir. Eger-de ýer ýylda 3000-den 20000 akça çenli girdeji berýän bolsa, ol timar diýlip atlandyrylypdyr. Uly sylag ýerleri (gulluk üçin) 20000-den 100000 akça çenli girdeji berýän bolsa, zeamet, eýesine bolsa zaim diýip at beripdirler. Eger-de timaryň girdejisi 100000 akçaden geçse, ol hassa diýlip atlandyrylypdyr. Özem dine gulluk döwri.

Mehmet II (1451-1489) Türkiýäniň taryhynda dine bir basybalyjy bolman, eýsem ol möhüm reformalary hem geçiren uly şahsdyr. Onuň dolandyran ýyllary kanunnama girizilýär. Onuň kanunnamasynda şertli eýeçilik (timar sistemasy) resmi resmi taýdan kanunlaşdyrylýar. Osmanly döwletinde başga-da eýeçilik bolupdyr, olar mülk, wakf. Ýöne timar, zeamet, hassa döwlet ýerlerinde ýerleşipdir.

Osman imperiýasy XVI-XVII asyrlarda.

XVI asyryň başlarynda ýurduň ilatynyň agramly bölegi (80-90%) ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolupdyr. Öňler oba ilaty özüniň hukuk ýagdaýy boýunça dürli bolupdyr, yagny ýerli ilat esasy salgyt töleýän, çarwa türkmenler artykmaç hukukdan peýdalanylýar, salgyt tölemändir, ýöne indi bu ikisiniň arasynda tapawut ýitipdir we raýatlara öwrülüpdir.

Merkezi Anatoliýanyň esasy ilaty bugdaý we arpa ekipdirler, emma deňiz ýakalarynda, şäherleriň

töwereklerindäki ekerançylar dürli görnüşdäki gök, bakja, miwe öndüripdirler. Ýöne iki ýer üçin hem yza galaklyk häsiýetli bolupdyr. Iş gurallary pes derejede –agaç külde, öküz, orak we şuňa meňzeşler.

Daýhan hojalygy natural häsiýetde, zerurlyk ýüze çykaýmasa, bazara barmandyrlar.

Öňler türkmen çozuşlary örän uly zyýan ýetiren bolsa, indi söweş hereketleriniň uzak ýerlere daşlaşmagy XVI asyrdäki daglara, tokaýlara gaçan halk yzyna gelip, daýhançylyga başlapdyr. Hojalyk durmuşy janlanyp ugrapdyr. Raýatlaryň sany görnegin artypdyr.

Ekerançylyk ýerleri aňrybaş derejä çenli artypdyr. Ýöne salgyt töleýän ýerleriň möçberiniň giňemegi ilatyň artyş derejesinden yza galypdyr. Netijede raýat yerleriniň möçberi azalyp ugrapdyr, ilatyň içindeki sallahlaryň sany bolsa artypdyr, ýer edinmek we maşgala gurmak mümkinçiligi peselipdir. Netijede az-kem ilat şäherlere-de göçüp ugran.

XVI asyryň birinji ýarymynda ýurduň 14 sany uly şäherleriniň ilat sany 2 esse artypdyr(50 ýylda). Onuň sebäbi soltan hökümeti şäher ilaty üçin gowy şertleri döretmäge çalşypdyr. Şäher medeniýetine, ilaty azyk önümleri we oba-hojalyk çig maly bilen üpjün etmäge çalşypdyr, salgyt ýeňillikleri döredilipdir.

Uly emläge eyeçilik etmek bilen türkmen baýlary owadan ymaratlary gurdurypdyrlar, gymmat bahaly

harytlary satyn alypdyrlar. Bu bolsa gurluşygyň we senetçiligiň ösmegine uly şert döredipdir.

Türkmen şäherlerinde dokmaçylyk, deri işlemek, metal önümleri öndürmek, ýarag ýasamak ösen bolupdyr.

Senetçilik el güýjüne esaslanypdyr. Bir önümi öndürmäge ýöriteleşmek gowy netijeleri beripdir. Bursanyň mahmaly, Uşagyň, Konýanyň halysy, Ankaranyň geçi ýüňünden edilen matalary Ýewropada uly islegden peýdalanypdyr.

Diýarbakirde, Erzurumda, Kastamonuda mis önümleri, Kütahya we Iznik küýze önümleri bilen şöhratlanypdyr.

Osmanly senetçiler sehlere (epaflara) birleşipdirler. Olar önümçilige we satuwa kontrolyk edipdirler. Sany we hili barlapdyrlar. Satuw hem berk gözegçilige alnypdyr. Her eskafyň özüniň zat satýan yeri bolupdyr. Hiç kimiň baha galdyrmaga haky bolmandyr. Ýöne eskaflar şäheriň syýasy durmuşynda uly rol oýnamandyrlar. Söwda bazarda (her 5-nji gün) has güýçli bolan. Şäherde, belli oba ýerlerde.

Hökümet içeri söwda uly üns beripdir, sebabi esasy girdeji şondan gelipdir. Hökümet köprüleri, ýollary gorapdyr, kerwensaraýlary gurupdyr. Ýöne ýurduň tertip-düzgünü söwdanyň ösmegine päsgel beripdir. Eýeçilik we emläk goragsyz bolan, emeldarlar olary talapdyrlar. Şonuň üçin hem olar pul ýygnanlaryny ýada ýer, öý, dükan, sklad satyn alanlaryny gowy görüpdirler. Puly işletmäge gorkupdyrlar.

Yerli söwdagärleriň içinde ermeniler, grekler, yewreýler, araplar, serpler we başgalar köp bolan. Türkmenleriň özleri edermen esgerler bolansoňlar, söwdagäriň kärene ýigrenç bilen garapdyrlar.

Türkiýe daşary ýurtlar bilen gyzgalaňly söwda edipdir. XV asyrdan bolşy ýaly XVI asyrdan-da Osman jemgyýeti 2 sany uly gatlag: esgerlere (sipahi) we raýatlara bölünipdir. Sipahilere köşk adamlary, raýat emeldarlary, harbylar we ulamalar giripdir. 2-nji topara salgyt töleýänler, musulmanlar, musulman däller giripdir.

Osman imperiýasynda musulman däller köp bolan. Olara belli bir awtonomiýa berlen, grek-prawoslaw, ermeni-grigoryan we ýahudi dinleri päsgelçiliksiz işläpdir.

Osman imperiýasynda ummasyz köp halklar bolupdyr. Şonam soltanlar dolandyrmagy başarypdyrlar. Salgyt tömek dini boýunça bolmandyr, sebäbi salgyt töleýänleriň içinde musulmanam, musulman dälem, oba ilatam, çarwada, şäherlem bolupdyr.

Harby gatlak hem aýratyn toparlara bölünen. Umuman ony iki bölege: “gylyç adamlara” we “galam adamlaryna” bölüpdirler. 1-nji harby gulluk, 2-nji döwlet işleri. Gylyç adamlary esasan musulmanlardan bolan we öz statuslaryny nesline-de geçiripdir. (Raýatlaryňky kyn sigaha geçmek). Ýöne jemgyýetde uly statuslary bolan bolsa-da, olara döwlet işine geçmek kyn bolan.

“Galam adamlarynyň” (gapyguly) köpüsi musulmançylyga salnan gullar bolupdyr. Olar örän ýokary wezipeleri eýeläpdirler. Ýöne ulamalar aýratyn hukukdan peýdalanyşyrlar. Olar “gapy gullarynyň” jylawyndan çekip durupdyrlar.

Osman döwletinde soltan “Allanyň ýerdäki kölegesi” hasap edilipdir. Ondan soň Beýik wezir bolan. Ol syýasy–administratiw we harby islere jogap beren. Oňa ähli wezirler (ministrler), döwlet işgärleri, welaýatlaryň gubernatorlary garaşly bolan. Ýöne müftiniň ýa-da şeyh-ul-yslamyň abraýam uly. Hatda soltan kabul edilýän ol ýa-da beýleki mesele boýunça müftiniň pikirini hem sorapdyr (ýagny yslama laýyk gelýärmí?)

Möhüm meselelere diwanda seredilipdir. Öňler ähli soltanlar diwanyň ýygnaclaryna gatnaşypdyrlar. Ýöne XV asyryň ahyrynda seýrek gatnaşypdyr, soň bolsa düýbünden gatnaşmandyrlar.

Diwana Baş wezir, şeyhulyslam, köşk adamlary, harby sudýa (kazy esger), ministrler gatnaşypdyrlar.

XVI asyryň ortalarynda ýurt 21 welaýata (eýalet): bölünip ony beýlerbey , welaýat sanjaga(250 sanjak) – san – beý dolandyrypdyr. Bular öz ýerlerinde harby we administratiw funksiýany eýeläpdirler.

Osman soltanlary ähli ukyplaryny goşuny we floty ösdürmäge beripdirler. XVI asyrdaky flotuň 400 söweş gämisi bolan. Gury ýer goşunam güýçli bolan. Atly we pyýada goşun, 300 top bar eken. Ýanyçarlar (pyýada goşun). XV asyrdaky 3-5 müň ýanyçar XVI

asyrda 12 müňe ýetýär. Welaýat goşunlary (nöker) köp bolan. 130-dan 200 müňe çenli sipahi atly goşuny bolan. XV asyrdan ok atýan ýarag bilen ýaraglandyrylyp ugraýar. Öňazyndan oklanýan top bolsa indi pelteli top. Pyýada goşunda tüpeňçiler köp bolan.

Emma XVI asyryň ortalarynda Osman imperiýasyýuwaşjadan gowşap ugraýar, ýogsam soňam uly ýeňişleri hem gazanýar. Munuň esasy sebäbi harby – feodal sistemasynyň dargap başlamagy bilen bagly. Esasan hem sipahi sistemasynyň dargamagy bilen bagly.

Wagtyň geçmegi bilen osmanlylaryň öňki harby asketizminiň ornuna harsydünýalik, gowy geýimlere, köşklere kowalaşmak gelyär. Şol bir wagtyň özünde bolsa dasarky oljalaran gelyän girdejiler azalýar. Şonuň üçin hem döwlet täze-täze basybalyslary geçiripdir. Bu bolsa döwlet çykdajylaryny köpeldipdir, hojalygy tozdurypdyr. Netijede döwletiň harby kuwwaty peselipdir. Üstesine-de Ýewropada türk çözüslarynyň öňünde durup biljek merkezleşdirilen döwletler peýda bolup ugraýar. Öňler territoriýalar ýeňillik bilen alynýan bolsa indi uzaga çekýän pozision uruşlar başlaýar. Olaryň goşuny gowy ýaraglandyrylyp hem okadylyp başlanýar. Ortaýer deňzi söwdasyndan (Lewanta) gelyän girdejiler hem peselýär. Sebäbi Dünýä söwda ýollary indi Atlantika geçýär.

Şol döwürler sipahi sistemasynyň köpelmegine timarlardan gelyän girdejiniň azalmagy hem sebäp bolýar. XVI asyrda timariotlaryň ortaça ýyllyk girdejisi 5 müň akça bolupdyr. Ýöne welaýat şäherlerinde öýüň bahasy 1-den 4 müňe çenli, suw harazy – 5200 akça, gul 1-den 4 müňe, at 800-den 900akça barabar bolupdyr. Munuň özi timardan gelyän girdejiniň sipahini kanagatlandyрмаýandygyny görkezýär. Üstesine-de kümüşiň hümmeti peselýär. Sebäbi Lewanta ýurtlaryna Amerikadan arzan kümüş gelip ugraýar. Bu-da sipahileriň girdejisiniň peselmegine ýa-da şol öňki derejesinde galmagyna (bahalar ýokarlanýar!!!) sebäp bolýar.

XVI asyryň 1 ýarymynda Osman imperiýasy has giňeýär. Ýewropada, Aziýada we Afrikada köp ýerler eýeleýär. Aýratyn hem Süleýman I-niň (1520-1566) döwründe Osman imperiýasy dünýäde iň kuwwatly döwlet bolýar. 1522-nji ýylda türkmenler Rodosy eýeleýärler we bütün Gündogar Ortaýer deňzinde agalygy berkarar edýärler.

Ýewropada osmanlylar 1526-njy ýylda Belgrady eýeleýärler. 1529-njy ýylda bolsa Wenanyň daşyny gabaýarlar, ýöne ony eýeläp bilmeýärler. Emma Wngriýanyň ýarysyny eýelemegi başaryarlar.

XV-XVI asyrlaryň sepgitlerinde osmanlylar Ýewropada, Aziýada, Afrikada giň basybalyslary alyp baran bolsa, Süleýmanyň we onuň mirasdarlarynyň döwründe dünýä döwleti statusyny saklamaga jan

edipdirler. Munuň Awstriya, Moskwa döwleti, Sefewiler bilen häli-şindi çaknyşyp durupdyr.

XVI asyrda-da osmanlylar aktiw daşary syýasat ýöredipdir. Ýöne şol döwürler osmanlylara Ýewropada garşy durup biljek döwletler hem döräp ugraýar. Şeýle bolansoň XVI asyrda osmanlylaryň we olara garşy gidýän güýçleriň deňagramlylygy emele gelýär. Ýöne osmanlylar Ýewropada anti-osman güýçleriniň birleşmegine päsgel bermek üçin hem uly alada edipdirler.

Şol döwürler Osmanlylar Fransiya bilen Gabsburglaryň (Awstriya we Ispaniya) dawasyndan peýdalanýar we onuň bilen ýakynlaşyp ugraýar. 1534-nji ýylda ilkinji Fransiýanyň ilçisi Stambula gelýär. Şonda Gabsburglara garşy bileleşip göreşmek barada şertnama baglaşylýar. Şol bir wagtyň özünde osmanlylar fransuz täjirlerine söwda üçin ýeňillik bermek barada gepleşikler geçirip ugraýarlar we 1569-njy ýylda şeýle şertnama gol çekýärler. Şol şertnama “kapitulýasiya” diýlip atlandyrylýar (latynça “kapitul” – madda, paragraf manysy bar). Şu şertnama görä fransuzlar şerigat boýunça sud edilmändir, şahsyýeti we emlägi eldegirmesiz, fransuz söwda gämilerini tussag etmek bolmaýar, ýesir almaly däl, gula öwürmeli däl.

1580-nji ýylda Angliýada oslar şeýle ýeňilligi. Soň ikisiniň arasynda Osman syýasatynda agalyk etmek ugrunda bäsleşik başlaýar.

XVI asyrda Türkiýede halk hereketlerem bolup geçýär. Şoňa esasan şaýy sektalary ýolbaşçylyk edipdir. Olar Sefewileriň täsirinde bolupdyrlar. 1510-1511-nji ýyllarda gyzybaşlaryň gozgalaňy bolup geçipdir. Oňa şaýy babasy Şaguly ýolbaşçylyk edipdir. Başda onuň 10 müň adamsy bolan. Soň onuň hereketine ýeri giden sipahiler hem goşulyp başlaýarlar. Şagulyňyň goşunlary Antaliýany eýeläpdirler we Kütahýany gabapdyrlar. Kâbir toparlary bolsa Bursa we Mermer deňziniň kenarlaryna çenli baryp ýetipdirler. Ýöne soltan goşunlaryna Şagulyňy Siwasa tarap çekilmäge mejbur etmek we derbi – dagyn etmek başardýar. Şaguly öldürilýär. Goşunyň galanlary bolsa Eýrana geçýär.

1520-nji ýylda Ýozgat bilen Silasyň aralygynda täze gozgalaň turup, oňa şol döwrüň belli şyhларыndan biri bolan Jelaly şyhyň ogly Şaweli ýolbaşçylyk edýär. Ol özüni Mäti diýip atlandyrya we 20 müň goşun ýygnaýar. Olar Tokady hem gabaýarlar. Ýöne soltan olaram dargadýar. şaweli we beýleki yolbaşçylar ýesir alnyp öldürilýär.

1526-1529-njy ýyllarda türkmen, kürt çarwa taýpalaryň gatnaşmagynda-da gozgalaň bolup, oňa Galandar ýolbaşçylyk edýär. Olam özüni Mäti diýip yglan edýär. Olar 30 müň goşun döredýärler, ýöne soň sultana olary hem ýok etmek başardýar. Bularyň hemmesem ilatyň kyn ýagdaýy bilen bagly. Salgyt köp alnypdyr, sebäbi ýörişler köp çykdaýy talap edipdir.

Obalaryň tozmagy netijesinde münlerçe adamlar şäherlere siňipdir. Ýöne sada şäherler olary ýerleşdirip bilmändirler we “artykmaç adamlar” köpelişdir. Olara türkmenler “lewent” diýipdirler (ykmanda). Soňra hökümet lewentleri goşuna çekipdir - ýagny tüpeňçi edip alypdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen lewentler uly güýje öwrülýär, sebäbi ýörişden gelip ýaraglaryny tabşyrmandyrlar. Olar bir güýçli bege gulluga durupdyrlar ýa-da garakçylara öwrülipdirler. Şeýlelikde lewentleriň “ykmanda” manysy üýtgäp, “gozgalaňçy” manysyny alypdyr.

Hökümete garşy hereketlere aýry-aýry beýlerbeyler, sanjakbeyler hem gatnaşypdyr. Soň sipahilerhem gatnaşýar, sebäbi olar hökümetiň syýasatyndan nägile bolupdyrlar. Çünki hökümet dezertirlik etseler timarlaryny alypdyr. 1596-njy ýylda Osman imperiýasyda ýiti ýagdaý ýüze çykyar we tolgunşyklar Kiçi Aziýany, Yragy, Siriýany öz içine alypdyr. Tolgunşyga sebäp bolan ýagdaý, şol döwürde sipahi goşunlarynda barlag geçirilip, 30 mün timariot öz ýerlerinden mahrum edilipdir. Sebäbi olar dezertirlik edipdirler. Şol ýerlerden jyda düşenlerden iki dogan Gara Ýazyjy bilen Däli Hasan bolýar. Olar 30 münlük goşun bilen Tokady eýeleýärler, Kaýserini bolsa gabaýarlar. 1602-1603-nji ýylyň gýşynda gozgalaňçylaryň ýagdaýy agyrlaşýar. Üstesine-de Däli Hasana Bosniýanyň patyşasy wezipesini hödürleýärler. 1605-nji ýylda Däli Hasan jezalandyrylyp öldürilýär.

1607-nji ýylda Bursa töwereklerinde Galandar oglunyň gozgalaňam bolup geçýär. Ýöne 1608-nji ýylda talantly serkerde Myrat paşa Galandar oglunyň goşunyny çym-pytrak edýär. Ol Eýrana gaçýar.

XVII asyryň başlamagy bilen Türkiýe üçin kyn döwür başlaýar. Sebäbi Ýewropa döwletleri onuň bilen deňleşip, indem öňe geçip ugrayarlar. 1606-njy ýylda 14 ýyllap dowam eden awstro – türk urşy gutaryar. Şertnama boýunça Awstriýa ýylda töleýän 30 müň dukat tölemekden, sowgat etmekden boşayar, üstesine-de hristian döwletini osmanlar ykrar edýärler.

XVII asyryň başlarynda Abbas beýik köp ýerleri Türkiýeden alýar. Ýöne Myrat IV olary gaýtaryp alýar. Türkiýe 1639-njy ýylyň kasa-şirin şertnamasy boýunça Günbatar Gruziýany, Günbatar Ermenistany, Kürdistanyň bir bölegini alýar.

Şol döwürler Türkiýe Polşa garşam uruş edýär. Soň onuň bilen ukrain ýerleri barada soýuzam baglaşýar. Ýöne barybir Türkiýe güýçden gaçmagyny dowam etdirýär. Şonuň üçin hem reforma geçirmeli bolupdyr.

Beýik wezir Mehmet Köprülü (1656-1661) sipahi goşunyny güýçlendirmäge köp üns berýär. Soň Fazyl Ahmet Köprülü (1661-1676) we Gara Mustafa (1676-1683) döwründe timarlaryň, zeametleriň sany artýar, nökerleriň hem sany artýar. Topalaňlar basylýar, merkezi häkimiýet güýçlenýär. Ýöne barybir bu ýagdaý uzaga çekmeýär. Sebäbi 1683-nji ýylda Wenanyň eteginde uly ýeňlişe sezewar bolýarlar. Bu bolsa sipahi sistemasynyň dargamagyna getirýär.

XVII asyryň ahyryndan türkmen medeniýeti ösýär. Mähri hatynyň (1511-nji ýylda ölen), Molla Mahmydyň (Baky) goşgulary-lirikasy, Weýsiniň (1628-nji ýylda ölen) we Nefiniň (1635-nji ýylda ölen) ýiti şygrylary, arhitektor Goja Sinan (1490-1588), deňizde ýüzüji Piri Reýsiň deňiz atlasy, 1513-nji ýylda dozen dünýäniň kartasy, Ewliýa Çelebiniň (1611-1669) “Syýahatnamasy”, Hajy Halypanyň (Kätip Çelebi) “Jahannamasy” uly ähmiýete eýe bolan.

Eýran irki orta asyrlar döwründe.

Parfiýanyň güýçden gaçan wagtlary (III as.) Eýrany birikdirmek inisiatiwasy Parsdan çykýar. Ahamenitleriň düýbini tutanlar hem şol ýer.

Arşakitler döwründe Parsy Bazraşitler dinastiýasyndan bolan patyşalar dolandyrpdyrlar (soňky Patyşa Goçihir). Paýtagty Ishak şäheri Parsda ownuk hanlyklar hem bolupdyr. Şolaryň biriniň hökümdary Sasany urugyndan bolan Papak 208 ýylda Parsda Göçühri öldürip häkimiýeti basyp alýar. Papak ölendenden soň (222ý.) onuň ogly Artaşyr parsyň goňlary Kermany we Huzistany eýeleýär. Soňra ol kábir hanlyklaryň hökudarlary bilen birleşip Parfiýan patyşasy Artaban V-njini ýeňýär we 226 (227) ýylda "Eýranyň şalar şasy" tituly bilen tagta çykýar.

Şeýlelikde Sasanylar döwleti ýüze çykýar. Paýtagty hem Ktesifon-Selewkiýa bolýar. Istahr 2-nji

paýtagty. Sasanylar döwleti hem Parfiýa döwletiniň territoriýalaryna goşulýar: Eýranyň häzirki territoriýasy, Orta Aziýanyň günorta-günbatary, Owganystanyň günbatary, aşaky we orta Mesopotamiýa (Suristan).

Ýefratyň günbataryna edilen ýörişler Artasiriň Pim bilen uruşmagyna getiripdir. Sebäbi ol birnäçe gezek Siriýa we kiçi Aziýa ýörişler geçiripdir. Gündogarda bolsa sasanylar ýykylyp barýan Kuşan döwleti bilen urşupdyrlar we olaryň territoriýasyny Zakawkaziýany eýelänlerinden soň (Şonuň I-nji döwründe (241-272ý.ý.)) olar özlerini "Eýranyň we Eýran däl ýerleriň şlar şasy" diýip atlandyryp ugrapdyrlar. Bu bolsa olaryň dünýä agalyk etmäge ymtylýandygyny görkezýär.

Sasanylar döwründe şalar sasynyň häkimiýeti Arşakitler döwründäkiden has güýçli bolupdyr. Sebäbi Sasanylar ähli wassal patyşalyklary ýok edip ornuna sasanylar urugyndan bolan adamlar belenilipdir.

Araşir birinji zorastrizmiň tarapdary bolup, zorastrizmçileri, pars baýlary we olara goşulan parfiýan baý uruglary Supenitlere we Karenitlere daýanypdyr. Zorastrizmiň döwlet dinine öwrülmege ellinizme garşy medeniýet reaksiýasyny döredipdir.

Sasanylar döwletiniň sosial gurluşy barada taryhy çeşmelerde az gürrüň edilýär. Ýöne III-IV asyrlarda gulçulygyň henizem üýçli bolandygy subut edilen mesele. Sebäbi barada Sasany sudebnigi "Matigan-i hazar dadestanda" belli bir derejede

aýdylýar. Şeýle hem grek taryhçylarynyň işlerinde-de Siriýadan, Ermenistandan gullaryň äkidilendigi habar berilýär. Ýesirler bilen bir hatarda salgydyny tölemedik halatlarynda daýhanlar hem gullara öwrülipdir. Gullar baýlaryň "dastkard" diýilip atlandyrylan mülklerinde şeýle hem patyşanyň senetçilik ussahanalarynda işledilipdir. Baýlar öz ýerlerini satanlarynda ýa-da satyn alanlarynda ýerler gullar bilen birlikde satylypdyr we satyn alynypdyr. Dogry, käbir ýer eýeleri öz gullaryna aýratyn ýer bölüp beripdirler we önuren önüminiň belli bir bölegine eýelik etmäge-de hukuk beripdirler. Ýöne bu sistemanyň hasan dörändigi belli däl.

Gulçulyk bilen birlikde Eýranda erkin oba obşinasý (kede) hem bolupdyr. Ilki başada bu erkin obşina köp maşgalaly bolup soňra goňşy obşinasyna öwrülipdir. Başga (katak, kede) termini "katakhwataý" (öý eýesi) uly maşgalaly obşinanyň başlygyny aňladan bolsa, soňra "kethuda" oba arçynyna öwrülipdir.

Sasanylar döwründe ilat 4 sany gatlagga bölünipdir:

1. žreňler
2. harbylar
3. emeldarlar
4. salgyt töleýän ilat

Ilki ady agzalan gatlaklar aýratyn hukukdan peýdalanmak bilen salgyt tölemändirler zähmet borçlaryny ýerine ýetirmändirler. Olar diňe, m-m žreňler din işleri, harbylar uruşlar, emeldarlar, bolsa

döwlet işleri bilen meşgul bolupdyrlar, ýagny diňe öz gulluk borçlaryny ýerine ýetiripdirler. Dogry ýokarky üçüsi öz işlerinde birnäçe razrädlara bölünipdirler we hersiniň öz orny bolupdyr.

Salgyt töleýän ilatyň hataryna ekerançylar, senetçiler, söwdegärler we ýokarky üç gatlagyň wekillerinden beýleki şäherleriň hemmesi giripdir. Bular jan başyna salgydy (gezit) we ýerde alynýan önüme salynýan salgydy (harag) töläpdirler. Ýöne muny diňe daýhanlar töläpdirler. Şeýle hem daýhanlar zähmet borçlaryny hem ýerine ýetiripdirler: suwaryş sistemalary, galalaryň we döwlet jaýlarynyň gurluşygy. Umuman salgyt töleýän gatlak kyn ýagdaýda bolup, olar hiç hili döwlet wezipelerini eýeläp bilmändirler. Şu soslowiýanyň başynda ýokary gatlaklardan bellenen "wastrioşan şalar" (ýagny "ekerançylaryň başlygy" diýen manyda) durupdyr.

Sasanylar döwründe býurokratik döwlet apparaty ösüp, ol birnäçe kategoriýalara bölünipdir. Ýurtda hemişelik goşun bolmandyr. Goşuny harbylar gatlagyndan bolan atly opolçeniýe düzüpdir. Olar öän gowy ýaraglandyrylypdyr. Goçmaa goşunlary çarwalaryň we daglylaryň ilatyndan düzülipdirler. Pyýada goşun bolsa daýhanlardan dzlip olary ýük daşamakda we beýleki işlerde ulanypdyrlar. Goşun diňe harby ýörişler döwründe düzülipdir.

Sasanylar döwletinde sud žreňleriň elide bolupdyr. Şol döwürlerde kanun jenaýaty 3 görnüşe bölünipdir:

1. dine garşy (ýagny zorastrizm dinine)
2. şalalar şasyna garşy
3. raýatlara garşy jenaýat

Jenaýatyň başky ikisi üçin ölüm jezasy ýa-da syýasy äheňde bolsa kâwagtlar ömürlük türme bilen galdyrylypdyr. Raýatlara garşy jenaýat üçin jenaýatçynyň gözi oýulyp, maýyp edipdirler ýa-da jerime salypdyrlar. Maşgala kanunçylygy köp aýallyga ýol beripdir we nikanyň 6 görnüşi bolupdyr. Şeýle-de örän golaý nikalar hem bolupdyr. Mysal üçin agasy gyz doganyna, atasy gyzyna hat-da ogly ejesine-de öýlenipdir. Şeýle nikalar, sasanylaryň urugynda has hem gadyr goýlupdyr.

Sasanylar urugy häkimiýet başyna gelenden soň Ardaşir I goňşulara garşy aktiw uruşlary alyp barandyr. Esasan hem ol Rim bilen gidişipdir. Ardaşiriň ogly Şanur I döwründe olar 256 ýylda Siriýanyň paýtagty Antiohiýany alypdyrlar, 260 ýlda bolsa Edessiň golaýynda Rim goşunlaryny ýeňipdirler. Rim imperatory Walerian ýesir düşüpdir we ölüpdir. Şol ýeňişde alnan gullar soňra Karun derýasynda gurulýan bendiň gurluşygynda işledilipdir. Bent "Bendi-Kaýsar" ýa-da Sezar diýlip atlandyrylypdyr.

298 ýylda Sasanylar Rimden agyr ýeňlişe sezewar bolýarlar we Nisibin şertnamasyna laýyklykda Ermenistany we Mesopotamiýanyň demirgazygyny ýtirýär. Şu şertnamadan 40 ýyl geçensoň Şalur II Rim bilen täze urşa başlaýar we şol uruş tä 363 ýyla çenli dowam edýär. 363 ýylda

Selewkiýada bolan söweşde Rim imperatory Ýulian ölüm howply ýaralanýar. Onuň şol ýerde imperator saýlanan ogly Iowian Şalur II bilen şertnama baglaşmaga mejbur bolýar. Özem şertnama ýene-de Nisibinde baglaşylyp Eýran ähli ýitiren ýerlerini Nisibin bilen bilelikde gaýtaryp alýar.

Bütün V asyryň dowamynda Eýran Wizantiýa bilen umuman alanyňda parahatçylykda ýaşapdyr. Muňa belli bir derejede söweşeň çarwalaryň (eftalitler, gunlar) çozuşlary hem sebäp bolupdyr. Gunlar häzirki wengriýanyň territoriýasyndan we demirgazyk Kawkazyň üsti bilen Wizantiýa we Eýrana, eftalitler bolsa Eýranyň üstüne demirgazyk-gündogardan çozupdyrlar. Şol sebäpden hem bu iki imperiýa özara gepleşip Alan we Derbent geçelgelerini saklamaga mejbur bolupdyrlar. Sebäbi gunlar Kawkazyň üsti bilen hem Wizantiýanyň hemem Eýranyň ýerlerine çozuş edipdirler.

Has hem eftalitler bilen bolan söweşler köp ünsi talap edipdir. Sasany patyşalary Bähram V Gur (421-438) we Ýezdigerd II (438-457) Horasanda we Toharystanda eftalitler bilen uly söweşler alyp barypdyrlar. Eftalitler V asyryň ikinji ýarymynda uly döwlet döredip Toharistany we Sydianany özüne birikdiripdirler. Sasany şalar şasy Firuz (459-484) eftalitlerden ýenilýär we ýesir düşýär. VI asyryň başlaryndan Eýran Wizantiýa bilen urşa başlaýar. Patyşa Kawad (488-531) 502 ýylda Wizantiýadan Amidapy (Diarbekt) we Feodosiopoly (Erzerum)

basyp alýar. Kawadyň ogly Hosrow I (531-579) 540 ýylda Siriýa çozýar we Antiohiýany eýeleýär. Soňra günbatar Gruziýany eýeleýär. Ýöne sasanylar alan ýerlerini saklap bilmeýärler we 562 şertnamasy bilen araçäkler öňküligine galýar. 571-de uruş ýene-de başlaýar. Kän üstünlik gazanyp bilmeýär. Ýöne onuň ýerine Ýemeni basyp alýar we halkara söwda setine kontrolyk edip başlaýar.

563-567 ýyllarda altaýly türkler eftalitleriň döwletini dargadýarlar. Olara Eýran ýakyndan ýardam beripdir. Ýöne basym türkler bilen Eýranyň arasy bozulýar. Sebäbi Hosrow I Hytaýyň we Orta Aziýanyň üsti bilen gelýän ýupek söwdasyny gadagan edýär. Türkler muňa jogap edip Wizantiýa bilen soýuz baglaşýarlar we Eýranyň duşmanyna öwrülýärler. 588-590 ýyllarda Eýran serkerdesi Bähram Çubine türkleriň Orta Aziýadan edýän çozuşlaryny saklamak başardypdyr.

Soňra Bähram Çubin gozgalaň turzup, özüni şalar şasy diýip yglan edýär we Ktesifony eýeleýär. Hosrow II-nji Wizantiýa gaçýar we imperatoryň kömegi bilen Bähram Çubini ýeňýär we ýene-de tagty eýeleýär. Kömek üçin Hosrow II Wizantiýa bilen "müdimilik" şertnama baglaşýar köp territoriýalary gaýtaryp berýär.

Eýran bilen Wizantiýanyň arasynda uruşlara olaryň golastynda bolan arap patyşalyklary işeňňir gatnaşypdyrlar. Lahmitler patyşalygy Eýrana, Gassanitler bolsa Wizantiýa. Emma 602 ýylda

Hosrow II Aahmitleria patyşalygyny ýok edýär. Bu bolsa içki Arabystandan berduinleriň Eýrana çozuşyny ýeňilleşdirýär. Olar 604 we 611-de Eýrana uly zarbalar urýarlar. Bu zarbalar bolsa araplary soňky çozuşlar üçin repetisiýa bolup hyzmat edýär.

Sasanylar döwründe zoroastrizm döwlet dinine öwrülýär. Bütewi döwlet buthana sistemasyny döretmekde Şanur I we onuň mirasdarlarynyň döwürdeşi bolan žres Kartir uly abraýa eýe bolýar. 273-293 ýyllarda ol beýik žrese hem-de patyşanyň ruhy maslahatçysyna öwrülýär. Zoroastrizm hramlary uly ýerlere hem eýeçilik edipdirler.

Sasanylar döwründe zoroastrizm dymatiki dine öwrülipdir. Özem beýleki dinleri ýowuz yzarlapdyr. Ýöne patyşa häkimiýeti beýleki dinleri diňe syýasy häsiýete eýe bolan halatynda yzarlapdyr we bu işde zoroastrizm dinine ýardam edipdir.

Hem patyşa hemem zoroastrizm žresleriniň golastynda bolan halk köpçüliginiň ýagdaýy agyr bolupdyr. Şol sebäpden ýüze çykýan çykyşlar dini ýeresler häsiýetinde bolupdyr. Şol ýeresleriň esaslary bolsa maniheýçilik we mazdahizmdir. Şu ýerde Eýranda dini ýagdaýyň durnukly daldigini belle .

Maniheýçiligi döreden Mani 215 ýyllarda Wawilonda dogulýar we 242 ýylda Itesifonda öz taglymatyny ýaýradyp başlaýar. Maniheýçilik hem Zoroastrizmiňki ýaly iki gapma-garşylygyň ýagny ýagtylyk bilen tümligiň, ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky dyngysyz göreş ideýasyna daýanyppdyr.

Egerde zoroastrizm boýunça dowam edýän gurluş (ýagny Sasanylar döwleti) ýagşylygyň we ýagtylygyň diregi bolýan bolsa, maniheýçilik bu dünýäň ýaşaýşyny, adamlary ýaman başlangyjyň (Hudaýyň) döreden zatlary. Şol sebäpden hem adamyň ruhyny aýşi-eşreti ýok etmek bilen arassalap bolar diýip wagyz edipdirler. Ýagtylygy, ýagşylygy tümlükden we ýamanlykdan arassalamagyň ýeketäk serişdesi ahyrzamanyň ilmegidir diýip Mani düşündiripdir. Şonuň üçin hem her bir adam özüniň gündelik durmuşynda özündäki ýagtylygy we ýagşylygy daş-töwregini gurşap alýan dünýäden azat etmäge, şeýdibem ýagşylygyň ýamanlykdan üstün çykmagyna ýardam etmäge çalyşmaly bolupdyr. Munuň üçin adam et iýmekden ýüz öwürmeli, arassa ahlakly durmuş obrazyny ýöretmeli bolupdyr. Ýörite saýlanan adamlara bolsa öýlenmek, et iýmek, ösümlikleri ýolmak gadagan edilipdir. Maniniň pikiri boýunça täze taglymat бүтін dünýä üçin niýetlenen uniwersal din bolup, ol bar bolan ähli kultlarygalyşmalary bolupdyr. Bu ideýa maniheýçiligiň köp dinleriň daşky formalaryny kabul edendigini görkezýär.

Maniheýçilige uýanlar asketizmi baýlygy garşy goýupdyrlar. Aýşy-eşretli durmuşa bolan ýigrenç jemgyýeti özgertmek üçin ol ýa-da beýleki bir talaplary bildirmäge ýol bermändir. Erkin adamlaryň ýowuz ezilişi, gulçulygyň galyndylary sosial gapma-garşylygyň ýitileşmegi bu taglymata çykgynsyzlyk we pessimistik häsiýetini beripdir. Ezijilere bolan ýigrenç

dayhanlarda, senetçilerde we gullarda şeýle güýçli bolandygy sebäpli olar maniheýçiligiň bu dünýäniň ýumrulmagy ýa-da ahyrzamanyň gelmegi bilen baglanyşkly ideýasyna duýgudaşlyk döredipdir. Olar şeýle durmuş bolandan ahyrzaman geleninem gowy görüpdirler. Maniheýçilik Rimden Hytaýa çenli we Hindi okeanyndan Orta aziýa çenli ýaýrapdyr.

Başda Sasanylar maniheýçilige päsgel bermändirler. Emma haçanda onuň döwlete we dine garşy ugry ýüze çykyp ugrandan olar ýowuz yzarlanyp başlanylýar. Mani tusag edilýär we 276 ýylda öldürilýär. Ýöne bary bir maniheýçilik köp wagtlapgizlinlikde ýaşaýar we soňra başgarak formada ýene-de döreyär. Ol herekede mazdakizm diýilýär.

Mazdakizm dini-filosofiki taglymat bolup, ol maniheýçilik we zoroastrizm bilen ýakyn baglanyşyklydyr. Bu taglymat öz gözbaşyny III asyryň ortalarynda dörän zaraduştakan sektasyndan alyp gaýdýar. Ýöne soň ol sektanyň ýolbaşçysy Mazdagyň ady bilen baglaşdyryp mazdakizm diýip atlandyrylýar.

Mazdahizmiň maniheýçilikden tapawutlanýan ýeri olar ýagtylygyň tümlikden, ýagşylygyň yamanlykdan üstün çykmagynyň kanunalaýykdygyny ykrar edipdirler. Özem şol ýeňşiň ýa-da üstünligiň nirededir bir ýerdäki ol dünýäde däl-de, ýer üstünde, bu dünýäde amala aşyryp boljakdygyny wagyz edipdirler. Mazdakitleriň taglymatyna görä ýagtylyk aňly düşüňjeli hereket edipdir, tümlik bolsa tötänleýin we tertipsiz. Şundan ugur alyp mazdakçylar ýamanlyk

bilen göreşmegiň doly mümkindigini we ýer ýüzünden ýamanlygy ýok edip boljakdygyny belläpdirler.

Tümligiň we ýamanlygyň düýp mazmunyny mazdakçylar sosial we emläk deňsizliginde görüpdirler. Şolary hem birinji nobatda ýok etmek göz önüne tutulypdyr. Şonuň üçin hem bu bir passiw dini taglymat bolman şol döwrün sistemasyna garşy gönükdirlen hereketdir.

Öz programmalaryny amala aşyrmak bilen mazdakçylar barly gatlaklaryň ýerlerini we baýlyklaryny ellerinden alypdyrlar. Ýerler obşina ýerlerine birikdirlip, baýlyklary halkyň arasynda paýlanylypdyr. Bu zatlary şol döwürden galan taryhy çeşmeler hem tassyklaýar: olaryň birinde şeýle diýilýär "Eger-de kim-de kim artykmaç gozgalýan we gozganmaýan emläge, aýallara we gullara eýeçilik edýän bolsa, hiç bir adam beýleki bir adamdan köp zada eýeçilik etmez ýaly biz olaryň onuň elinden alarys we beýlekilere bereris".

Görnüşi ýaly ähli artykmaç zatlar şol sanda aýallar hem paýlaşylypdyr. Aýallaryň paýlaşylmagynyň sebäbi ýüz-münlerçe aýallar patyşalaryň we barlaryň haram hapalaryndan saklanyp, garyp erkek adamlaryň köpüsi müjerret ötüpdirler. Şonuň üçin hem maniheýçiler "aýallaryň umumylygyny" talap edipdirler. Olaryň bu talaplarynda arhaistik Eýran obşinasynyň we nikasynyň täsiri bolupdyr. Sebäbi gadym wagtlarda, şonuň bilen bir hatarda şol döwürde Eýranda

toparlaýyn, gandüşer garyndaş nikalary (ogly-gyzy, atasy-gyzy, ejesi-ogly) poliandriýa (köp ärlilik) we myhmançylyk getermenizmi bolupdyr.

Mazdakçylaryň gozgalaňy açlyk wagty başlaýar (431). Başynda-da Mazdan durupdyr. Ol ähli ammarlaryň açylmagyny talap edipdir. Patyşa nawad olaryň talabyny ýerine ýetiripdir we Mazdagy özüne maslahatçy edip alypdyr. Eýranda baş -başdaklyk başlaýar. Garyplar baýlaryň öýlerini, aýallaryny emläklerini alypdyrlar.

Kawad 5 ýyla golaý mazdakçylary goldapdyr. Oňam sebäbi ol mazdakçylaryň kömegi bilen baý harbylary we žreslerden gorkupdyr. 496 ýylda olar Kawady agdarýarlar we zyndana salýarlar. Ol eftalitlere 499 ýylda gaçýar we olaryň kömegi bilen ýene-de Eýrana gelýär. Ol baýlar bilen ylalaşýar, mazdakçylardan arany açýar. Ýöne diňe 529 ýylda ol mazdakçylardan (((alýar.

Mazdakçylyk basylyp ýatyrlandan soň Hosrow I Anuşirwan (531-579) birnäçe reformalary amala aşyrýar. Mazdakçylyk döwründe garyp düşen köne baýlara her-hili kömek beripdir. Ýöne olar gelejekde häkimiýete dalaş etmezler ýaly dürli çäreleri hem görüpdir. Öň Beýik žres ikinji adam bolan bolsa indi beýik wezir (premýer-ministr) bolupdyr. Sepahsalaryň wezipesi 0000 4 sany harby 9999 (D-k, G-r, G-ta, Gün-r) döredilip komanduýuşiler bellänilipdir. Olar 3, 4, 5, 6 ýerleri bölünipdir. Beýik jres (mobedan mobed) indi 7-nji orna geçipdir we olaryň täsiri gaçypdyr.

Hosrow I salgyt ýygnamaklykda-da reforma geçiripdir. Öňler salgyt harag natura görnüşde ýygñalan bolsa, ol indi pul bilen çalşyrylýar. Şol döwürlerde pul birligi dirhem bolupdyr.

Salgyt töleýän ilata salynýan jan başyna salgyt "gezit" hem pul bilen çalşyrylýar we 20-den 50 ýaş aralykda adamlar emlägine görä ýylda 4, 6, 8 ýa-da 12 dirhem töläpdirler.

Umuman VI asyrda Eýranda feodal gatnaşyklar berkleşipdirler, ýöne irki feodal jemgyýeti bolansoň henizlerem gul eýeçilik we patriarhal ukdlary, erkin-daýhan obşinalary we çarwa taýpalar ýaşamagyny dowam edipdirler. Bu bolsa feodalismiň ösmegine belli bir päsgelçiligi döredipdir.

Gürrüňi edilýän döwürde köne gul eýeleri feodallaşypdyrlar. Şeýle hem oba obşinasynyň dargamagy bilen onuň içinden guraly daýhanlar ýa-da dihkanlar çykypdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen olar ownuk ýer eýeleri bolan azatlar bilen garyşypdyrlar. (Azatlar- harby soslowiýanyň aşaky gatlaklary) we ikisinem dihkan diýip atlandyrypdyrlar. Soňky VII asyrda feodal ýer eýeleriň irilerem, ownuklaram dihkan diýip atlandyrypdyrlar.

VI asyrda Eýranda ykdysadyýet öspdir. Ekinleriň dürli görnüşleri - dänelik we miwelik ekinler ekilipdir. VI asyrda Hindistandan saly we şeker çňrigi getirilip ekilipdir. Ýüpek matalary dokamaklyk IV asyrda başlananda bolsa ol Hytaýdan getirilýän çig

mal esasynda dokalypdyr. V ahyrynda VI başlarynda orta Aziýadan ýüpek gurçugy getirilýär.

Şol döwürde Reý, Tawwaz, Istahr, Ğapur, Nişapur bolupdyr. Dokmaçylyk ösükdir we senetçiligiň merkezleri bolupdyr. Dokmaçylyk ösükdir we ýüpekden kependen we ýün-den edilen matalar öndürilipdir, halylar dokalypdyr. Pars aýlagynyň üsti bilen gurnerden Arabystan, Efiopiýa, Hindistan we Seýlon bilen söwda edilipdir.

Edebiýat boýunça birnäçe işler ýazylypdyr. Ýöne olar biziň günlerimize gelip etmändir, ýöne olary soňky döwrüň ýazyjy-sahyrlary işläp dürli eserleri döredipdirler.

Arhitektura. Ktesifondaky patyşa köşgi we beýlekiler. Diwarlaryň we gaýalaryň ýüzündäki relýefler, skulpturalar, senetçilik önümleri.

Eýran VIII – XV asyrlarda

VIII asyryň birinji çäryeginde şaýylardan we haryjylardan başga-da täze bir anbi meýat toparlaşygy döreyär. Olar Abbasitler, ýagny Muhammet pygamberiň aga taraplary. Olar omeýýeblere garşy her hili işleri alyp barýärdylar. Musulmanlary we dälleri öz taraplaryna çekmek üçin her hili wadalary beripdirler (haraj alynmaz, azaldylar, daýhanlar mejbury işlerden boşadylar we başgalar).

Bu işler Horosanda üstünlikli dowam edipdir. Bu ýere işeňňir Abu Muslim iberilipdir. Ol 747-nji

ýylyň 9-njy iýunynda Mary welaýatynda Omeýýatlara garşy gozgalaň turuzýar. Gozgalaňa uly ýer eýeleri diňkanlar hem gatnaşypdyr. Onuň otrýadynda gaçgak gullar bolupdyr. Bu gozgalaň graždanlyk urşuna öwrülip bütin Eýrany, Yragy öz içine alypdyr. Birnäçe eňlişlerden soň Omeýýat goşunlary 750-de boýun egýärler. Halif Merlan (744-750) Müşüre gaçýar şol ýerde-de öldürilýär.

Entäk 749-ýň 28-nji noýabrynda Abul Abbas Saffah halif diýip ygylan edilýär. Şeýlelikde Abbasylyar halifligi döreýär (750-1258), arakesme 945-1132-de haçanda olaryň sçägi häkimiýeti kesilende).

Halifler Saffah (750-754) we onuň dogany Mansur (754-775) paýtagty Bagdada geçirýäler. Abbasylyaryň hereketindende kanlar peýdalanyapdyr. Wezipeleri ýerlüm alypdyrlar, parslaryň we araplaryň arasyndaky tapawut ýitip ugrapdyr.

Abbasylyar döwründe ýere feodalçylyk eýeçiligi ösüpdür. Döwlete degişli ýerler hem bolypdyr. Halifler uruş bolan Abbasitlere degişli ýerler hem bolupdyr. Ol ýerler safawi diýlip atlandyrylypdyr. Şahsy eýeçilikdäki bolan mülkler Parsda Huzlstanda has giň ýaýran bolypdyr. Ony satybam bolupdyr, satyn alybam, miras galdyrybam. Şeýle hem döwlet eýeleri bilen bileleikde kiçiräk ýerleri esgerlere gullu üçin berilipdir. Başga iktanyň prinsipi boýunça esger özüne berlen ýerde oturan daýhanlarda haraj ýa-da jizýe salgydyny ýygnapdyr. Soňra ol ömürlik bütin, kä halatlarda nesilden nesile-de geçip bilipdir. Musulman

dini edaralaryna degişlidegişli bolan wakuf ýerleri hem bolupdyr.

Uly ýer eýeçiligi bilen birlikde daýhanlaryň ownuk ýerleri hem bolupdyr. Döwlet, şahsy we wakuf ýerlerinde oturan daýhanlar ýuridiki taýdan azat bolupdyrlar, hakykatda bolsa olara garaşly ýagdaýda bolupdyrlar.

Haraj döwlet ýerlerinden, uruş bolsa mülklerden alnypdyr. Abbasyklar we wakuf ýerlerinden alynmandyr. Ikki hem şeýle bolupdyr.

Abbasyklar häkimiýet başyna gelenlerinden soň olar köp wadalaryny ýerine ýetirmändirler. Nägilelik güýçlenipdir. Üstesine-de 755-de Abu Muslimiň öldürilmegi halk gozgalaňlara getiripdir. 755-de Sunbat Magyň ýolbaşçylygynda gozgalaň turup, olar Abu Muslimiň aryny almak isläpdirler. Gozgalaň Horosandan Azerbeýjana çenli aralygy öz içine alypdyr. 767-nji ýylda Horosanda Ustat Sisiň ýolbaşçylygynda ýene-de uly gozgalaň bolýar. 778-779-njy ýyllarda Gürgende “Gyzyl baýdaklylaryň” (sorh alam) gozgalaňy bolupdyr. Şol bir döwürde marly Haşym ibn Hekimiň Muhannanyň baştytanlygynda “Ak geýyimlileriň” gozgolaňy bolup, ol bütün Mawerinaheri öz içine alypdyr (776-783ý).

IX asyryň 1 ýarymynyň iň uly gozgolaňy Babeginiň baştutanlygyndaky “Gyzyl” hurramimleriň gozgolaňydyr (816-837ý). Gozgolaň Azerbeýjan Balyş daglarynda başlaýar we günbatar Eýrany, Ýspyhany Şirmana çenli ýaýraýar. Birnäçe gezek Halif

goşularyny ýeňýärler. Olaryň hereketiden Mazdenizmiň ysy hem gelipdir. Ol ýalňys hereket edil Ermeni, Alban feodallary bilen soýuz balanşykdyr. Halif Mutasim (833-842) goşunyň başyna orta Aziýaly Afşini goýup gozgolaňçylary ýeňýär. 837-de olar ýeňilýärler. Babeş Alban knýazlarynyň biri tytyp berýär we jezalandyrýar. 839-da Tabaristanda Mazýaryň gozgalaňy başylýar.

Ähli gozgolaňlar ýeňilýär. Ýöne käbir netijeler berýär. Al-Mähti (halif) (775-785) Horajyň alimentini ýeňilleşdirýär. Beýleki bir halif Mamun bolsa, harajy ýarpydan $\frac{1}{5}$ çenli azldýar.

Abbasyklar halifliginiň gowşamagy eýýam Mamunyň haliflik eden ýyllary (813-833) ýüze çykyp ugrady. Esasy sebäpledriniň biri hem feodallaşyş prosesiniň ösmegi boldy. Sebäbi döwlet ýerleriniň esasynda iri ýer eýeçiligi döreýärdi we şonuň netijesinde separatistik meýyiller güýçlenýärdi. Feodallaryň separatistik hereketi häkimiýeti nesilden nesle geçýän emirlikleriň döremegine sebäp boldy. Arap welaýatlarynda kän bir abyraýy bolmadyk Mamun Horosanly dehkanlara gowy gulluklary üçin uly postlary, köp ýerleri sylag berýärdi. Şonuň üçin hen Horosanda soňa baka ýarym garaşsyz häsiýetli, häkimiýeti miras galýan emirlik ýüze çykdy. Oňa Tahyrlar (821-873) dinastiýasy emirlik etdi.

821-nji ýyla çenli Mawerannahrda samoniler maşgalasyndan bolan dört doganlar soňra Samanirler emirliğini dörettiler (879-929ý). Şeýle emirlikler

Eýranyň günbatarynda Abu Dulaflaryň emirligi (825-898), Azerbeýjanda Sajibler (879-929) we başgalary görkezmek bolar. Emirler halifň adyna Anna Mamadi wagtynda tutýardylar. Pul zikgelänlerinde ilki onuň adyny yzyndanam öz atlaryny ýazdyrýardylar. Halifa gymmat bahaly sowgatlar iberýardiler. Hatkab ýüzünde bolsa emirligi özbaşdak dolandyrýardylar.

Bulardan başga-da häkimiýeti ýarag güýji bilen alanlar hem bardy. Ony Saffarilar (saffar- “misçi”) emirligi mysal bolup biler. Onuň düýbini tutan Ýakup ibn Leýs, lakamy boýunça Safar tozan daýhanlardan çykan adam ol ussaň kömekçisi bolupdyr. Ol 861-de häkimiýeti Sistani basyp alýar we özüne Beraty, Kermany, Parsy Horasany birikdirýär (861-900).

876-da Bagdada hüjüm edýär, ýöne halif goşunyndan ýeňilýär. Onuň inisi Aşyr(879-900) halif bilen ylalaşyp tä 900 çenli Horosany we Sistani elinde saklaýar. Ýöne soňra ol Samani emiri Ýsmaýyl (892-907) tarapyndan daradylp , ýesir alynýar. Şondan Gerat we Kabulstan samanileriň eline geçýär.

Hasirda Samaniler döwletinde daýhanlardan başga-da täze harby-feodal toparlar ýüze çykydyr. Olar türk gulamlary bolupdyr. Şolardan biri serkerde Ali-Tegin iň baý we täsirli adam bolupdyr. Ol samaniler bilen onuşman Bazna gaçýar we 962-de knýazlyk döredýär. Onuň ornuna geçen feodallaryň biri hem Gulam Sebuk-Tegin bolupdyr (977-987) we ol Gaznewilwe döwletini döredýär.

999-da Samaniler döwleti türki taýpalaryň soýuzyny emele getiren Karahaniler döwleti tarapyndan (992-1211) dargadylýar. Samanileriň Amydan bärki ýerleri Horosan , Horezm, Sistan we Owgan onuň ogly (Sebuk teginiň) Mahmyt Gaznawyň gol astyna gecýär (998-1030). 17 ýörişiň dowamynda Mahmyt Hindistanyň demirgazyk-gündogaryny özüne birikdirýär we soňra Eýranyň Reý, Homedan, Isfýhan şäherlerini eýeleýär (1029).

Seljuklara 1035-de Masut tarapyndan ýer berilýär demirgazyk Horosanda. Oňa gulluk edipdirler. Seljuklaryň serkerdeleri Seljugyň agtygy Togrul beg bilen Göwrül beg bolupdyr. Ýöne 1038-de olar Nişapury eýeleýärler. Şonuň üçin hem Masud üstlerine gitmeli bolýar we olary ýeňýär. Ýöne 1040-da bolan Dendenakan söweşinde olar ýeňilýär. Masud gaçyp gutulýar. Gulamlar garyndaşlaryna duýgudaşlyk edipdirler.

XI asyryň 40-50 ýyllarynda seljuklar бүтін Eýrany eýeleýärler. 1055-de Togrul Bagdady alyp halif al Kaimi (1031-1075) özüne günbataryň we gündogaryň patyşasy titulyny berilmegini talap edýär. Buidleriň döwleti ýygnaýar. Togrul begiň agasynyň ogly we onuň mirasdary Aly-Arslan (1063-1072) Ermeni, gündogar Gruziýany Şirwani, kiçi Aziýany, Siriýany, Ýanesimany eýeleýär. Aly-Arslanyň ogly Mälik şa (1072-1092) 1089-da Karahanlar döwletini boýun egdirýär. Mälik şanyň döwründe ýurt giňeýär we ösýär. Ýöne ol berk bolmandyr. Onuň içinde

birnäçe soltanlyk döreýär. Kermanda (1041-1187), Siriýada (1078-1117) we Rumda (1077-1307). Şeýdibem ýurt dargap başlaýar. Öňüni almak üçin soltanlar ýerli dihkanlara we musulman ruhanylylaryna daýanyypdyrlar. Olarda wezir-pars Nizam al Mülk (1017-1092) soltanlygy güýçlendiripdir. Ýöne özüni alyp bilmändir.

Mälikden soň onuň ogullary Mahmyt 1 (1092-1094), Berkýörük (1094-1105) we Muhammet (1105-1118) döwründe ýürtda feodallaryň özara uruşlary dowam edipdir. Muhammet ölenden soň ornuna inisi Sanjar geçýär (1118-1157). Ýöne ýurt eýýäm bölünýär. Onuň elinde Horezm, Horosan, Sistan galýar. Ýrak gün-r Eýran, Azerbeýjan, Ýrak soltanlygy ýüze çykýar. 1128-de Semereçýe we gündogar Gürjistan Karahytaýlylar alýar. Garahanlar bilen Seljuklaryň bileleşen goşunlary 1141-de garahytaýlardanýeňilýärler we Mawerannarh elden gidýär.

Horezm şasy Atsyz (1127-1156) hem boýun egmek islemän 1153-de Balh oguzlary Sanjara garşy gozgolaň turuzýarlar we ony ýeňýärler. Soň oguzlar – olar Horosana çozup Tusy, Maryny, Nişapury, Duweýy, Isfýhany we başgalary tozdurypdyrlar. Diňe 1187-de Horezm şa Teneş (1172-1200) Horosany özüne birikdirýär. Soňra Eýran, Horezm şa Mühammet (1200-1220) özüne birikdirýär.

XIII asyryň 20-30 ýyllarynda Eýrany Mongollar eýeleýär. 1253-1256 ýyllarda Çingiziň agtygy Hulagu

Eýrany doly eýeleýär. 1258-de Mongollar Bogdady eýeläp Abbasylyk dinastiýasyny ýykýarlar. 1261-de Hulagu han ilhan titulyny alýar. Hulagu hanyň häkimiýetine giň territoriýalar degişli bolup ol öz sostawyna Konýa soltanlygyny, Yragy, Ermenistany, Azerbeýjany, Gruziýany, Eýrany we Owganystany girizipdir.

Mongollaryň eýelemegi gadymy ýurdy tozdurypdyr. Ekerançylar azalyp, çarwalar könelipdir. Ýerler öri meýdanlara öwrülipdir. Şäaherler tozup kiçiräk punktlaryna öwrülipdir, senetçilik çölüpdir.

Eýrany mongollar Çingiz hanyň ýuridiki normatiwi ýa-da sudebnigi bolan “Beýik Ýasany” ornaşdyrypdyrlar. Şu kanun boýunça rýadowoý çarwy-esger öz hojaýynyna krepoustnoý bagly bolupdyr. Şony mongollar Eýranda ornaşdyrypdyrlar. Daýhanlar ýere doly berkidilipdir.

Mongollaryň içinde artykmaç hukukdan peýdalanýan feodallar- tarhanlar bolupdyr. Olar salgyt tölemändirler, sud edilmändirler we 9 gezek jezadan boşadylypdyrlar.

Alan oljasyny hem beýlekiler bilen paýlaşman bilipdirler. Agalyk ediji feodal gatlagda mongollardan başga-da türki hem-de kürt feodallary degişli bolupdyr.

Hulagylar döwletinde ýerler 4 bölege: 1) diwany (döwlet ýerleri); 2) inji (hulagylara degişli ýer); 3) mülk we ikta; 4) wakf.

XIII asyryň ahyrlarynda ýurt бүтінлеý diýen ýaly tozupdyr. Daýhanlar tozup, ýerlerini taşlap geçipdirler. Daýhanlar gozgolaňlary turupdyr. Hazgiýa tozupdyr. Iýehan Geýhatu (1291-1295) her hili çäreler geçirsede tozgunçylygyň öňüni alyp bilmändir.

Ýurtda başlan reformalar 7-nji ilhan Gazan hanyň (1295-1304) we wezir Reşid Eudiniň atlary bilen baglanşyklydyr. Olar ilki bilen ýurdy merkezleşdirip we salgyt sistemasyny düzgünleşdirip başlaýarlar. 1303 ýylda Gazan han yslamy kabul edýär we buthanalary, aneogogolary ýykdyrýar. Yslamy kabul etmegi onuň godawyny artdyrypdyr.

Salgyt reýesbriýalary düzülip her oblast, şäher, oba belli bir möçbrde natural we pul salgydy girizilýär. Daýhanlar dürli borçlardan boşadylyp, şol borçlary döwlet öz üstüne alypdyr.

Möhüm reformalaryň biri hem taşlanan ýerleri ekmäge rugsat berilmegi we salgyt ýeňilligi bolupdyr. Senetçilerden alynýan salgytlar azaldylypdyr ýa-da wagtlaýyn ýatyrylypdyr. Ýöne mongol esgerleri ikti talap edipdirler. Bu reformanyň bähbitlerine ep-esli zeper ýetiripdir. Näme üçin? Uly goşun birliklerine (münlerçe) köp ýerler berilmegi, olaram öz gezeginde ýüzliklere, onluklara esgerlere paýlanypdyr.

Onuň döwründe ussahanalarda gul zähmeti ýatyrylýär. Senetçilere salynýan salgyt obrak bilen çalşyrylýär. Bu bolsa öndürijilikli zähmete ýol açýar.

Pul reformasy geçirilip ýeke tāk kümüş pul girizilýär 1 dirhem – 2,15gr. kümüş. Olçeg birliklerini tertipleşdirýär.

1337-de Sebzewariň eteginde gozgolaň başlaýar. Mongollara garşy. Özlerini serbedarlar (dar üçin kelle) diýip yglan edipdirler.

Bu döwürlerde ilhanlaryň döwleti dargaýar we birnäçe ownuk emirliklere bölünýär. We Teýmir leňň (1370-1405) basyp almagy üçin amatly şert döreýär. Netijede 1380-1393 ýyllarda Eýrandaky döwletler yzly-yzyna ony boýun egýärler.

Eýran emir Teýmiriň dolandyran döwründe.

1387-nji ýylda garagoýunly ýygynlary ilkinji gezek Teýmiriň goşunlary bilen çaknyşypdyr. Teýmir gyşy Garabagda geçirip Gündogar Anadola we Yraga garşy ýörişe taýýarlandy. Ýörişe başlamazdan öňürti Teýmir dartgynly ýagdaý döretmek we garagoýunlylara ýigrenji güýçlendirmek maksady bilen Gara Muhammedi Haja barýan teýmirlileriň raýatlaryny, söwda kerwenlerini talamakda aýyplap, oňa agyr günäler ýöňkäpdi. Emma hakykatda gepiň gerdişi garagoýunly beginiň Teýmiriň önünde dyza çökmändigindedir.

Teýmir goşun serdary bilen maslahatlaşyp saýlama esgerlerden üç sany tümen (her tümen on müň esger) düzüp olary Gara Muhammediň garşysyna iberýär. Şol tümenleriň birine Teýmiriň uly ogly Miran şah , ýene birine Muhammet Mir , üçinjisine bolsa Şeýh Ali Ikbalsah Ýarguçi serdarlyk edýärler. Jülgelerde we dag geçelgelerinde amatly ýerleşýän ýerleri eýeläp Gara Muhammet duşmanyň goşunyna gaýtawul bermäge taýarlanypdyr. Teýmiriň köşk taryhçylary Hazifi Abru we Şaraf ad-Din Ali Ýezdiniň ýazmaklaryna görä Miranşah bu ýörişden baý oljalar bilen dolanyp gelipdir. Beýleki iki tümen barada aýdylanda bolsa, olar garagoýunlylaryň zoruna çydaman yza çekilmäge mejbur bolupdyrlar. Çaknyşyklaryň netijesinde teýmir goşun serkerdeleri Lada Hoja, Giýas ad-Din Parlasyň ogly Mälik öldürilipdir.

Ägirt uly Teýmir güýçleriniň garagoýunlylara garşy ugrandygyny görüp Gara Muhammet çalasyňlyk bilen Çanakçir dagyna yza çekilipdir we çülge ýollarynda gizlin gabawlar gurapdyr. Haçanda san taýdan köp esse agdyklyk edýän Teýmir goşunlary Garagoýunlylary yzarlap dag çülgelerine girenlerinde Gara Muhammediň bukuda ýatan güýçleri duýdansyz ýagdaýda olaryň üstüne

hüjüme geçipdir. Garagoýunly güýçleriň aýgytly hereketleri netijesinde çagataý goşunlary öz söweş tertibini ýitirip tertipsiz ýagdaýda baş-başdaklyk bilen yza çekilip ugrapdyrlar. Teýmiriň özi hem söweş meýdanyndan gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr.

Ahyr soňunda garagoýunlylary doly suratda mynjyradyp , olaryň garşylygyny syndyryp bilmejegine gözi ýetenden soň , Teýmir Eýrana dolanypdyr hemde öz ýolunda gabat gelen ähli şäherleri , obalary talapdyr we ýukypdyr ýumrupdyr. 1388 –nji ýylda goragoýunlylar teýmiriň altyn orda hany Togtamyş bilen söweşmek üçin Mawerenahra gidendioginden peýdalanyp Töwrizi eýeläpdir we ol ýerden Jelair emirlerini kowup çykarypdyr. Emma türkmenleriň Töwrizde hökümdarlygy uzaga çekmändir. Güýçli içeri agzalalyklar zerarly tiz wagtdan olar Töwriizi terk etmäge mejbur bolupdyr. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä Gara Muhammet 1389-njy ýylda başga bir türkmen emiri Gara Hasan bilen bolan söweşde heläk bolupdyr.

1391-nji ýylda garagoýunlylaryň ilkinji gezektöwrizi eýeläpdirlər, emma Teýmir goşunlarynyň ýakynlaşyp gelýändigini eşidip soňky ýyl şäheri taşlap gitmäge mejbur bolupdyrlar. 1393-nji ýylda Teýmir özüniň 1-

nji Yrak ýörişine ugrapdyr we tiz wagtdan Bagdady Jelair soltany Ahmediň elinden basyp alypdyr.

Mosul we maridin ýerlerini boýun egdirip Teýmir öz goşunynyň sag ganatyny bölüp garagoýunlylaryň garşysyna ugradypdyrlar. Şeýle hem Teýmiriň ýakyn goşun serkerdeleriniň bir Burhan –oglanyň baştutanlygynda garagoýunlylara garşy iberilen goşun hem netijesiz dolanyp gelipdir. Teýmir bi az salym dynç alandan soň, Erzurumyň günorta gündogarynda ýerleşýän Awnik galsyny basyp almagy karar edipdir. Şol wagt galada Gara Ýusybyň agasy Mysyr Hoja edara edýärdi. 43-gün dowam eden dyngysyz hüjümden soň galany basyp almak Teýmir goşunlaryna başardypdyr. Teýmiriň Gruziýa ondanam Tohtamyşyň garşysyna uruşmak üçin Häzibeýjan, Yrak ýerlerinden gitmeginden peýdalayp Gara Ýusup öz dogduk mekany Erjiş şäherini gaýtaryp alypdyr. 1396-nji ýylda Gara Ýusup Mosuly basyp alypdyr we ony öz dogany Ýar Ala beripdir.

1400-nji ýylda Hindistan ýörişinden gaýdyp gelen Teýmir ýene-de Häzirbeýjanda peýda bolýar. Bu habary eşidip Gara Ýusup Wan welaýatyndan Mosula çekilýär. Teýmir uly goşun döredýär we ony Bagdady basyp almak üçin ugradýar. Bu habary eşidip dowula düşen Jelair soltany Ahmet uly bolmadyk goşunyň baştutanlygynda gizlin Bagdatdan çykyp Mosulda ýerleşen Gara

Ýusubyň ýanyna ugraýar. Gara Ýusup soltan Ahmedî güler ýüz bilen garşylapdyr we oňa myhmansöýerlik bildiripdir.

Osman soltany tarapyndan Gara Ýusyba pena berilmegi Teýmiriň Ýyldyrym Baýýezide garşy ýöriş etmegi we olaryň arasynda 1402-nji ýylda Ankaranyň etginde bolupgeçen gamdöküşikli söweş üçin esasy bahana bolup hyzmat edipdir. Teýmir 1401-nji ýylyň gyşynda Garabagda osman ilçilerini kabul eden wagtynda Gara Ýusuby jezalandyrmagyny, ýa-da elini-aýagyny zynjyrlap (gandallap) öz ýanyna ebermegini, kowup çykarmagyny talap edipdir.

Ýyldyrym Baýazide, beýle işler şergatyň düzgünlerine we adat däplerine ters gelýär, onsaňam Gara Ýusup meniň ganybir garyndaşym diýip bellemek bilen Teýmiriň talaplaryny ret edipdir. 1402-nji ýylyň başynda Gara Ýusup Yrak Arabystanyna gelipdir we Bagdadyň demirgazygynda Efrat derýasynyň ýakasynda ýerleşýän Hut galasynda düşläpdir. Şondan az wagt soňra ol Hilla gelip soltan Ahmede ogly Tahyryň pitnesini basyp ýatymaga kömekleşýär. Az wagt geçenden soňra Gara Ýusup Bagdada ýörüş edip şäheri eýeleýär. Jelair soltany Ahmet Bagdatdan gaçyp ilki Tikrit şäherine gelýär ol ýerden bolsa Siriýa (Şam) ugraýar.

Gara Ýusup 1403-nji ýylyň ahyryna çenli Bagdatda galýar. Teýmir özüniň Anadoly ýörişenden ýeňişli dolanyp gelýärkä Gar Ýusubyň Bagdatda höküm sürýändigini eşidip onuň garşysyna Diýarbekir-Wasit welaýatlarynyň hökümdary öz agtygy Abu Bekir Mürzäniň baştutanlygynda uly bir goşun ýollaýar. Abu Bekiriň goşuny Luristanda hereket eden emir Rüstemiň goşunlary hem goşulýarlar. Gara Ýusup çagataý goşunlaryny Hillanyň günortasynda ýerleşýän Nahr ul-Ganem diýen ýerde garşylaýar. Abu Bekiriň we Rüstemiň goşunlary Efrat derýasyndan geçip garagoýunlylaryň üstüne hüjüm edipdirler. Şol garpyşykly söweşde Gara Ýusup ýeňilipdir we Siriýa çekilmäge mejbur bolupdyr. Onuň dogany Ýar Ali söweşde ýesir düşip öldirilipdir.

Damask hökümdary Gara Ýusuby dostlukly garşylapdyr we oňa öz köşgüniň ýanyndan jaý beripdir. Az wagtdan bu ýere soltan Ahmet hem gelipdir. Emma uzak wagt geçmänkä Siriýa namestinligi Kairden Gara Ýusuby we soltan Ahmedi tussag etmek hakynda görkezme alypdyr. Gara Ýusup Damask galsynyň Burç ul-Hammam, soltan Ahmet bolsa Burç ul-Silsile diýen ýerde tussagda saklanypdyrlar. 1405-nji ýylyň

başynda Şeýh Mahmyt Teýmiriň öldi habaryny eşidip bendileriň ikisini hem tussaglykdan boşadypdyrlar we olara baý sowgatlar beripdirler. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä Şasm Walisi olaryň her haýsysyny 100 mün dirhem pul we 300 at sowgat beripdir.

Gara Ýusup Damask bendiliginde oturan wagty onuň kowum garyndaşlaryndan we esgerlerinden müne golaý adam galanyň töwereginde onuň boşamagyna garaşyp durupdyrlar. Az wagtdan Gara Ýusup özüniň bir mün adamdan ybarat türkmen goşun toparynyň baştutanlygynda öz watanyna ugradypdyr. Ýüzüniň ugruna ol döger taýpasynyň baştutany Gökçe Isanykka sowlupdyr, soňra Mardine gelip ol ýerde ep-esli saklanypdyr. Ol ýerden garagoýunly emiri öz ýoluny Diarbekire çenli dowam etdiripdir. Ýolda duşmanlar bir ýüz segsen gezek onuň ýoluny bekläpdirler. Gara Ýusup şol päsgelçilikleriň hemmesini, Şeref Han Bidlisiniň ýazyşy ýaly dürli tärler arkaly batyrgaý söweşlerde “öz kuwwatly gerdeni bilen geçipdir”. Soňra Gara Ýusup Diarbekirden Bidrise gelipdir we garaşyk etmegini sorap şol ýeriň emiri Şamsuddine ýüzlenipdir hem-de oňa öz gyzyyny nikalap beripdir. Şamsuddin Gara Ýusba Pasin

etrabyny we Awnik galasyny begş edipdir. Şol ýerde geljekki belli garagoýunly hökümdary jahanşah dünýä inipdir. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä 1407-nji ýylda Gara Ýusup Mosulda gyşlagda oturan wagty Mardiniň, Süleýmaniýanyň, Zarkanyň kürtleri oňa goşulypdyrlar. Soňky ýyl ol Demirgazyk-Gündogar Anadolynyň ownuk beglikleriniň köpisini özüne boýun egdiripdir. Indi gündogar Anadolyda, Häzirbegjan, hem-de Yrakda öz agalygyny berkarar etmek üçin garagoýunlylaryň önünde esasy päsgelçilik bolup duran güýç Teýmiriň agtygy Abu Bekriň baştutanlygyndaky teýmirli goşunlardy.

Teýmir 1404-nji ýylyň ýazynda Günbatar Aziýadan öz paýtagtyna ugramakçy bolanda Nibetabad diýen ýerde uly dabaraly toý tutup öz agtygy Miranşahnyň ogly Omar mürzany ozalky Hulagu döwletiniň ähli territoriýasynyň hökümdary diýip yglan edýär.

Teýmir ölenden soň onuň agtyklarynyň arasynda imperiýanyň tagty ugrunda güýçli agzalalyk başlaýar. Omar mürzä Sultaniýe şäherinde Abu Bekri tussag edipdir. Emma Abu Bekr türmeden gaçyp Horasana barýar we şol ýerde öz kakasy Mirenşaha birleşýär. Horasanda goşun ýygnap olar Yraga ýörüşe başlaýarlar we ilki Sultaniýe şäherine, soňra

bolsa Töwrüzi eýeleýärler. Emma Teýmiriň agtyklarynyň hiç birine hem bütewi imperiýa baştutanlyk etmek miýesser bolmandyr. Teýmirler döwleti köp sanly özbaşdak we ýarym özbaşdak begliklere dargap ugrapdyr.

Şolaryň içinde Teýmirler üçin iň howplysy hem özüniň harby-syýasy görümini gün geldigiçe artdyryan we eýýäm bir wagtdan bári Teýmirler bilen açyk bäsdeşlige başlan garagoýunly taýpa soýuzy (ulusy) bolupdyr.

Abu Bekr öz dogany Omar mürze bilen uruşlardan elini boşadyp haýal etmän garagoýunlylara garşy urşup baslapdyr. Abu Bekriň ýörişende habarly Gara Ýusup goşunlaryny ýygnap söweşe taýyar bolup durupdyr.

Iki goşun 1406-nji ýylyň oktýabr aýynyň 14-ne Nahiçewanyň kyblasynda Arks derýasynyň boýunda Saad-Çukuri diýen ýerde duşuşypdyr. Iki gün dowam edn söweş netijesinde çagataý goşunlary söweş meýdanyndan başly barat yza çekilmäge mejbur bolupdyrlar, olaryň bir bölegi bolsa garagoýunlylara ýesir düşipdir.

Abu Bekir ilki Merende gelýär we garagoýunlylaryň kowgusynda howatyr edip ol ýerden Töwrize çekilipdir we şäheri rehimsizlik bilen talapdyr, soňra Soltaniýa

şäherione çekilip şol ýerde ornaşypdyr. Özüniň gazanan ajaýyp ýeňişinden soň garagoýunly serdary Nahiçewana barýar.

Garagoýunlylaryň ýokarda agzalan ilkinji söweş üstünlikleri bilen baglanşykly Çohur-Saad, Meren, Nahiçewan, Şarur we Makul Gara Ýusubyň ygtyýaryndan geçipdir. Gara Ýusubyň Soltaniýa şäherinden gidenligini eşdip Abu Bekir ýene-de şäheri eýeläpdir. Soňky ýyllaryň ýazynda Abu Bekire baş mün esgerlerden ybarat goşun Samarkantdan kömege gelipdir. Şol goşunyň serdary bilen bolan bir maslahatda Abu Bekir garagoýunlylara garşy ýene bir ýörüş gurmağy karar edipdir. Abu Bekir bilen Gara Ýusubyň goşunlary ilkinji gezek 1408-nji ýylyň aprel aýyň 24-de Şenb-i Gazanyň golaýynda Serdrut derýasynyň boýynda duşuşypdyrlar. Geçen ýylky ajaýyp ýeňişleri bilen ruhlanan türkmenler bu gezek has aýgytly hereket edip birinji bolup hüjüme geçmek bilen yzly-yzyna çaltlyk bilen urulan zarplar netijesinde çagataý goşunlarynyň söweş tertibini bozxupdyrlar. Söweş meýdanyndan gaçyp başyny gutarmakdan başga alaç galmandyr. Onuň kakasy Teýmiriň uly ogly Miran şah hem şol söweşde öldirilipdir.

1409-nji ýylyň baharynda haçanda Gara Ýusup öz emirleriniň bir bölegi bilen Muş çölünde ýazlagda gezip ýören mahaly onuň ýanyna Mardin hökümdary Artykly Mälik Salyhdan çapar gelýär we akgoýunly serdary Gara Ýülük Osmanyň goşunlarynyň ardioniň üstüne ýöriş edip gelýändigini habar berýär. Gara Ýusup öz güýçlerini çaltlyk bilen Mardine tarap ugraýar we Amidiň golaýynda Gara Ýülügiň üstüne hüjüm edýär hem-de ony gaçyp gitmäge mejbur edýär. Şondan soň Gara Ýusup Mardine geläýär we öz gyzlarynyň birini Mälik Salyha nikalap berýär hem-de Mosuly oňa sowgat edýär.

Şonuň bilen bir wagtda garagoýunlylaryň Jelair hökümdary Soltan Ahmet bilen özara gatnaşyklary ýitileşýär. Soltan Ahmet Gara Ýusup Damask tussaglygynda ýatyrkalar dogan okaşýarlar we hemişe ylalaşykda ýaşamak hakynda kasam edýärler. Hatda olar Yrak arabystany Soltan Ahmedini edara etmeginde Häzirbeýjan bolsa Gara Ýusubyň soramagynda bolmagynda bolmadygy hakynda şertleşýärler.

Emma 1409-nji yylyň Şaban aýynda soltan Ahmet Töwrize Gara Ýusubyň üstüne ilçiler iberip özüne Hemadan örüsiniň berilmegini talap edýär. Gara Ýusup bu talaby red edýär we soltanyň ilçileriniň yzyna

iberýär. Soltan Ahmet bu jogaba gaharlanypdyr we Gara Ýusubyň Elzinjana gidenliginden peýdalanyp şol ýylyň tomsunda garagoýunlylaryň paýtagty Töwrizi basyp alypdyr. Söweş 1410-nji yylyň awgust aýynyň 30-da Töwriziň eteginde ýerleşýän Şenbigazan meýdanynda bolup geçýär we türkmenleriň doly suratda ýeňşi bilen tamamlanýar. Jelair goşunlarynyň bir bölegi ýesir düşýär. Galany gaçyp gutulýar.

Soltan Ahmediň özüni bolsa söweş gyzgalaňly gidip durka bi türkmen urşyjysy atdan agdarýar we onyň egnindäki gymmat baha şaýlaryny we lybasyny syparyp alyp özüne gelmän gidibirýär. Gara Ýusubyň nökerleri soltany emiriň ýanyna eltip ondan Häzirbeýjany özüniň Damask tussaglygynda pata beren ogullygy Pir Badaga, Bagdady bolsa Gara Ýusubyň başga bir ogly şah Muhammede bagş edýändigini baradaky ýarlygy soltan möhüri bilen onuň elinden alýarlar we Gara Ýusubyň “Men onuň ganyna geçmäge ant içdim” diýip garşylyk görkezzenligine garamazdan onuň jezalandyrylyp öldürilmegini gazanýar. Şeýlelikde Jelairiň döwletiniň ýerine türkmen çarwa begleriniň baştutanlygynda täze döwlet garagoýunlylar döwleti emele gelipdir.

1413-nji ýylda bu döwletiň düzümine Günorta Häzirbeýjan, Ermenistan, Kurdistan, Arabystan Yragy we Gündogar Anadolynyň bir topar ýerleri giripdir. Gara Ýusup Günorta Häzirbeýjany gösgöni özi edara etmek bilen döwletiň galan ýerlerini öz ogullaryna mülkler görnüşinde paýlap beripdir. Döwletiň paýtagty Töwriz şäheri bolupdyr. Gara Ýusup 1411-nji ýylda Häzirbeýjan atly adamlaryny we türkmen begliklerini Töwrize çagyryp we olaryň gatnaşmagynda öz ogly Pir Budagy soltan diýip yglan edipdir. Pir Budag Damask bendiliginde dogulmak bilen soltan Ahmet Jelairden ogullyk patasyny alypdyr. Şol wagt türkmenleriň arasynda ýöräp gelýän ynanja we yryma görä diňe çingiziň nebereleri ýa-da şolar bilen garyndaşlyk gatnaşygy bolan kişiler han ýa-da soltan diýip yglan edlip bilinipdir. Pi Budak Jelair hökündarynyň ogullygy diýip hasap edileni üçin Gara Ýusup aňyrdan gelýän däbe görä ony özüne garanda soltan tagtyna has mynasyp diýip hasap edilipdir. Resmi kabul edişikde Gara Ýusup ogluny altyn tagta çykaryp, onuň başyna soltan täjini geýdiripdir, altyn kemer guşadypdyr, özi bolsa beýleki emirleriň hatarynda onuň gullugynda durupdyr. Täze soltanyň hatyrasyna birnäçe gün dowam eden uly toý tutulypdyr. Gara Ýusup oglunyň

adyndan we öz adyndan ähli sorayan welaýatlarynda mis we kümüş zikkeledipdir. Tagt dawalary 1412-nji ýylyň ýazynda Muş ýaýlagynda ýene-de dowam etdirilipdir. Şol ýylda Gara Ýusup bilen onuň iň ýakyn emirleriniň biri Yraki Ajemiň welisi Bistam begiň arasynda agzalalyk ýüze çykypdyr. Şonuň bilen bi wagtyň özünde Şirwanşah Şeýh Ibrahim, Şeki welisi Arlat Saýyda Ahmet we gruzin patyşasy Konstantin gün-ğünden güýçlenip barýan garagoýunly döwletine garşy ýörüş edýär.

Şirwanşahyň özüne boýun egmejegine gözi ýetenden soň Gara Ýusup Şirwanşah Ibragime we onuň soýuzdaşlaryna garşy urşa taýýarlanyp ugraýar. 1412-nji ýylyň dekabry aýynyň 19-da Gara Ýusup Kür derýasyndan geçip soýuzdaşlaryň üstüne hüjüm edýär. Iki tarapyň arasynda tutaşan gazaply söweşiň netijesinde birleşik goşunlary ýeňlişe sezawar bolýarlar we olaryň köpisi garagoýunlylaryň agdyklyk edýän güýçleri tarapyndan ýesir alynýar. Şirwan şah özüniň Gara Ýusuba elgaramadygyny boýun alýar hem-de Şirwani edara etmek hukugyny oňa tassykladýar. Garagoýunlylaryň gün-günden artyp barýan güýç-kuwwaty we işjeň basybalyjylyk syýasaty geçmekleri olaryň goňsýalaryny ynjalykdan gaçyrýar hem-de şirwanşahlary,

akgoýunlary we teýmirleri garagoýunlylara garşy birleşmeklige iterýär. Orta Aziýanyň we Eýranyň hökümdary soltan Şahruk (1406-1447) on müň adamdan ybarat otrýady ýaraglandyryp Halil Soltanyň baştutanlygynda garagoýunlara garşy ugradypdyr. Emma teýmirli şazada mürze Isgenderiň garşylygy zerarly bu otrýad garagoýunlara ýetip bilmändir, onuň serdary Halil Soltan bolsa 1411-nji ýylda ýolda ölýär.

1414-nji ýylyň başynda Şahruk uly goşnyň baştutanlygynda Yraga ugraýar. Şonuň bilen bir wagtda ol teýmirli mürze Ibrahime habar edip gyşy Mazendarenda geçirmekçi bolýandygyny, soňra Gara Ýusubyň üstüne ýöriş etjekdigini we şol ýörüşe gatnaşmak üçin Ibragimiň taýýar bolup durmagyny tabşyrypdyr. Emma bu gezek Şahruha teýmir şazadasy Isgenderiň pitnesini ýatyrmak iş bolupdyr. Isgender Şahruha tabyn bolmakdan boýungaçyrypdyr hem-de oňa garşy bilelikde çykyş etmeklige çagyryp Şeýistanyň, Gandagaryň we Gerimsaryň hökümdarlaryna ýüzlenipdir. Şahruk Damganda ýerleşen Bistan begiň kömegi bilen Yspyhany basyp alypdyr we ol ýeriň hökümdary Mürze Isgenderi tussag edipdir, onuň mülklerini bolsa beýleki şazadalara paýlanypdyr. Şonuň bilen hem Şahrugyň

birinji Rak ýörişi tamamlanypdyr. Örän möhüm söwda we ykdysady ähmiýeti bolan Soltaniýe şäherini ellerinde saklamak üçin garagoýunlylar ähli güýç-gaýratlary bilen jan edipdirler.

Şondan soň üç-dört ýylyň arasynda Gara Ýusup teýmirliler bilen bilelikde hereket eden akgoýunly serdary Gara Ýülük Osman bilen birnäçe söweşler edip ony gysyp çykarypdyr. 1420-nji ýylyň başlaryna çenli Şahruga özüniň esasy bäsdeşleriniň garşylygyny basyp ýatyrmak we atasy Teýmiriň giň imperiýasynyň ersasy böleklerini bir bütewi döwleti birleşdirmek başardypdyr. Indi onuň önünde garagoýunlylar tarapyndan edara edilýän Günorta Häzirbeýjan, Yrak we Eýranyň käbir welaýatlarynda öz agalygyny dikeltmek wezipesi durýardy. Şu maksat bilen Şahrug Gara Ýusuba Sadyk atly bir wekili ýollapdyr we Gara Ýusubyň özüne bolmagyny talap edipdir. Emma Gara Ýusup bu teklibi kabul etmändir. Bu gepleşikleriň esasy mazmuny onuň öňisyrasynda Gara Ýusup tarapyndan basylyp alynýan möhüm söwda we ykdysady merkezler bolan Soltaniýa we Kazwin şäherleriniň çagataýlara gaýtarylyp berilmeginden ybaratdyr.

Garagoýunlylary abaý-syýasat bilen dyza çökerip bilmejigini gözünü ýetirenden soň

Şahrug uly goşunyň baştutanlygynda Gara Ýusuba garşy ýörişe ugraýar. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä Şahrugyň goşunlarynyň sany iki ýüz müňe ýetipdir. Şol söweşe taýýarlygyň gidişinde garagoýunly goşunlaryň taryhynda ilkinji gezek tabşyryklary ýerine ýetiriji pyýada goşun otrýadlary döredilipdir, çünki şol wagtlardan başlap galalary we ýörite goranyş berkitmelerini böwürmek işlerinde pyýada goşunyň ähmiýeti artyp başlapdyr. Gara Ýusup doly söweş taýýarlygynda Şahrug bilen duşuşmak üçin Töwrizden ugrapdyr, emma ýolda keselläp 1420-nji ýylyň Noýabr aýynda 65 ýaşynyň içinde tarpa taýyn aradan çykypdyr. Gara Ýusubyň ölümi onuň goşunynda dowul we baş-başdaklyk döredipdir. Aýry-aýry emirleriň we Gara Ýusubyň aýallarynyň onuň ornuna ogullarynyň birini bellemek üçin eden synanşyklary netijesiz gutarypdyr. Gara Ýusup ölende onuň ýanynda biri hem ýokdy. Gara Ýusup ölenden soň onuň emirleriniň köpisi garagoýunly merkezini taşlap dürli taraplara dargap gidipdirler. Gara Ýusuby Wanküniň ýakasynda onuň dogduk mekany bolan Ejriş şaherinde öz ata-babalarynyň mazarynyň ýanynda jaýlapdyrlar. Gara yusup sowatsyz çarwa serdary bolmak bilen

türkmen harby sungatynyň taryhynda
özünüňweşeň başarnygyny we özüniň
guramçylyk ukyby boýunça öňe saýlanan in
görnükli patyşalaryň biridir. Ol özüniň önüp-
ösen şertleriniň talabyna laýyklykda Çarwa
adatlaryny we däplerini baş barmagy ýaly
gowy bilipdir we kowumdaşlaryny yzyna
getirmegi başarypdyr. Gara Ýusubyň
esgerleri at üstünde söweş tälimlerini ýerine
ýetirmekde we ýaý atmakda şöhrat gazanan
urşyjylar hasaplanypdyr. Ol ýeke geplik we
tutanýerlilik bilen tapawutlanan hem bolsa
gaharyny we şahsy bähbitlerini töwregiň
talabyna laýyk başaran adam bolupdyr.
Şahruh Gara Ýusubyň ölümü hakyndaky
habary Reý şäheriniň eteginde eşidipdir.
Emele gelen ýagdaýdan peýdalanyň ol mürze
Baýsunkury Töwrizi eýelemek üçin ýola
salypdyr. Soltan Şahrugyň özi bolsa
Soltaniýe şäherine tarap herekete başlapdyr.
Atasy Teýmirden tapawutlykda Şahruh basyp
alan ýerlerinde gandöküşikli ýykyp-
ýumruşlary çäklendirmäge çalşypdyr. 1420-
nji ýylyň ahyrynda Şahruh Araks derýasyndan
geçip Garabagda gyşy geçirmek üçin
düşläpdir. Bu ýerde onuň ýanynda çar
tarapdan Häzirbeýjan emirleriniň resmi
wekiller topary gelip özleriniň tabynlygyny
aňladypdyrlar. Olaryň köpsi Gara Ýusubyň

elgaramalarydy. Özleriniň tabynlygyny bildiren ýerli mülkdarlara Şahruh şol emirleriň hökümdarlyk edýän ýerleriniň olaryň eýeçiliginde galdyrylýandygyny tassyklaýan ýarlyklar gowşyrypdyr. Emma Häzirbeýjanda we Eýranda ýerleşen Şahrugyň goşunlarynyň ýagdaýy ýeterlik derejede berk dälidi.

1421-nji ýylyň mart aýynda Şahruh Garabagdan Töwrize ugrapdyr. 1421-nji ýylyň mart aýynda Sinjaryň demirgazyk-günbatarynda Hatuniýa kölüniň ýakasynda Şeýh-Kendi diýen ýerde iki türkmen ulusynyň arasynda söweş bolup geçýär. Ertirden agşama çenli dowam eden şol söweş akgoýunlylaryň ýeňilmegi bilen gutarypdyr. Şu söweşde iki tarapdan hem köp adam ölüpdir. Akgoýunlylaryň üstünden gazanylan ýeňiş garagoýunlylaryň kuwwatyny we täsirini ep-esli derejede ýokary göteripdir. Akgoýunlylaryň Şirwanşalarynyň we beýleki raýdaşlar güýçleriniň goldawyna daýanmak bilen Şahruh garagoýunlylaryň ýaragynyň zory bilen dyza çökmek üçin amatly pursat geldi diýen karara gelýär we Iskenderiň garşysyna ýörüşe taýýarlanmak üçin buýruk berýär. Hazifi Ebrunyň ýazmagyna görä Isgender we Ispend teýmirli soltanyna ýaraşyk tekliپ edip ilçiler iberipdirler, emma

bu tekliip kabul edilmändir we iki tarap hem söweşe taýýarlanyp başlapdyr. Türkmenler Şahrygyň pilli goşunyndan has beter ätiýaç edipdirler. Çünki olarda pil üstünde uruşýanlara garşy söweş tejribesi ýokdy. Türkmenleriň hiç wagt söweş meýdanynda pil görmändirler. Şonuň üçin söweşjeň taýýarlyk tälimleriniň dopwamynda olar ullakan öküzlari pahal dykylan ganarlardan basyryp, onuň daşyna bolsa dürli matalar orap söweşjeň pilleriň şekilini döredipdirler we üstüne ýaragly esgerler we agaçdan ýasalan garantgylar otyrdypdyrlar we at üstünde ýalan “pilleriň ” üstüne hüjüm edipdirler. Munuň özi hakyky pillerden gorknasyn diýip edipdirler. 1421-nji ýyllaryň iýul aýynyň 30-da garagoýunlylar bilen teýmirleriň arasynda söweş başlanypdyr. San taýdan çagataýlar garagoýunlylardan 3-4 esse artykmaçlyk edipdir. Olaryň tarapynda Orta Aziýa goşunlaryndan başgada köp sanly günbatar Häzibed\gjan emirleriniň ýygynlary, şiwany goşuny we Gara Ýülük Osmanyň taýpa goşun güýçleriniň bir bölegi söweşipdir. Söweşiň başlangyç etabynda türkmenlere birleşip goşunlaryny ep-esli gysyp yza serpidirmek başardypdyr. Emma Şahruhyň ätiýaç üçin duran pilli we düýeli goşunlary söweşe salmagy çaknyşygyň yk\balyny kesgitlepdir.

Üç gün dowam eden gazaply söweşiň netijesinde garagoýunlylar ýeňlişe sezewar bolupýrlar. Türkmenler şol söweşde uly ýitgi çekipdirler we talanypdyrlar. Köp adamlar şol sanda aýallat we çagalar ýesir alynypdyr.

1427-nji ýylda Isgender ýöriş edip Şemahini talapdyr we öz paýtagtyna baý olja bilen dolanyp gelipdir. Soňky ýyl ol teýmirlilere degişli bolan Soltaniýa, Ahbar, azwin ,we Zenjan şäherini basyp alypdyr. 1429-njy ýylyň aprel aýynda ol reý şäherine gelipo ýetýär we şol ýerde hem urşa taýarlanyp goşunyny söweş tertibine täzedan düzýär. Şol döwüriniň çeşmeleri soltan Şahruhyň sany 100 müň atlydan az bolmandyr diýip kesgitleýärler. Işkender Selmas galasynyň golaýynda söweş ýerleşýän ýerini eýeläpdir. Onuň söweş üçin saýlap alan meýdany bir tarapdan dag bilen, ikinji tarapdan derýa bilen gurşalyp alnan ekeni. Şeýlelik bilen ol goşunyny duşman tarapdan gabalmak howpyndan kepillenmedik hemem amatly tebygy şertlerden peýdalanmak isläpdir. Garagoýunlylaryň goşunynyň sany ýaý atyjy pyýada otradlar bilen bilelikde 50-müňede ýetmändir. Runama aýynyň 17- de başlanan we iki gün dowam eden bu gandöküşükli söweş Şahruhyň ýeňişi bilen gutarypdyr. 1434-nji ýylada Isgenderiň

goşunlary Şirwana çozup giripdirler. bu çozuş mongol ýagyçylygyndan soň iň bir tozgunçylykly urşy bolupdyr. Isgenderiň goşunlary rehimsizlik bilen bag-bakjalary, aýratyn hem Şirwanyň abadançylygynyň esasy bolan tut agaçlaryny uçtan tutma çapyp ýok edipdirler. Şemahy derbi-dagyn edipdirler. Dagda we düzde ýaşayan ilatyň köp bölegi rehimsizlik bilen gyrylypdyr. Şeýle ýagdaý bütin bir ýyl dowam edipdir. Ahyr soňynda Halilullah öz penakäri soltan Şahruha kömek üçin ýüzlenipdir. Haçanda soltan Şahruhyň goşunlary Töwrize girenlerinde Isgenderiň dogany mürze Jahanşahyň çagataý hökümdarynyň öňünden çykyp özüniň oňa tabyn bolýandygyny habar beripdir. Az wagt Töwrüzde bolandan soň Şahruh Häzirbegjanyň edarasyny Jahanşaha taşlap gyşy geçirmek üçin Arran Garabagyna ugrapdyr. Iki doganyň goşuny Töwriziň eteginde Sufýan diýen ýerde duşuşypdyr. Söwaşde Isgenderiň goşuny derbi-dagyn edilipdir, özi bolsa gaçyp Alynjak diýen galada gizlenipdir. Şol ýerde Isgenderiň Şah Kubat diýen ogly onyň aýallarynyň biri bilen dil düwüşip serhoş halda ukyda ýatyrka kakasyny öldüripdir we onyň kellesini Jahanşaha iberipdir. Öz doganynyň hem duşmanynyň ölümünü eşidip Jahanşan köp şatlanypdyr we şu mynasybetli kabul edişik

gurapdyr. Şol bir wagtyň özünde hem ol doganyňyň öz elinden ölendigine şükür edipdir. Isgenderiň ölümüne özüniň hiç-hili gatnaşygynyň ýokdugyna halky ynandyrmnak üçin ol Isgenderiň jesedini abraýly ýagdaýda Töwüzde jaýlamagy buýrupdyr we onuň mazarynyň üatüne äpet gümmez galdyrypdyr. Ol gümmez häzir hem Töwriziň iň gözel ymaratçylyk ýadigärlikleriniň biri hökmünde saklanyp galypdyr. Özüniň gazaply doganyndan dynanyndan soň Jahanşah el garamasay hökümünde Häzibeýjany ýeke-täk edara edip başlapdyr. Ol her ýyl Şahruhyň köşgüne baý sowgatlar iberip durypdyr. Jahanşah 1435-1467-nji ýyllarda Garagoýunly patyşanlaryň arasynda meşhur bolup, onuň döwürinde döwlet öz kuwwatynyň we syýasy bütewiliginiň ýokary derejesine baryp ýetipdir. Özüniň teýmirlere bakna ýagdaýyna mejbury kaýyl bolup Jahanşah tä Şahruh ölýänçä olaryň garşysyna haýsydyr bir duşmançylykly hereket etmekden saklanypdyr.

Soltan Şahruh ölenden soň, (1447) Jahanşah özüni garaşsyz döwletiň baştutany hökümünde alyp barypdyr.

Soltan Şahruhyň baş ogly bolup Ulug-beg, Mürze, Ibrahim, Mürze Baýsunkar, Mürze Süyrgatmyş we Mürze Muhammet dagydyr. Olaryň Mürze Ulug-begden başgasy Şahruh

dirikā ölüpdür. Şahruh ölenden soň, onuň imperiýasy hakykatsdan üçe bölünýär: Merkezi Samarkant bolan Mawerennahrda we Türkmenistanda onuň ogly Ulug-beg tagta çykýär: Merkezi Great bolan Horasanda Ala uddaula ben Mürze Baýsunkar, Yrak we Fars ülkelerinde bolsa onuň dogany Mürze Soltan Muhammet hökümdarlyk edýärler.

Eýranda Akgoýunly türkmenleriniň döwleti.

Bu döwletiň düýbi 1350-nji ýyllarda Akgoýunly türkmen döwleti tarapyndan tutulýar.Ýöne bu döwlet öz türkmen döwleti Garagoýunlary ýeňýänçä sebitde öz täsirini ýaýradyp bilmändir.Akgoýunlylar oguzlaryň baýandyr urugyndan bolup,olar oguzlaryň düker,baýat,çepki taýpalaryna esaslanyp güýçlenýärler

Tur Aly begiň döwründe bolsa akgoýunly türkmenler Trabzon Rum soltanlygyna hüjüm edýärler. Trabzon imperatory bu hüjümleriň önüni almak üçin Akgoýunly begiň ogly Gutly bege öz gyzyny beripdir.

Gutly begiň ogly Ahmediň döwründe,Akgoýunlylar Garagoýunlylar döwleti bilen birnäçe gezek söweşipdir.Akgoýunly döwletiniň syýasy täsiriniň ösmeginde Ahmed begiň dogany Gara Osmanyň ýa-da Gara Ýülügiň orny ulydyr.Ol özüniň gaýratlygy bilen beýlekilerden tapawutlanypdyr.Gara Osman 1389-njy ýylda Kazy Burhaneddiniň elinden

Şiwasy basyp alýar.Ol Osmanlylaryň gol astyndan çykmanlygy üçin Osmanlara garşy Müsüriň Menlýuk soltany Berkuk bilen ylalşýar.Soň bolsa Teýmirleň Anadola ýöriş edende ol ony parahatçylykly garşylaýar we onuň penasyna girýär.Teýmirleň bolsa ony Diýarbekire hökümdar edip belleýär.

Garagoýunlylar bilen Akgoýunlaryň arasyny has ýitileşdiren zatlaryň biri hem Gara osmanyň ogullarynyň biri Alybegi garagoýunly soltan Gara Ýusubyň nökerleri tutup, zyndana salýarlar

Aly beg köp wagt zyndanda oturýar.Onuň zyndandan sypmak nesibesi Teýmirleniň ogly , Şakrukyň Azerbeýjana garagoýunlylaryň üstüne ýeňiş etmegi bilen amala aşýar, Aly begiň ýatan zyndanyna Şahruhyň ogly Baýsenger baryp,onu zyndandan çykarypdyr.

Alybegiň beýleki ogly Hasan beg pursatdan peýdalanyňp Diýarbekiri basyp alýar.Soňra bolsa dogany Jahangiriň bolýan şäheri Mardine ýöriş edýär hem-de şäheri gabaýar.Ýöne bu ýerde Hasan beg doganyňa garşy uruşmazlygy töwella edip, olaryň enesi Sara hatyn ýüz tutýar.Şundan soň Akgoýunly döwletiniň iň ösen döwri bolan Uzyn hosanyň döwri başlanýar.Uzyn hasanyň hakyky ady Hasan bolup, onuň boýy uzyn bolandan soň oňa Uzyn Hasan diýipdirler.Ol şu at bilen hem taryha giripdir.

Akgoýunlar döwletiniň döwlet diýip atlandyrylmagy, onuň nyşany bilen baglanşyklydyr. Akgoýunlylar türkmenleriň dessurlaryna gaty berilen

adamlar bolupdyr,hökümdar Uzyn Hasan baýandyrlaryň gadymdan gelýän tagmasyny- döwlet nyşany, Akgoýunly döwletiniň baýdagyna nyşan höküminde goýupdyr,şonuň üçin hem bu döwletiň ady Akgoýunly diýilip atlandyrylypdyr.

Akgoýunly türkmenleriň döwleti Uzyn Hosanyň 1453-1478 ýylyň döwründe gülläp ösýär. Bu döwürde onuň ýerleri giňelip,döwletiň güýçli ösen derejä ýetýär. Akgoýunly döwletiniň paýtagty Tebliz bolupdyr.

Uzyn Hosan özüne patyşa titulyňy alyp,soň onuň nesilleri hem göteripdir.

Uzyn hosanyň döwründe akgoýunlylar garagoýunlylar bilen söweş göreş alyp barypdyrlar.1467-nji ýylda Muşyň (Ermenistanda) ýakynyndaky söweşde akgoýunly döwletiniň şasy Jahan şanyň goşunlarynyň derbi-dagyn edýärler.

Uzyn hosan Ýewropanyň we Aziýanyň köp döwletleri bilen diplomatiç gatnaşyk saklapdyr.

Patyşanyň köşgine Rusdan, Wenesiýadan,Wengriýadan Awstriýadan,Polşadan we beýleki döwletlerden ilçiler gelipdirler,bu gatnaşyklary olaryň arasyndaky söwda we syýasy ýagdaýlar has berkidipdir ,daşary syýasatlar döwletde Aziýada we Ýewropada diplomatiki ukyplylygy bilen meşhur bolan Uzyn Hasanyň ejesi Sara hatyn uly rol oýnapdyr.

XV-asyryň ortalarynda gündogaryň beýleki döwletlerinde bolşy ýaly ,Akgoýunly döwleti hem osmanlylaryň basyp alyşlaryndan howatyrlynydyr.

Osman basyp alyşlary Wenesiýa ,Wengriýa, Polşa,Awstriýa we Ýewropanyň beýleki döwletlerine howp salypdyr.Olar Uzyn Hasana osmanlara garşy durup biljek güýçli soýuzdaş höküminde seredipdirler we onuň bilen ýakynlaşypdyrlar.

XV-asyryň 60-70-nji ýyllarynda Wenesiýa senaty öz ilçileri bolan Hozago Kwirinany, Katerino Zerony,Ýozeta Barbarany Abrodiň Koptaliany Teblize goýberipdir.Olar Akgoýunly döwletine bolan syýahatda gymmatly ýazgylary ýazyp galdyranlygy bilen hem belidir.Uzyn Hosanyň ilçileri hem Wenesian köşgünde arzyly we hormatly myhman bolupdyr.Wenesiýanyň ilçisi Ambrojo Kontarini Akgoýunly döwletiniň patyşasy bilen osmanlara garşy bilelikde hereket etmek baradaky plany ylalaşýarlar.Şol wagt onuň köşgünde wenger ýaly we polýak ilçiler hem bolupdyr.Ýöne Uzyn hosanyň Ýewropa döwletler,bilen soýuz baglanyşmak başartmaýar.Munuň esasy sebäbi bolsa onuň talap eden ýönekeýje talaby bolan,özünüň çekýän därilerine we toparlaryny kömek soranda oňa ýüz öwrülmegidir. Şol bir wagtda özünde bolsa osmanlylar bilen uruşlaryň gutlugsyzlygy ýüze çykypdyr.

Osmanlar garşy bileleşige baştutanlyk edýän Uzyn Hasany özünüň esasy duşmany hasaplaýan osmanlylar bilen akgoýunly türkmenleriň arasyndaky

uruş 1472-nji ýylda başlapdyr we ol Kiçi Aziýada bolup geçipdir, 1473-nji ýylda Molasiýanyň (Ýefratda) ýanynda bolan söweşde Uzyn hosan ýeňiş gazanypdyr.

Bu ýerde bilmeli zatlaryň biri hem osman imperiýasynyň basyp alyjylykly syýasaty bu iki türkmen döwletiniň arasynda uruş bolmagyna getirýär. Ýogsam Uzyn Hasan osmanlylar Trabzonyň ýerlerini basyp almazyndan öň öz dogany Jahangiriň ogly Myrady Istanbula Muhammet Fath soltanyň köşgüne Istambula iberýär Myrat soltana baryp Trabzona garşy el çekmegi sorayar, emma osmanly soltan ony Kabul etmeýär. Akgoýunly şasy Uzyn Hosanyň Trabzonyň tarapynda durup çykyş etmegiň sebäbi onuň ejesi Sara hatyn we aýallarynyň biri şol dinastiýadan bolupdyr. Ondan başgada Akgoýunlylar onuň bilen soýuzdaş bolupdyr.

Osmanly çozuşlaryň önüni alandan soň Uzyn Hasan goňşy döwletleriň üstüne ýöriş edýar .1453-nji ýylda Diýarbakiri eýeleryär.

Uzyn Hasanyň iň şowly ýörişleriniň biri hem onuň Gruziýa eden ýörişidir. Ol 1477-nji ýylda Gruziýa eden ýörişinde ýurdy tozdyryp köp olja alypdyr, bulardan başgada 5-sany ýesir alyp gaýdyp ony ýasawularyna paýlapdyr.

Akgoýunlylar döwleti özüniň ösen döwründe Rus kniýazlary bilen hem gatnaşyk saklapdyrlar. Esasan hem olaryň gatnaşyklary ykdysady häsiýete eýe bolan bolmaly. Kaspiniň we

Wolganyň üstünden edilýän söwda gatnaşyklary täjirlariň ünsini çekip bilipdir. Ondan başgada ruslar bilen syýasy gatnaşyklar hem bolupdyr. Wenesiýan ilçisi Kontanini 1475-nji ýylda Uzyn Hasanyň köşgünde moskwaly ilçä Mark bilen duşandygyny ýazypdyr, soň ol Şemadany rus ilçihanasyna ýolbaşçylyk edipdir.

Belli rus syýahatçysy << üç deňziň aňyrsynda syýahat >> Işiniň awtory Nikita Afanasiý Hindistandan gaýdyp gelyärkä Tebriziň golaýynda Uzyn hosanyň lagerinde on güne golaý bolýar we bu barada ýazyp galdyryar.

Uzyn Hasanyň alyp barýan içeri syýasaty barada gürrüň edenimizde, bolsa ol merkezi häkimiýeti güýçlendirmek, administratiw gurluşy üýtgetmek barada çäreler geçiripdir. Uzyn hasan döwletiň öňki daýanjy bolan harbylaryň deregine ruhanylara daýanmak isläpdir. Onuň ýurduň ykdysadyýetini ösdürmekde bolan eden çäreleriniň biri hem onuň salgyt reformasyny geçirmegi we << kanunnamasynyň >> çap edilmegidir. Bu barada bolsa, indiki bölümde giňişleýin seretmeli.

Umuman aýdanyňda bu döwürde akgoýunlylar döwleti özüniň şsüşinde ähli ugurlardan ýokary derejä ýetipdir.

Akgoýunly döwletiniň döwlet gurluşy barada gürrüň edilende, ol özüniň içki gurluşy boýunça Garagoýunly döwletinden

tapawutlanypdyr, Akgoýunly döwletiniň hökümdarlary **çarwalaryň** harby han-beglerine daýanypdyr.

Akgoýunly döwletinden patyşadan soň döwletde ikinji adam, patyşa tarapyndan belleniýän goşunbaşy Emir-al-Umar (emirleriň emiri) hasaplanypdyr. Bu wezipäni köplenç patyşanyň garyndaşlarynyň biri eýeläpdir. Akgoýunly döwletinde weziriň hem häkimiýeti abraýly bolup, baş wezir döwletiň administratiw dolandyryşyny we daşary syýasaty alyp barypdyr. Döwletiň ykdysady, maliýe işlerine diwanyň başlygy ýolbaşçylyk edipdir. Döwlet birnäçe welaýatlara bölünip onuň başynda dikmeler durupdyr. dikmeler sud İşlerini çözüpdirler we ýaragly otrýadlara seredipdirler.

Musulman ruhanlarynyň arasynda iň ýakyn adam beýik Sadr bolupdyr. Onuň garamagynda girdeýjiler bilen bilelikde wakf ýerleri, metjitler we medreseler bolupdyr.

Akgoýunly döwletinde goşunyň esasy iki görnüşi bolup olaryň birinjisi patyşanyň gwardiýasy bolup, beýlekisi bolsa dikmeleriň baştutanlygyndaky goşun bolupdyr.

Mundan başgada begzadalar tarapyndan düzülýän ýygynlar hem bolupdyr. Goşun ok, ýaý, gylç, naýza we galkan bilen ýaraglanyp, onda az sanly toplar hem bolupdyr. Akgoýunly döwletiniň goşunyň sany barada gürrüň edilende bolsa onuň soň 100-müňe ýetendigini onuň döwürdeşleri aýdypdyr.

XV-asyrda Akgoýunly döwletiniň ykdysadyýeti gülläp ösüpdir. Bu döwürde onuň paýtagty Tebliz ösen söwda we hünärmentçilik merkezleriniň biri bolupdyr. Bu barada 1403-nji ýylda Tebrizde bolup gören ispaniýaly **Klowino** syýahatçy ýazgy galdyrypdyr. Ol barada gyzykly ýazgy galdyrypdyr. Ol dagdan gaýdýan derýa şäheri kanallaryň köpligi bilen bolýar. Tebrizde owadan uly kaşaň jaýlar we metjitler, üsti basyrlan bazarlar bolup, onda ýüpek we nah matalar, taşta, ýüpek, gymmat bahaly zergärçilik önümleri şeýle hem dürli atyrlar we zenanlar üçin ýüze çalynýan ýaglar satylandygy aýdylýar. **Klowinanyň** görkezmegi boýunça şäheriň ilaty 200-müňe çenli ýetipdir.

Tebrizden başga Akgoýunly döwletiniň ösen şäherleri **Şemah** we Derwend bolupdyr. Akgoýunly döwletiniň ykdysadyýetinde ekerançylyk hem bel bir orun tutpdyr. Ekerançylykda däneli ekinler, bakja önümleri we miweli agaçlar öndürilipdir.

Ýer eýeçiligiň görnüşleri barada gürrüň edende kiçi Aziýanyň döwletlerinde adat bolşy ýaly, Akgoýunly döwletinde-de hem döwlet **ýerleri-diwan** dinastiýasynyň agzalaryna degişli hassa ýerler we nesilden – nesle geçýän mülk ýerler bolupdyr, bulardan başgada musulman dini ruhanylaryna degişli wakýf ýerler bolupdyr.

Öňki ikta ýerleriň ornuna **sürügal** ýerler berilip, käbir adamlarda sürgal görnüşinde 100 köprük obalar bolupdyr, sürgal ýerler nesilden-nesle geçip, onuň

eýeleri sahit-I-sürgal diýilip atlandyrylypdyr.Ol özüniň şol alan ýerleri üçin goşun bermäge we biraz salgyt tölemäge borçly bolupdyr.

Ýöne onuň ýerlerinde döwlet emeldarlarynyň hiç-hili gatnaşmaga hukugy bolmandyr.Sahib-i-sürgal öz ýerinde doly häkimiýeti elinde saklap salgyt we sud meselelerini arkaýyn çözüp bilipdir.

Akgoýunly döwletinde halkyň durumş ýagdaýlary barada gürrüň edeninnde bu döwürin ýyl ýazgylarynda 30-dan gowrak salgydyň görnüşiniň bolandygyny aýdýar. XV-asyryň 80-nji ýyllarynda Akgoýunly döwletinde halk çykyşlary bolupdyr.1488-nji ýyl Manin welaýatynda Topal ahmediň baştutanlygynda feodallaryň agyr salgytlaryna we yzygiderli uruşlara garşy gozgalňa başlapdyr.Ony akgoýunly döwletiniň patyşasy Ýakup Uly kynçylyk bilen basypýatyrypdyr.Soň Tebriziň eteginde tolgunşyklar bolýar we olaryň hemmesi basylp ýatyrylýar.

Uzyn Hasan ölenden soň Akgoýunly döwletinde tagt ugrundaky dawa başlaýar.Ol göreşde Ýakup patyşa öňe saýlanypdyr.Ýakyp patyşanyň döwründe (1478-1490)Akgoýunly döwleti öňki şöhratyny saklap bilipdir.Ýakubyň döwletinde 1480-nji ýylda Bijan ogly Süleýman begiň baştutanlygyndaky goşuny osmanlylaryň goşunyny ýeňýär we Baýazit II ýaraşyk soramaga mejbur bolýar.Ýöne eýäm Ýakubyň döwründe döwlet içinden gowşap başlaýar,üzniksiz agyr salgytlar, yzygiderli

uruşlar we feodallaryň hem emeldarlaryň özbaşdaklaryna ymtylmagy ýurdy pese düşüp başlapdyr.

Sürgal ýerleriň eýeleri patyşanyň häkimiýetini äsgermäni özbaşdak özbaşdak güýçlenip başlapdyrlar.

Ýakup patyşa ölenden soň XV-asyryň 90-njy ýyllarynda Akgoýunly döwletiniň tagtyna 8-sany bäsdeş geçmäge synanşypdyrlar. Şol özara uruşdan soň tagta Rüstem patyşa (1492-1497)geçýär.

Rüstem patyşadan soň tagta geçen Ahmet patyşa (1497ýyl) özüniň hökümdarlyk eden az wagtynyň içinde sürgal ýerleriň möçberini azaldyp olaryň elinden öz sürügal ýerlerindäki häkimiýetini çäklendirip nesilden-nesle geçmegini ýatyrmak isläpdir.Ýöne bu wagta çenli gowy güçlenen han begler onuň hereketiniň önüni alypdyrlar we ony öldüripdirler.

Mundan soň ýenede özara tagt ugrundaky göreşler başlapdyr.

Iki ýyla çeken özara tagt ugrundaky göreşler Akgoýunlylar döwletini düýpli pese gaçan döwlet 1499-nji ýylda iki bölege bölünipdir.

Azerbeýjanyň we Ermenistanyň birnäçe welaýatlary giren bölegine Gulwend Mürze patyşalyk edipdir.

Akgoýunly döwletiniň ikinji bölegine patyşalyk edýän Myrat şanyň gol astyna Yrak we Farsa geçipdir.

Bu bölünen iki döwlet hem uzak ýaşamandyr 1501-nji ýylda sefewi şasy Ysmaýyl I Elweniň

döwletini, 1503-nji ýylda bolsa Hemedanda bolan söweşde Ýsmaýyl I Myraty ýeňýär. Şondan soň özara uruşlaryň netijesinde tapdan gaçan Akgoýunly döwleti ýaşamagyny bes edýär. Onuň ýerine Sefewi türkmenleriň döwletini gurdylar.

Eýran giçki orta asyrlarda

Sefewileriň döwleti gyzyldaş taýpalarynyň hereketi bilen baglanyşykly bolupdyr. Olaryň baştutany Ardebiliň sopy-derwüş ordeniniň başlygy Sefi ad Din Iýehan (1252-1334) bolupdyr. Ol belli derwüş şeýhi Zahidiň okuwçysy we giýewsi bolupdyr. XV asyrdan Sefi ad Diniň 7-nji şaýy ymamy Musa Kazimiň (799) 21-nji arkasy diýlip gürrüň döredilipdir. Ýöne alymlar onuň gelip çykyşy boýunça kürt, ynanjy boýunça-da sünni bolandygyny anyklapdyrlar.

Sefi ad-Diniň şeýh Zahidiň ornuna gelmagi bilen onuň abyraýy artyp ugraýar. Onuň köp muritleri bolupdyr.

XV asyryň ortalaryndan sefewileriň esasy daýançlary Azerbeýjanyň we kiçi Aziýanyň şaýy dinine uýýan we Orleanlylara oppozisiýada duran

türki çarwa taýpalary bolupdyr. Başda özlerini sefewileriň muridi diýip yglan eden 7 sany türki taýpa bolupdyr: şamly, rumly, ustajly, afjar, gajar, tekeli we zulkadar. Soňra olaryň sany has hem artypdyr. XV asyryň 2-nji ýarymynda bular gyzylbaş adyny alypdyrlar.

Söweşjeň türkileriň sefi ordenine girmegi hereketiň häsiýetini üýtgedýär. Başky şeýhler asuda derwüşler bolan bolsa Juneýit şeýh (1460-da öldürilen) We Haýdar (1488-de öldürilen) döwründe sopyçylyk ikinji ulaňa geçip, birinji orna “gäwürlere garşy mukaddes uruş” tutupdyr.

Jüneýit we Haýdar gyzylbaşlary şeýle hem talişlara we garadaglylara daýanyp Gruziýa, Trakezund patyşalaryna çozuş gurup durupdyrlar. Her gezek gruziýa çozanlarynda gyzylbaşlar Şirwanyň territoriýasyndan geçipdirler, bu bolsa şirwan şalary bilen uruşa getiripdir. Şol söweşlerde Haýdaram, Juneýidem öldürilipdir. Haýdar ölenden soň Ýakup Akgoýunly Ardebili alýar (1488), şonda onuň ogullaryny hem alypdyr. Ýöne onuň iň kiçisi Ýsmaýyly (1487 doglan) wepaly gyzylbaşlar bilýanda gizläpdirler.

XVI asyryň başlarynda Eýran bütewi döwlet bolmandyr. Onuň köp bölegi Tumuritleriň, beýleki bölegi Akgoýunlaryň elinde bolupdyr. Emma 1500 ýylda Akgoýunlylaryň döwletem ikä bölünipdir Ýrak we Azerbeýjan Ermenistan. Ýurtda nägilelik güýçlenýär. Mundan bolsa gyzylbaşlar peýdalanýarlar.

1498-1500 ýyllarda Akgoýunlylarda tagt üstünde göreş başlar. Bilşimiz ýaly ol ýurduň ikä bölünmegi bilen gutarýar.

1499-da gyzyłbaşlar baş göterýärler. 12 ýaşly Ýsmaýyl öz halypasy Hüseýin beg Şamly bilen Bilýandan ustagilylaryň örüsiňe gelýärler. Ol şatlyk bilen garşylanýar. 300 gyzyłbaş bilen Ardebiliň alkymyna gelýär. Ýöne alyp bilmeýär. Şonuň üçin hem olar Garabagyň we Erzinjanyň üsti bilen günbatara gitmegi makul bilýärler. Sebäbi olar kiçi aziýaly sülsatlara bil baglapdyrlar. 1499-ýň ahyryna çenli Ýsmaýylyň 7 müňe golaý goşuny bolypdyr. Olar Şirwaniýaly Ferruh Ýasaryň garşysyna ýörüş edip 1500 ýylda Şemahany we Bakuwy eýeleýär. Ýöne Şirwany alyp bilmeýäler. 1501 -de Gyzyłbaşlar Alwand Akgoýunlyny ýeňip Töwrizi eýeleýärler. Soňam bütün Azerbaýjany eýeleýärler. 1502-de 15 ýaşly Ysmaýyl Eýranyň şalar şasy diýip ygılan edilýär. Onuň birinji eden işi 12 ymamy magtaýan, 3 halifi näletleýän hutba girizýär. Ýogsam towriziň 2/3 alaty süými bolupdyr.

1503-de Islamlınyň (1502-1524) gaýuny Myrat Aýnogoýulyýyň goşulıny (Yrakdaky) eýar we ol Bagdada gaçýar. 1503-1510 ý. gizimbaylar Közeni, Kaýamy, Kuli, Şirat iýezdi alýarlar, 1506-1510 ý. Ermenistan, Kurdistan we Iran, Bagdad bilen belemende alýarlar.

1507-de Timuriýetleriň ýeri özbekler tarapyndan alyndy. Şonuň üçin hem 1510-dan

Margiananyň eteginde söweşti Muhammet şeybanini ýeňýar we бүtiň Horasan we Sisan Sefewi döwletine goşulýar.

Şeýlelikde uly Sefewi ýa-da Gyzyłbaşlar döwleti ýüze çykýar (1502-1736ý). Bu döwletde XVI asyryn ahyrlaryna çenli türkiler hojaýynçylyk edipdirler. Soň kem-kemden paralar hem çekilip ugraýar. Köşgün we goşunyň dili türki bolupdyr. Hatda Ysmaýyl şu türkçe goşgy ýazypdyr. Ýöne konselarne dili pars bolupdyr. Döwlet dili bolupdyr. Sülçiler yzarlapdyrlar. Hersime hristiýançylyk we pudaizme degilmändir. Şeýlelik bilen Sefewiler ýewropaly hristiýanlary gowy görüp, olary türkiýä goşun ulanmak isläpdirler.

Sefewiler döwleti-de şalar şasy 12 ymam Mätiniň orunbasary diýilip ygılan edilipdir (Mäti gelýänçä). Şeýle hem ol sefewi ordeniniň hem başlygy bolupdyr. Ähli gyzyłbaşlar "derwüş", "mürüt" we " diýlip atlandyrypdyr. Ýöne birwagtky ideýalary "gorkylyk" ideýaly tiz ýatdan çykypdyr.

Ýörite ýolbaşçylyk roly öňküler ýaly harby-çarwa begzadalaryna degişli bolup , olar indi taýyn bolupdyrlar. Welaýatlaryň bölümi begler, orunlary bolsa hämler belleniip, olary ülke berilipdir. Taýpanyň öz goşunam bolupdyr üme-de ,goşunam begler begi ýa-da şa ýedilen soň, nesilden nesile geçip bilipdir.

XVI asyrda çarwa taýpalaryň erleri (ýürt) bilen bir döwlet erleri şa maşgalasynyň eri (hasse)

maly we Sýrgal erleri bolurdyr.Ýöne olaryň arasyndaky gatnaşyk üýtgäpdir. Hasseniň, ýurdyň we döwlet eriniň fondy artypdyr. Mülk we erleri kemelipdir.

Sewrewler döwründe bir görnüşi bolan hem bolupdyr. Ol başda XV asyrdaky, ýöne Sewrgeler döwründe iş ýaýrapdyr. Tiun ol ýada beýleki wezipe amala aşyrylýan döwründe belli bir erlerden Ýygnaýan salgydyň ýada belli bir böleginiň berilmegidir. Ýöne ol Nesilden-nesile geçmändir.Özem döwlet işlän wagty alyp bilipdir. Ymuman Sefealar döwründe türki çarwalaryň ýagdaýy eňil bolupdyr.

Raýatlar bolan erli otrumly ilatyň güni kyn bolupdyr. Ýurtdaky raýatlar erkin bolupdyrlar. Olar er salgydyny we salgydyny töläpdirler. Şular bilen bir hatarda döwletiň hasabyna işläp bermeli hem bolupdyr.

Sefebi döwletiniň Sebäbi kiçi Aziýada jaýlar köp bolupdyr.Ýöne türk salbany Waýazid II-iň (1481-1512)Sefewiler bilen uruş islän bolmandyr.Ol Ysmaýiliň ilçisi iberip asudalygy saklamaga çalyşypdyr.

Ýöne 1511-de kiçi Aziýada -çarwalaryň gozgalaňy başlaýar.

Gozgalaň tekeli taýpasyndaky bolan gyzybaş Hasan ogly (Lanami Saguly)

Ýolbaşylyk edipdir. Türk Soltanyňa bu gozgalaňi basyp ýatyrmak iş bolupdyr. Şa Ysmaýilam olara

kömek bermändir. Sebäbi ol Türkiýadan çekinipdir. Üstesinede kiçi Aziýa köp bolupdyr. Olardanam çekinipdir.

Beyazldiň ogly Selim I (1512-1520) Aziýada basypalyşlary geçirmegini Tarapdary bolupdyr. Onuň üçin öç alypdyr. Eýrana söweşe taýarlamak bilen Selim Ysmaýla haýbat atyjy äheňde hatlary ýazypdyr, ony ersede aýyplapdyr. 1514 Semem uruşy başlaýar. we 23 awgustda (1514) galdyran söweşinde gyzybaşlary eňipdir we wagytlaýyn töwrüzi eýeleýär. Ysmaïl şu bes etmegi soraýar, ýöne Semem uruş döwam etdirýär. Uruş Semeliň ogly Süleýman kanuny (1520-1566) döwam etdirýär. Bu uruş jaýy bolsa-da ol esasan möhüm erleriň üstünde bolupdyr. 1514-1555-de bolan uruşlarda artykmaçlyk türkleriň tarapynda bolupdyr. Eýran goranypdyr. Osmanlar Günbatar Ýermenini Yrany alypdyrlar. Günbatar Eýrana çozupdyrlar. 3 gezek Towrúze (1533, 1534, 1548) alýrdylar. Ysnykany hem (1548) alypdyrlar 1555 Amase şertnamasyny boýunça Türki eýrani, Kürdi, Zam. Armen zan. Gürüzýani alypdyr. Eýran Wost. Arm, Wost. Azer. Şirwan 1524 –de Tagta 10 ýaşly tahmasy I (1524-1576) çykýar, we ol gyzybaş hanl. we soltan oýunjagy bolýar. 1525-de gyzybaşlaryň serdarlary ýaş şanyň halypalygynyň üstünde oňuşmandylar. 1526-da ustajly taýpasy, 1531-de bolsa şaleli taýpasy gozgalaň turzyp töwrüzi talapdyrlar. Ysmaïl şa Tahmasy edenli

hökümdar bolup bilmändir.Ýöne käminlik Ýurda özbaşdak dolandyrmaga çalyşypdyr.Ýöne ýurdi berk tertip düzgünde saklamagy başarmandyr.Gozgalaňlar bolupdyr.1550 –de Aba serd.goraldy.

1555 –den soň (Alasy şert) Tahmasy Türkie bilen asudalygy saklamaga çalyşypdyr. 1559-da Süleýmanyň ogly Beýazid kakasyndan Tahmasynyň gelýär.

Ýöne ony kakasyna gaýtaryp beripdir. 1544-de humalan gaçyp gelýär. 1555-de Oňki yzyna barmaga kömek edýär.

Tahmasy döwründe araçäniň golaýlygy sebäpli paýtagt töwrüzden kazwini gaçirilýär.Ondanam yslyhany.

TahmasynyN paşalyk syren döwründe birnäçe halk gozgalaňlary bolup geçýär.1571-de Töwrüzde senetçileriň gozgalaňy bolýar.

Gozgalaňçylara pälwan ýary ýolbaşlyk edýär. Gozgalaňa Töwrüziň häkimi

Allaguly begiň senetçiler baradaky hereketleri sebäp bolupdyr.Allaguly beg erine hökümet Ýusup beg belleýar. Ol gozgalaňsyz parahatçylyk ýoly bilen ýaşamaga çalyşypdyr.Ýöne başa barmandyr. Dir 2 ýyldan soň şa goşunlary .Tahmasy diňe gozgalaňyň 15 ýolbaşysyny we150 sany aktiw.çilenlerini jezalandyrmak bilen çäklenipdir. Galanlaryna degilmändir.

1576-da Tahmasy ölýar. Onuň 12 sany ogly bolup onuň hersiniň öz “läligi” (halypasy) bolupdyr. Lälikleriň hersi bir gyzylbaş taýpalaryndan bolupdyr.

Ustajiplar haýdar mürzäni ygılan edipdirler.Ýöne ony derrew öldürüpdirler.

Ysmaili tagta çykarypdyrlar.Tahmasy şa ogly Ysmaili öň 19 ýyllap kani galasynda tussaglykda saklanan eken.

Ysmail I (1576-1578) örän gysyk we zalym bolupdyr.Ol 6 doganyny ürüpdür. Ol bilen ylalaşmaga çalyşypdyr,3 halyfiň näletlenilmegini ýaýypdyr. Şol sebäpli ony aýy mallalara geçiripdirler.

Çenli ölüpdür.Awy beren bolmagam mümkin.

Tagta Tahmasynyň beýleki ogly Soltan Muhemmet (Hudaý bende)tagta çykýar. (1578-1587).Ol keselbent we ernsiz adam bolup köpülenç aýalynyň täsin öwrülipdir. Başga (katak, kede) termini "katakhwataý" (öý eýesi) uly maşgalaly obşinanyň başlygyny aňladan bolsa, soňra "kethuda" oba arçynyna öwrülipdir.

Arabystan irki orta asyrlar döwründe .

Arabystan ýarym adasynyň örän amatly halkara ýollarynyň çatrygynda ýerleimegi şol döwrüň güýçli döwletleriniň ünsüni hemişe – de özüne çekipdir. Rim, Gresiýa, Wizantiýa, Eýran, Efiopiýa.

Grek we Latyn awtorlarynyň göz önüne getirişlerine görä Arabystanyň territoriýasy üç zona bölünipdir. 1) Bagtly Arabystan (Arabiýa feliks), 2) Petreý (Nabateý) Arabystany (Arabiýa Petreýa) , 3) Çöllük Arabystan (Arabiýa deserta). Çöllük Arabystana – Siriýa – Mesopotamiýa çöllükleri , Petreý Arabys-tana – Sinaý we Nabateý patyşalygy – paýtagty – Petre , 3 – nji zona bolsa (bagtly Arabystan) Arabystanyň galan bölegi giripdir. Bagtly Arabystan 1 – nji asyryň başlarynda garaşsyz bolupdyr. Petre Arabystan Rimiň , Çöllük Arabystan bolsa Parfiýaň täsirinde bolupdyr.

III – nji asyryň ahylarynda IV – nji asyryň başlarynda Demirgazyk we Merkezi Arabystanda ýerleşýän arap taýpalary güýçli arap döwleti bolan Lahmitleriň täsirine düşüp ugraýarlar. Lahmit patyşalygynyň paýtagty Hiri şäheri bolup ol Wawilionyň harabaçylygyndan birnäçe kilometr günortada ýerleşipdir. VI – nji asyryda Lahmit döwleti Numan 1 (403 – 431) döwründe has hem ösüpdir. Sebäbi ol örän güýçli , akyllý hökümdar bolup , söweş hereketlerini dogry alyp barmagy başarypdyr. Numanyň ogly Al – Munzir döwründe Lahmit döwleti has – da güýçlenip Sasanylaryň işine hem işeňňir gatyşypdyrlar. Eýranyň şalar-şasy Bähram Tur

(Ýezdžerdiň ogly) tagt ugrundaky göreşlerde lahmitleriň kömeginden peýdalanyndyr . Lahmitler Eýran – Wizantiýa uruşlarynda Eýrany goldapdyrlar . Lahmit patyşasy – Aswat (473 – 493) (Al Munziriň ogly) häli –şindi Wizantiýanyň araçäklerine çozup durupdyr .

Al – Munzir III dolandyran döwründe (VI-nji asyryň 1 ýarymy) Lahmit döwleti has hem ösüpdür.Onuň döwründe Siriýanyň köp bölegi eýelenipdir.Umu –man VI – nji asyrda Al – Munzir III Wizantiýany örän agyr ýagdaýda bolmaga mejbur edipdir.Eýrana öz soýuzdaşy bolan Lahmitleriň güýçlenmegi ýaramandyr. Şonuň üçin hem her edip hesip edip Lahmitleri boýun egdirmäge çalşyp ugraýarlar we VII-nji asyryň başlarynda sasanylara Lahmit döwletini dargytmak başardýar.Onuň tagtyna bolsa öz dikmelerini goýýarlar. Lahmitler bilen goňşuçylykda Gassanitler döwleti ýerleşipdir.Olar Lahmitler bilen oňuşmandyrlar. Gassanitler Günorta Arabystandan III-nji asyryň ahylarynda göçüp gelipdirler. Gassanitler dinastiýasynyň düýbünü Jafna tutupdyr.Ol döwlet Günorta Gündogar Siriýada ýerleşipdir.Özem Wizantiýanyň serhetlerinde we olaryň soýuz-daşyna öwrülipdir.Gassanitler döwleti VI-njy asyrda has hem ösüpdür.Al – Haris II (529 – 569) we onuň ogly Al – Munzir (569 – 581) döwründe olar öz otrýadlary bilen Wizantiýanyň tarapynda sasanylara garşy durupdyrlar.570 –nji we 578 – nji ýyllarda olar Lahmitlere garşy ýeňişli söweşlere

gatnaşypdyrlar. Emma Wizantiýa hem edil Eýran ýaly syýasat alypdyr we Gahana arap Gassanitler dinastiýasyny ýok edýärler. Iň soňky gassanit patyşasy Al – Aýham 636 – njy ýylda bolan Ýarmuk söweşinde Wizantiýanyň tarapyndan musulmanlaryň garşysyna uruşýar. Bu söweşde musulmanlar ýeňýär. Al – Aýham yslamy kabul edýär. Ýarmuk söweşiniň netijesinde Gassanitler döwleti ýaşamagyny bes edýär we bütewi arap – musulman döwletiniň hataryna goşulýar.

V – nji asyryň 2-nji ýarymy we VI – nji asyryň başlary Merkezi Arabys –tanda ýerleşýän Kindit patyşalygynyň güýçli we ösen döwri bolupdyr. Wizantiýa bu döwleti sasanylara we olaryň wassaly bolan lahitlere garşy peýdalanylýar.

O taýda derýalar ýok diýen ýaly, diňe ýagyşly döwürler kiçeňräk derýajyklar emele gelip , çölün içinde ýitip gidýärler. Arabystanyň ilaty (Günortasy) örän gadym zamanlarda ekerançylyga başlap, b.e. öňki IV – VIII-njy asyrlarda synpy jemgyýet ýüze çykýar. Ekerançylyk suwarymlylyga daýanýar. Kä ýerlerde düme ekinleri hem ekipdirler. Adamlar çölde guýy gazypdyrlar. Onuň ähmiýeti. Gurakçylyklar barada.

Ekerançylygyň iň ösen ýeri Ýemendir we onuň territoriýasynyň 80 % -i ekerançylyk üçin amatly. Oba hojalygynda giň ýaýran ekinler bugdaý, arpa, şaly, şeker çişrigi, kenep we gowaça bolupdyr. Pagta III-nji asyrdan peýda bolýar. Bakja ekinlerden : nohut, hyýar,

garpyz, gawun, kădi, sogan, burç , kăşir we baiga-da dürli görnüşdăki kökli ösümlükler ekilipdir. Bagbançylygam ösüpdür. Üzüm, mindal, nar, zeytun, hurma, hoz, alma, banan, sitrus miwelwri, şetdaly, erik we başgada köp miweli ösümlükler ösdürilipdir. Ekerançylaryň hojalygynda pisse agaçlary aýratyn orunda durupdyr. Sebäbi kăbir raýonlarda ol esasy iýmite öwrülipdir. Maldarçylyk bilen esasan çarwalar we ýarym çarwalar meşgullanyp –dyrlar. Olar düýeleri, atlary, eşek-gatyr, ary we ownuk şahly mallary ösdürip ýetişdiripdirler. Çölün şertlerinde düýäniň belli bahasy ýok. Kerwenler, transport, et, süýt, ýün. Atlar hem uly islege eýe bolupdyr. Ilkiler (III-nji asyrdan) atlar şeýle köp bolmandyr. Emma VIII-nji asyrdan olaryň has köpelenligi (haç göterijilere garşy) belleniýär. Sebäbini düşündir. Arap we türkmen atlary çölden baş alyp çykmany başarypdyrlar. Çölün kyn şertleri. Harasat, klimaty bilmeli mal bakjak bolsaň. Kăbir arap taýpalary balykçylyk bilenem meşgullanypdyrlar. Magdan işleri hem ösen bolupdyr. Duz, altyn, kümüş, ýarym gymmat baha daşlary almagy başarypdyrlar.

Özara ysnyşykly ykdysady aragatnaşyklar netijesinde çarwalar we oturumly ilatyň arasynda ýeke – tāk ykdysady organizm emele gelýär. Sebäbi çarwa ilaty oturumlynyň , oturumly bolsa çarwa önümlerine mätäç bolupdyr. Sebäbi işlenip – bejerilýän ýeriň azlygy, otluk öri meýdanlaryň azlygy, bu ikisini biri – birine garaşly edip goýupdyr. Ýene – de bir ýagdaýy

göz önüne tutmak gerek, ýagny köp halklardakydan tapawutlylykda çarwalara, çomurlaram bir bütewi etnosa degişli bolupdyr we şonuň üçin hem olaryň biri – birine ýakynlaşmagyna olaryň psiholo – giýasy täsir edäýmese ykdysady dil päsgelçiligi bolmandyr. Üstesine – de ilatyň göçüp – gonup ýörmegi bir milletiň, bütewi diliň kemala gelmegine oňyn täsir edipdir. Ykdysady ösüşiň we emläk deňsizliginiň ýüze çykması Arabystanyň dürli regionlarynda deň dälendir. Şonuň üçin hem şu babatda Arabystany şeýle regionlara bölýärler :- Günorta Arabystan, Günorta – Günbatar regionlar, Merkezi we Demirgazyk Arabystan. Demirgazyk Arabystanda ilatyň esasan çarwalardan we ýarymçarwalardan ybarat bolanlygy sebäpli emläk deňsizligi haýal ýüze çykypdyr.

Yslamdan öňki Arabystan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň köpdürliligi, agalygyň we boýun egmekligiň, jemgyýetde zähmet bölünişiniň dürli görnüşleri we derejeleri bilen tapawutlanýar. Dürli sosial toparlar önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligi, jemgyýetçilik önümçiliginde, önümçilik gatnaşyklarynda tutýan orny, erkinligiň we boýun egmekligiň derejeleri boýunça tapawutlanypdyrlar. Şäherlerde senetçileriň professional toparlaryndan, söwdegärlerden başga – da erkin hünärli aýdymçylar, tansçylar, sazandalar, tebipler we başgalar hem bolupdyr. Emläk deňsizliginiň güýçli ösen ýerleri esasan oturmly ilat ýaşan Günorta we Günorta-Günbatar Arabystandyr. Ol ýerde belli bir

derejede gulçulygam bolupdyr. Ýöne ol giň gerime eýe bolup bilmändir.

Gadym döwürlerde ýerler obşinanyň elinde bolan bolsa, soňra olar hususy eýeleriň eline geçip başlaýar. Kābir zatlar obşina eýeçiliginde hem saklanyp galypdyr. Mysal üçin : suw, öri meýdany, odun ýygylýan ýerler, gazylyp zat alynýan ýerler, duz we kümüş kânleri. Ekerançylaryň oba obşinasy şa ba, çarwa we ýarym çarwalaryňky bolsa kaba il diýlip atlandyrylypdyr. Kindit patyşalygy Wizantiýanyň wassaly gassanitler bilen hem oňuşmandyr. Bu oňuksyzlykda gassanitler üstün çykýarlar we VI-njy asyryň 40-njy ýyllarynda Kindit patyşalygy gutarnykly dargaýar. Arabystan ýarym adasynyň günortasynda gadymy döwür – lerde birnäçe döwletler bolupdyr. Aslynda Arabystanda siwilizasiýanyň dörän ýeri hem Arabystanyň günortasydyr.

Biziň eramyzyň 1-nji asyrynyň başlarynda Kataban döwleti, III-nji asyryň ahyrlarynda Hadramaut bilen Saba döwletleri özbaşdaklygyny ýitirip ugraýarlar. IV-nji asyryň ahyrynda – V-nji asyryň başlarynda ähli günorta arap territoriýala-ryny özüne birikdirýän umumy Ýemen döwleti kemala gelýär. Ol döwleti Hilitarit patyşalygy diýip atlandyrýarlar. Bu patyşalyk hem aktiw daşary syýasat ýöredip-dir. Budöwlete Wizantiýa her hili ýollar bilen täsir etmäge çalşypdyr. Wizantiýa bu işi öz soýuzdaşy Efiopiýanyň üsti bilen amala aşyrypdyr. VI-njy asyryň başlarynda Ýemeniň Efiopiýa bilen arasy bulaşýar.

517-nji ýylda Efiop negusy Hilitara goşun iberýär. Soň 525-nji ýylda ýene-de goşun iberýär we bu söweşde Hilitar goşuny ýeňilýär. Patyşalary Ýusup bolsa söweşde ölýär. Efioplar Ýusubyň ýerine Sumaýfuny goýupdyrlar. Ol öň Ýusuba garşy topalaň turuzanlaryň biri eken.

534-535-nji ýyllar töwerekleri Sumaýfuny kaýlylar (belli baýlar) we Efiop esgerleri agdarýarlar. Patyşa Efiop dikmesi Abraha bolýar. Ol hem Hilitarit patyşa-larynyň titullaryny göteripdir, ýöne ol Efiopiýa garaşly bolupdyr. Umuman VII-nji asyryň başlaryna çenli Hilitaryň syýasy ýagdaýy çylşyrymlylygyna galypdyr. Üstesine-de içki Arabystandan Günorta hälişindi beduinler çozup durupdyrlar. Şeýlelikde yslamlaşmagyň öňisyrasy Ýemende syýasy dagynyklyk dowam edipdir.

3 mln.kw.m.territoriýany tutup oturan Arabystan ýarym adasy umuman alanyňda gurak sähralyklardan, çöllerden we ýarym çöllerden ybaratdyr. Diňe onuň käbir ýerleri – Ýemen, merkezi Arabystanyň käbir ýerleri, günbatardaky we demirgazykdaky oazisler, günorta oblastlar ekerançylyk üçin amatly bolupdyr. Obşinanyň täsirli adamlary obşina opolçeniýesine komandirlik edipdirler, gazy-haşar işlerine gala gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdirler. Obşinanyň çlenleri erkin bolupdyrlar, ýarag götermäge hukuklary bolupdyr. Olar obşinanyň içinde geçirilýän ähli ykdysady we syýasy çärelere gatnaşmaga borçly we hukukly

bolupdyrlar. Arabystanda gadymy döwürlerden örüler, guýylar we sürümli ýerler taýpalaryň ýa - da uruglaryň elinde bolupdyr. Şol örülerden we guýylardan kesekileriň peýdalanmagy olaryň güýjüne bagly bolupdyr. Konfliktler bolupdyr. Ýer we örüler üstünde ýüze çykýan konfliktler diňe uruşlar bilen däl - de başgarak görnüşde-de çözülipdir. Mysal üçin ýarpasyna kärendä bermeklik. Maldarçylygyň we ekerançylygyň ösmegi obşinanyň (taýpa, urug) içinden barly adamlaryň (hojalyklaryň) döremegine getiripdir. Çarwa hojalygynyň sosial-ykdysady esasyny mallara şahsy eýeçilik, öri meýdana kollektiw eýeçilik bolan hem bolsa, öri meýdanlar des - deň däl - de malynyň sany boýunça bölünipdir. Taýpa baştutany adatça baý urugdan ýa-da maşgaladan saýlanypdyr. Sebäbi kyn günde ol garyplaşan taýpadaşlaryna kömek berip biljekdi. Taýpanyň ýönekeý çlenleri hemişe mätäçlikde bolandyklary sebäpli barlylara garaşly ýagdaýa geçip olaryň her hili ýumuşlaryny bitiripdirler.

Göçe – göçlükler döwründe käbir taýpalar öz ýerlerini taşlap başga ýerlere göçüpdirler. Eger-de Demirgazyk we Merkezi Arabystandan taýpalar Günorta göçen bolsalar, onda olar baran ýerleri özleriniň ösen ýagdaýda durandyklary sebäpli olar baran ýerinde pes görülipdir. Kähalatlar öz ýanlaryna gelen taýpalara baran ýeri howandarlyk edipdirler, olary gorapdyrlar, ýöne garyndaş hasap etmändirler.

Umuman agalyk ediji ýagdaýda bolupdyrlar. Taýpaara gatnaşyklar kähalatlarda salgyt tölemek – lige esaslanypdyr (ejiz taýpalar salgyt töläpdirler). Bu zatlaryň hemmesi tire - taýpa bütewiliginiň krizise düşýändigini görkezýär. Tire - taýpa gatnaşyklarynyň krizise düşýändigini nika gatnaşyklary hem tassyklaýar. Sebäbi öňki ekzogamiýanyň ornuna endogamiýa gelip başlaýar. Arabystanda miras galdyrmagyň ýeke - täk kemala gelen däbi bolmandyr. Öňler kim at çapyp, gylyç syryp we öz emlägini gorap bilýän bolsa miras şoňa galypdyr. Ýöne ulusy artykmaç hukukdan peýdalanypdyr. Eger – de mirasdüşer bolmadyk halatynda miras doganlara galypdyr. Erkek adamynyň artykmaç hukuklary aýallara miras almaga mümkinçilik bermändir. Ýöne aýallaryň miras alýan ýagdaýlary kähalatlarda bolupdyr.

Gadym döwürlerden araplara köphudaýlylyk miras galypdyr. Olaryň hormatyna kaşaň ymaratlar gurulupdyr. Araplar beýleki bir tarapdan dine ynanmak erkinliginden hem giňden peýdalanypdyrlar. Her taýpa, tire, urug hat-da maşgala hem özüniň hormat – sylag edýän, sygynýan hudaýy bolupdyr. Olaryň hormatyna ýörite ýerleri belläpdirler, bellikleri dikipdirler, gurbanlyk beripdirler. Wagtyň geçmegi bilen birnäçe taýpalaryň uýan hudaýlary hem ýüze çykypdyr. Manat (ykbalyň hudaýy) atly hudaýyň şekili Mekke bilen Ýasribiň (Medine) arasynda ýerleşipdir. Öz

çagalaryna olaryň adyny dakypdyrlar, onuň öňünde kasam edipdirler. Manadyň şekiline Kureýşitler hem çokunupdyrlar. 2-nji bir hudaýyň şekili al – Lat bolup, ol Taifde ýerleşipdir. Bulardan başga-da Hudaý aýal Uzza hem ýüze çykypdyr. Onuň şekili Mekgeden demirgazykda ýerleşipdir. Gürrüni edilen hudaýlara giňden sygynypdyrlar, çagalaryna olaryň atlaryny goýupdyrlar.

Demirgazyk we Merkezi Arabystanda hormatlanýan hudaýlaryň biri Rudda (öriň we hasylyň hudaýy) bolupdyr. Hudaýlaryň şekilleri dürli predmetlerden : agaçdan, altyndan, kümüşden, daşdan edilipdir. VII-nji asyryň başlaryna çenli Arabystanda 8-sany dini merkezler ýüze çykypdyr. Birnäçe taýpalar, hat-da birnäçe taýpa soýuzlary bir hudaýa sygynypdyrlar. Şol döwürler nirede ýerleşendiklerine garamaadan Al-Lat, Manat, Uzza umumy arap hudaýlaryna öwrülipdirler. Şeýlelikde-de araplaryň dini garaýyşlarynyň esasynda aýry-aýry ýerleriň we taýpa soýuzlarynyň keramatyna bolan ynamlar düzüpdir. Sebäbi keramatly ýerleriň we şekilleriň ýerleşen ýerleri bolan Kâbeler mukaddes ýerler hasaplanylýpdyr. Şol ýerler aýratyn mukaddes bolup, şol ýerde köp taýpalaryň dâpleri ýöredilmändir, gan dökmek gadagan edilipdir. Ol ýerler jedelleriň çözülyän, söwdanyň zyýaratyň ýerleri bolupdyr.

Arabystanyň günortasynda Ýemende ýagdaý başgaça bolupdyr. Bu ýerlerde IV - V – nji asyrlarda gadymy hudaýlar ýitip, olaryň ornuna

ýeke-täk hudaý kemala gelip başlaýar. V-nji asyrda ýeke-täk hudaý Rahman Ilan – ýeriň-asmanyň hudaýy ýüze çykýar. Muňa Ýemen monoteizmi hem diýýärler. Elbetde, monoteizmiň ýüze çykmagynda iudaizmiň we hristiançylygyň täsiri hem uly bolupdyr. Emma VI-njy asyryň başlaryndan daşky güýjiň täsiri bilen Ýemende ýerli monoteizmi iudaizm bilen hristiançylyk gysyp ugraýar. Günorta Arabystana iudaizmi gelmişek ýewreýler getirýärler (I - II aa.). Eýýäm III-IV – nji asyrlarda ýemenlileriň ep-esli bölegi iudaizmi kabul edýärler. VI-njy asyrda Ýemeniň patyşasy Ýusup Asar iudaizmi kabul edip, ony Hristian Efiopiýasyna garşy ulanýar. Ýöne Ýusubyň öldürilmegi iudaizmiň syýasy ýeňlişine getirýär. Ýemende hristiançylyk ýaýrap başlaýar. Emma Ýemende ýerli monoteizm ugrunda hereketler hem bolupdyr. Öz içine gadymy kultlary, arap otparazçylygyny, iudaizmi we hristiançylygy alan bir hudaýlylyk ýüze çykýar. Ony «Ýalan pygamber» Abhala al – Aswada döredipdir. Abhala VII-nji asyryň başlaryna çenli (bir hudaýlylygy wagyz eden) ady dowam eden pygamberleriň biri bolupdyr. Atlary ondan soň tutulýan beýleki pygamberlerem bolupdyr, meselem : Maslama-Ýememde, Talha-Nedžde, Sajah-Yrak çölleriniň töwereklerinde. Yslam hem başda ýokarky laň «pygamberçilik hereketi» ýaly bir zat bolupdyr.

Arabystanyň dini durmuşynda Mekgäniň we ondaky Kábäniň roluny aýratyn nygtamak gerek.

Käbäniň haçan gurlandygy belli дәl. Ýöne arap taryhy çeşmelerinde V-nji asyryň ortalarynda Käbäniň eýeleriniň Küreýşit taýpasynyň bolandygy görkezilýär. Käbe dörtburç gara daşdan bolup, onuň daşynda 360 sany dürli hudaýlaryň şekilleri ýerleşdirilipdir. Käbe ähli arap taýpalaryň diýen ýaly sygynýan hem-de zyýarat edýän ýeri bolupdyr. 360 hudaýyň şekili ýylyň her güni bilen hem baglanyşdyrýarlar. Şol hudaýlar Arabystanyň ähli ýerlerinde hormatlanylýan hudaýlaryň şekilleri bolup, dürli ýerlerden gelen araplar, özleriniň hudaýlaryna sygynyp biler ýaly. Käbäniň ýanynda Zemzem guýysy ýerleşip, onuň suwy keramatly hasaplanylýpdyr. Mekgäniň бүтін төweregi otparazlar üçin gadagan zona bolupdyr. Ol ýerde adam ganyny dökmek, masgaralamak, azar bermek gadagan bolupdyr. Gadagan edilen ýerler daşlar we sütünler bilen serhet çekilipdir. Kamary ýyl hasaby boýunça her ýylyň belli günleri Arabystanyň çar tarapyndan araplar haja gelipdirler. Bu Mekgede bolýan söwda ýarmarkalary bilen utgaşdyrylypdyr. Mekgä gelenlerinde zyýaratçylar adaty eşiklerini çykarypdyrlar, ýörite eşik geýipdirler, saçlaryny syrдыrypdyrlar. Soň Käbä baryp daşyndan 7-gezek aýlanypdyrlar, gara daşy öpүpdirler. Aýlanýan wagtlary sygyrypdyrlar, gygyrypdyrlar, el çarpypdyrlar. Ertesi Mekgäniň ýanyndaky iki depäniň arasynda ylgapdyrlar we hudaý şekillerine çokunypdyrlar. 3-nji gün Arafat dagyna

çykypdyrlar. Soň mal öldürip gurbanlyk beripdirler. Garyplara paýlapdyrlar. Soň Mekgä dolanyp gelipdirler we Kábäniň daşyndan aýlanypdyrlar. Baýramçylyk 7- gün dowam edipdir. Şu döwürde kureýsitler zyýaratçylary mugt iýmit bilen üpjün edipdirler. Bu bolsa olaryň we olaryň soýuzdaşlarynyň abraýyny artdydydyr. Sebäbi Kábäň açaram olaryň elinde bolupdyr.

Irki orta asyr arap döwletiniň we yslamyň döremegi.

VII-nji asyrdä oba hojalygynyň, senetçiligiň we söwdanyň ösen ýeri bolan Hidžaz etraby Arap ýerleriniň merkezi hökmünde kemala gelýär. Araplary bitewi bir döwlete birikdirmek işine Muhammet (570-632) ýolbaşçylyk edýär. Ol mono-teizmi wagyz edipdir. Ýöne 622-nji ýylda garşydaşlary ony (sebäbi onuň abraýy artypdyr) Ýasribe (Medinä – pygamberleriň şäheri) gitmäge mejbur edýärler. Hijri ýyly. Medineliler mekgelileriň üstüne çozup durupdyrlar. Mekgeliler hem Medinä çozup durupdyrlar. Netijede 630-njy ýylda olar ylalaşýarlar. Olar Muhammede boýun bolýarlar we yslamy (özüni hudaýa bagş etmek) kabul edýärler. Musulman

(yslamyň yzyna eýerijiler). Kābe ýurduň dini merkezi bolýar. Muhammet garyp-pukaralaryň tarapyny tutupdyr. Baýlaryň eden-etdiligini ýazgarypdyr. Ilkinji arap döwletiniň baştutany bolan Muhammet Pygamberiň derejesini göteripdir we hem dini hemem dünýewi häkimiýeti amala aşyrypdyr. Bu bolsa musulman ýurtlarynyň ählisine öz täsirini ýetiripdir. Muhammet zorluk bilen yslama salmandyr, diňe olary (araplary) birikdiripdir. 632-nji ýylda Muhammet aradan çykýar. Soňraky halifler Abu-Bekr (632-634), Omar (634-644), Osman (644-656), Aly (656-661). Muhammet ölerden soň garşylyklar ýitileşýär, gozgalaňlar turýar. «Ýalan pygamberler» olar musulman bolupdyrlar, ýöne halife boýun egmek islemändirler. 633-nji Abu-Bekr Musanna atly serkerdäni ýörişe iberýär. Parslara garşy iberilen goşuna serkerde Halid ibn Welid ýolbaşçylyk edipdir. 634-nji ýylda olar eýýäm Ýefratyň çep kenaryna geçipdirler. 634-nji ýylyň Maý aýynda Welid üç mün goşun bilen Siriýa ugradylýar. Musanna bolsa pars ýörüşine baş edip belleniýär. Araplar basyp alan ýerlerinde berkitmeleri gurupdyrlar. 637-nji ýylda Kadisi şäheriniň ýanynda araplar parsalaryň «Beýik Rüstemiň goşuny» diýip atlandyrylan goşunlaryny çym-pytrak edýärler. Netijede Ktesifon söweşden eýelenýär. Ummasyz olja alypdyrlar. 638-nji ýylda Mosul welaýaty eýelenýär. Köp satraplar araplaryň tarapyna geçýärler. 642-nji ýylda Nehawendiň eteginde parsalar bilen araplaryň arasynda uly söweş

bolup geçýär. Netijede araplar Reý, Kazwin, Kumis şäherlerini ýeňillik bilen eýeläp Azerbeýjanyň ýerine girýärler. 644-nji ýylda Hamadan, Kum, Kaşan, Isfahan eýelenýär. 651-nji ýyla çenli araplar бүтін Eýrany eýeleýärler we Owganystanyň ýerine çozup girýärler. Eýrana garşy ýörişler bilen bir hatarda araplar Siriýaň üstüne hem goşun iberýärler. Heniz Muhammet pygamber dirikäde Siriýa goşun iberilipdir. Emma içki gozgalaňlar sebäpli yzyna çagyrylypdyr. 634-nji ýylda Abu-Bekr 9 münlik goşuny üç bölege bölüp Siriýa ugradypdyr. Şol döwürler ilki oňsuzlyklar we Eýran bilen uruşlar Wizantiýany gowşadypdyr. Wizantiýa bilen araplaryň arasyndaky birinji uruş Ierusalimiň eteginde bolup geçýär. Araplar ýeňýär we Gaza hem beýleki şäherleri söweşsiz eýeleýärler. Palestinanyň günortasyny we Ierusalimi eýelemek üçin araplar Amr ibn al-Asyň ýolbaşçylygynda uly goşun galdyrýarlar. Galanlary bolsa ýörişi dowam etdirip 635-nji ýylda Tweriadany we Galileýany eýeleýärler. Grekler Iordan derýasynyň jülgesini suwa basdyrýarlar. Ýöne araplara grekleri Iordanyň aňyrsyna kowmak we Damaskyň etegine ýetmek başardýar.

635-nji ýylyň Mart-Sentýabr aýlarynda Damask gabawda bolup, soňra araplar tarapyndan eýelenýär. Şäher ilatyna salgyt salynýar. Ýöne olaryň janyna we emlägine, dinlerine we buthanalaryna degmändirler. Damaskdan soň araplar Baalbek şäherini eýeleýärler. Şol wagtlar Wizantiýa imperatory

Irakliý 80 müň goşuny bilen araplara tarap süýşüp ugraýar. Araplar Ýarmuk derýasynyň kenaryna tarap yza çekilýärler we greklere garaşýarlar. 636-njy ýylda Ýarmuk derýasynyň boýundaky söweşde grek goşunlary kül-peýekun edilýär. Yza çekilýän grek goşunlaryny yzarlamak bilen araplar Damasky ikinji gezek eýeleýärler we birnäçe buthanalary metjide öwürýärler. Basylyp alnan Siriýa-Palestina etrabynda dikmelik döredilip, onuň başyna Omeýatlar urugyndan bolan Muawiýa goýulýar. 638-nji ýylda araplar Ierusalimi alýarlar. Siriýadan soň arap goşunlary Ermenistana iberilýär we 642-nji ýylda onuň paýtagty Dwini eýeleýärler. Köp olja alyp Siriýa dolanyp gelýärler. 658-nji ýylda araplar Ermenistany, Gruziýanyň bir bölegini eýeläp Hazarlaryň ýurduna çenli süýşýärler. Şol ýyl araplar konstantinopoly almaga şowsuz synanyşyk hem edipdirler. Ierusalimi alandan soň Amr ibn al-As Müsüre ugraýar. 640-njy ýylda ol Nil derýasynyň kenaryna ýetip Faýum ülkesini eýeleýär. Şol ýyl halif Omar Amra kömek üçin Zubeýriň ýolbaşçylygynda 4 müň goşun iberýär. Zubeýr pygamberiň egindeşleriniň biri, halifiň bolsa geňeşçisi bolupdyr. Geliopolisiň etegindäki söweşde Amr grek serkerdeleriniň oňsuzlygyndan peýdalanyp olaryň goşunyny ýeňýär.

641-nji ýylda araplar Wawiliony eýeleýärler. Şondan soň Wizantiýa araplar bilen parahatçylyk barada şertnama baglaşmaga mejbur bolýarlar. Şert

boýunça grekler öz goşunlaryny Müsürden çykarýarlar we araplara salgyt töläpdirler. Araplar öz gezeginde hristian buthanalaryna degmezlige we Müsürde öň dowam edip gelýän dolandyryş sistemasyny saklamagy söz beripdirler. 642-nji ýylda araplar Aleksandriýany eýeleýärler. Müsüriň dikmeligine bellenen Amr Niliň sag kenarynda Fustat (köne Kair) şäheriniň (643-nji ýylda) düýbünü tutýar we öz merkezini şol ýere geçirýär. Basybalyşlar Demirgazyk Afrikada-da dowam edipdir we 648-nji ýylda olar Karfagene ýetýärler. Ilat altyn-kümüş berip boýun egýärler. Soňra Litwiýa we Tripoly eýeleýärler.

Yslamda alymlaryň döremegi. 634-nji ýylda Abu-Bekr öljek bolup ýatyrka Muhammediň egindeşlerini ýanyna çagyryp halifligi olara berýändigini aýdýar. Omar (634-644) iň köp ýerler alynýar. 644-nji ýylda ony bir pars guly ölüm howply ýaralaýar. Oň ýerine Osman (644-656) bolýar. Kureýş, Omeýýat urugyndan. Ondan nägile bolýarlar. Sebäbi Aly bolmaly diýýärler. « Şia » (grupba) döreýär. Osman özüniňkileri goýupdyr. Nägile bolýarlar, gozgalaň turuzýarlar we 656-njy ýylda Medinede gozgalaňçylar onuň öýüne girip Osmany öldürýärler. Halif Aly bolýar (656-661). Muawiýa, Zubeýr, Muhammediň aýaly Aýşa Omeýýatlaryň tarapyna geçýärler. Siriýa haliflikden bölünýär. 657-nji ýylda Aly merkezini Kufa geçirýär we Zubeýr bilen ýaraşmak isleýär. Ýöne bolmaýar. Gandöküşikli söweşde Zubeýr we beýlekiler öldürilýär. Aýşa bolsa

ýesir alynýar. Aly hemme dikmeleri täzeleýär. Diňe Muawiýany (Siriýa) aýryp bilmeýär. Ol 60 münlik goşun ýygnaýar, Aly bolsa 70 münlik. Emma Alynyň tarapdarlarynyň içinden harijitler («çykanlar») akymy döreyär. Olar «hudaýyň we halkyň isleginden daşarda halif bolmaz»- diýip, ondan bölünip aýrylýarlar. Sebäbi olar Halifň bir maşgaladan bolmagyna garşy bolupdyrlar. Herbir musulmanyň halif bolmaga hukugy bar diýipdirler. Aly olary yzarlapdyr, gyrypdyr. Emma 661-nji ýylda Aly bir harijit tarapyndan öldürilýär. Halif Muawiýa bolýar. Şeýlelikde 661-750-nji ýyllarda arap döwletini Omeýýatlar dolandyrypdyr.

Araplar ummasyz köp ýerleri eýeläpdirler. Ähli basylyp alnan ekerançylyk ýerleri döwletiňki hasap edilip, olar öňki eýeleriniň elinde galdyrylypdyr. Üç görnüşli salgyt : jizýe – jan başyna salgyt her ýerde dürli bolupdyr ; Haraj – 1/3 bölegi hasylyň ; üjr – hasylyň 1/10 bölegi. Yslamy kabul edenler jizýeden boşadylýar. Ýer eýeçiliginiň a) ikta, b) mülk, c) obşina, d) döwlet ýerleri bolupdyr. 661-nji ýylda Aly öldürilenden soň, goşun onuň ogly Hasana kasam edýär. Ol Muawiýa bilen haliflikden el çekmek barada gepleşikler geçirýär. Muawiýa etmeýär. Ol öz garyndaşlaryny ýok edýär, pygamberiň egindeşleriniň birnäçesini öz tarapyna çekýär. Ol paýtagty Damaska geçirýär. Şonda-da ol Medinä baý-baý sowgat-serpaý iberýär eken. Ol ogly Ýezidi mirasdüşer diýip yglan etdirýär. 680-nji ýylda Muawiýa ölenden soň

Mekgede täze halife garşy dildüwşik guralýar. Kufada bolsa şaýylar dildüwşik guraýarlar we Alyň beýleki ogly Hüseýni halif diýip yglan edýärler. Omeýýad goşuny tarapyndan gabalan Hüseýn boýun egmekden ýüz öwürýär we söweş wagtynda onuň goşuny çym-pytrak edilýär. Kellesi kesilip Damaska iberilýär. Hüseýiniň öldürilmegi şaýylaryň arasynda uly nägilelik döredýär. 682-nji ýylda Medinedäki şykyşda olar Omeýýatlary şäherden kowýarlar. 685-nji ýylda halif Abdyl Mälik (685-705) bolýar. Ol hem ähli garşydaşlaryny boýun egdirýär. 689-njy ýylda ol Siriýadan gelip Medinäni, 692-nji ýylda bolsa Mekgäni eýeleýär. Häkimiýet gutarnykly olaryň eline geçýär. Häkimiýet gutarnykly olaryň eline geçýär. Omeýýatlar öňki halifleriň basybalyşlaryny dowam etdirýärler. Olar häli-şindi Kiçi Aziýa çozup durupdyrlar. Hat-da 688-nji ýylda onuň Ýewropa kenary tarapyna-da geçipdirler. Ýöne elde saklap bilmändirler. Araplar VII-nji asyryň 80-nji ýyllaryndan Demirgazyk Afrika gaýtadan çozup girýärler. Sebäbi Araplar ýokka olar öňki-öňkiligine galypdyrlar. Netijede 710-njy ýylda araplar Ispaniýa bilen Demirgazyk Afrikany bölýän bogaza ýetýärler. Olar 500 sany esgere erkinlige göýberilen Tarigi baştutan edip jansyz (razwedka) iberýärler. Esli wagtdan ol uly olja bilen dolanyp gelýär. 711-nji ýylda başga bir erkinlige göýberilen Tarigiň ýolbaşçylygynda 7000 esger iberilýär. Tarigiň ady bilen Gibraltar bagly Jebel-Tarik (Tarik dagy). Ol az

wagtyň içinde günorta Ispan şäherleri Esihany, Arçidonany, Elwirany, Kordowany we Weotgot döwletiniň paýtagty Toledony eýeleýärler. Soňra Omeýýatlar 18 münlik goşuny goşmaça iberýärler we ol goşun 713-nji ýylda Sewilýany we 714-nji ýylda bütin Ispaniýany eýeleýärler. 718-nji ýylda Narbonnany, Karkosonnuny Nimi eýeläp, 732-nji ýyla çenli Tura çenli ýetýärler. Ýöne Puateniň eteginde grank patyşasy Karl Martelden ýeňilýärler we togtaýarlar. Basybalyşlar günortada-da dowam edýär. 670-676-njy ýyllarda Orta Aziýada Maryny, Balhy, Geraty, Buharany, Samarkandy we beýlekileri eýeleýärler. 717-nji ýylda araplar Konstantinopoly gury ýerden we suwdan gabaýarlar, ýöne alyp bilmeýärler. Gündogarda halifatyň daýanç merkezi Mary bolupdyr. Orta Aziýany eýeläp araplar 751-nji ýylda Talasyň eteginde Hytaý goşunlaryny ýeňipdirler. 711-nji ýylda araplar Hindistana girýärler we induizmiň merkezleriniň biri Multan şäherini eýeleýärler.

Omeýýatlar döwründe döwletiň başynda halifler. Basylyp alnan ýerler 5 dikmelige bölünýär. 1) Eýran, Yrak, Gündogar Arabystan, Horasan we Orta Aziýa; 2) Hidžaz, Ýemen, Merkezi Arap; 3) Ermeni, Azerbeýjan, Kiçi Aziýanyň gündogary; 4) Müsir, Liwiýa, Tripoly; 5) Günbatar Afrika we Ispaniýa. Dikmeler emir diýlip atlandyrylypdyr. Ol hem glawkom hemem baş administrator. Halif olary belläpdir, aýrypdyr. Ýöne ýerlerde olar hakyky

hökümdar bolupdyrlar. Ähli ýeriň eýesi döwlet bolupdyr. Salgyt ýygnapdyr. Ýer eýeçiliginiň esasy formasy mülk bolupdyr. Satmagam, satyn almagam, miras galdyrmagada hukugy bolupdyr. Obşına ýerlerem bolupdyr. Ikta-da (gulluk üçin ýerler) bolupdyr. Onuň eýeleri satybam, satyn alybam bilipdir. Salgyt musulmanlar hüşr (1/10), muslim däller haraj (1/3) töläpdirlir. Bulardan başgada muslim däller jizýe (jan başyna) salgyt töläpdirlir. Başda bu salgytlar Wizantiýa we Sasanilaryňkydan örän az bolupdyr. Ýöne soň Omeýýatlar salgyt sistemasyny üýtgedýärler we salgydy töleýiş mümkinçiliklerine görä salypdyrlar.

Gozgalaňlar halkyňky.(daýhanlar, beduinler).685-nji ýylda şaýylar Kufada öz şygarlary bilen halk gozgalaňyny turuzýarlar. Oňa ýerli ownuk feodal Muhtar ýolbaşçylyk edipdip. Ol бүтін Yraga diýen ýaly hökümdarlyk edýär. Ýöne 687-nji ýylda ýeňilýär we öldürilýär. 739-njy ýylda Demirgazyk Afrikada berberiler goz-galaň turuzýarlar. 742-nji ýylda gozgalaň ýeňilýär. VIII-nji asyryň 40-njy ýyllarynda Orta Aziýada Abu Muslimiň gozgalaňy bolýar. Bu gozgalaňdan pygamberiň kakasynyň dogany Abbasyň nesilleri peýdalanyndyrlar. Gozgalaň 747-nji ýylda Maryda turýar. Halifiň goşuny ýeňilýär. Soňra gozgalaňçylar gaçgaklaryň yzy bilen Nişapura gelýärler we kömege gelen halif goşunlaryny derbi-dagyn edýärler. Halif Merwan II-nji 750-nji ýylda gozgalaňçylardan ýeňilýär we Siriýa gaçýar. Damaski

alýarlar. Halif Müsüre gaçýar. Ony tutýarlar, öldürýärler. Abbasitler gelýär.

Müsür IX-X asyrlarda.

Olar türkmenler tarapyndan Musürde döredilen tulunylar (868-905) we ihçidiler (935-969) beglikleridir. Bu iki döwletiň taryhy hem beýleki onlarça türkmen beglikleri ýaly, halkymyza düýbinden nätanyşdy.

Arap halyflygynyň bütin taryhynda diýen ýaly türkmenler bu ägirt uly hem-de köpmilletli döwletiň jemgyýetçilik-syýasy we medeni durmuşynda örän uly orun eýeläpdiler. Türkmenleriň söweşjeňligine we batyrlygyna sarpa goýýan halyflar türkmenleri köşk nöker gullugyna göwünjeňlik bilen alýardylar. Olary gulamlar ýa-da memluklar diýip atlandyrypdyrlar. Türkmenlerden düzülen köşk nökerleri halyflaryň häkimiýetini we olaryň şahsy howpsuzlygyny gözsüz batyrlyk bilen goraýardylar.

Bagdatly halyflar türkmen nökerlerini şäher durmuşyna imrindirmezlik maksady bilen, olaryň dogup-döräp kemala gelen dogabitdi hüý-häsiýetleriniň üýtgemezligi üçin, olary öz milletinden bolan gyzlara öylendirýärdiler. Şeýdip olary halyflygyň düzümine girýän Gündogaryň beýleki halklaryndan üzňelikde saklamaga çalyşýardylar. Şonuň üçin hem halyflar oguz sähralaryndan türkmen gyzlaryny topar-topar edip getirip, öz türkmen nökerlerini öylendirýärdiler. Şol türkmen nökerlerinden we olaryň nesillerinden soňra meşhur serkerdeler, wezir-wekiller, şahyrlar, alymlar hatda özbaşdak döwlet döredip bilen güýçli hökümdarlar hem ösüp ýetişipdir. Şeýle hökümdarlaryň hatarynda Müsürde özbaşdak tulunylar döwletini döreden Tulun begiň ogly Ahmediň we ihçidiler begligini esaslandyran Tuguç begiň ogly Muhammet Ihçidiň atlaryny görkezmek bolar.

Tulunylar nesilşalygynyň irki döwürleri barada köp zat bilinmeýär. Diňe hanedana at beren Tulun begiň Merkezi Aziýanyň hökümdarlarynyň köşginde gulluk eden oguz esgeridigi bilinýär. Ol IX asyryň 20-nji ýyllarynda köşkde özüni edermen esger hökmünde tanadypdyr. Gullugyna saklygy we gözsüz batyrlygy üçin ony halyf al-Mamuna (813-833 ý.ý.) sowgat beripdirler. Dünýädäki musulman nesilşalyklarynyň gysgaça şejeresini döreden iňlis alymy E. Bosword Tulun begiň ady bilen baglansykly täsin pikiri oňe sürýär. Onuň tassyklamagyna görä, “tulun” sözi

türkmen diliniň “dolan aý” sözüniň arapça ýoýulmasydyr. Bagdatda gulluk edýän döwründe onuň adynyň bir bölegi bolan “Dolan” arapça “Tulun” görnüşünde ulanylyp, dürli taryhy çeşmelerde we XIX-XX asyrlaryň ylmy edebiýatynda onuň “Tulun” ady ymykly ornaşypdyr. Tulun beg halyflaryň köşgünde uly wezipeleri eýeläpdir. 854-nji ýylda Tulun beg aradan çykandan soň onuň ogly Ahmet Tulun onuň ornuna geçýär.

Bagdatly halyflar döwletiň бүтін taryhynda Müsüre ägirt uly ähmiýet beripdirler. Sebabi Müsür ykdysady taýdan ösendi, harby-syýasy taýdan bolsa iňňän möhüm ýerde ýerleşýärdi. IX asyrdan ol imperiýanyň iň günbatar mülküne öwrüldi. Çünki halyflaryň Demirgazyk Afrikadaky mülkleri elden gidipdi. Şol sebäpden hem döwletiň günbatar serhetlerini berkitmek üçin Müsüre örän başarjaň adamlary emir edip belleýärdiler.

Halyf Mütewekkiliň (847-861 ý.ý.) döwründe Ahmet Tulun birnäçe jogapkärli wezipelerde işläpdir. 868-nji ýylda bolsa halyf Mutazz (866-869) ony Müsüriň emiri edip belleýär. Ähli häkimiýeti öz eline alyp, Ahmet Tulun şol ýyl Müsüriň özbaşdaklygyny yglan edýär. Bu waka ýurduň taryhynda aýratyn orun eýeleýär. Sebäbi Müsür faraonlaryň zamanyndan bäri geçen 1000 ýylyň dowamynda ilkinji gezek özüniň döwlet garaşsyzlygyna eýe bolupdy.

Öňler Wizantiýanyň düzüminde bolan Müsür ülkesiniň merkezi Aleksandriýa şäheridi. 639-njy

ýylda arap serkerdesi Amr al-As Müsüri eýeläp, ýurduň köne paýtagty Aleksandriýada galmak isleýär. Emma ikinji çaryýar, halyf Omar (634-644) oňa Müsür dikmeliginiň täze merkezini gurnagy buýurýar. Şeýlelikde 641-nji ýylda Amr Fustat şäherini esaslandyrypdyr. 750-nji ýylda omeýýa neslinden bolan halyflar Müsürden kowlandan soň, bagdatly dikmesi Salyh Fustadyň golaýynda al-Asakir şäheriniň düýbünü tutýar. Soň al-Asakir Fustat bilen birleşip uly şäher emele gelýär.

Özbaşdaklyk gazanandan soň Müsüriň taryhynda gurusy hökümdar hökmünde şöhratlanan Ahmet Tulun 870-nji ýylda halyfyň dikmeleriniň oturýan ýeri bolan Fustatyň gapdalynda garaşsyz Müsüriň täze paýtagtyny – Kataý şäheriniň düýünü tutýar. Öň Müsürde Amr tarapyndan gurlan metjit bar eken. Emma juma namazynda Amryň esgerleriniň hemmesi bu metjide ýerleşmeýär ekenler. Şonuň üçin hem Ahmet Tulun täze paýtagtyň düýbünü tutanda, öňi bilen kaşaň metjit bina edipdir. Indi Ahmet Tulunyň esgerleriniň 20 müňusi bir wagtda bu metjide namaza durupdyrlar. Müsüriň ymaratçylyk sungatynda “Tulunlaryň ýa-da Tulun ogly Ahmediň metjidi” diýip at alan bu meşhur bina häzir hem bar. Metjidiň daşynda soňra Kataý şäheri emele gelipdir. Hökümdar şäheriň daşyna beýik gala, onuň aňyrsyndan bolsa gorag guşaklygyny gurdurypdyr.

878-nji ýylda Ahmet Tulun Siriýany hem Müsüre birikdirýär. Şeýlelikde Ýakyn Gündogarda kuwwatly

türkmen döwleti döreýär. Ahmet Tulun Müsüriň garaşsyzlygyny yglan etse-de Bagdat bilen arasyny üzmändir. Müsürden, Siriýadan we Palestinadan gelýän salgydyň bir bölegini ol Bagdada ugradypdyr we juma namazynda halyfýň adyna hutba okadypdyr.

Ahmet Tulunyň dolandyran ýyllarynda Müsür çalt depginler bilen ösükdir. Raýätlardan ýygnaýan salgydyň köp bölegi Müsürde galýardy. Hazynanyň serişdeleri oba-hojalygyny, söwdany, senetçiligi we gurluşygy ösdürmäge sarp edilipdir. Bu döwürde medeniýet ösükdir we ylmyň dürli ugurlary boýunça işler alnyp barylýpdyr. Bu işlere hökümdaryň hut özi howandarlyk edýärdi.

Ahmet Tulun aradan çykandan soň Müsür tagty onuň edenli ogly Abul Jaýş Humarawaýha (884-896) miras galýar. Ol tulunlariň döwletiniň serhetlerini has-da giňeldipdir we döwletiň düzümine Wizantiýanyň elinden alnan Sisiliýa adasy bilen Mesopotamiýa hem goşulypdyr. Netijede tulunlar döwleti sebitde iň kuwwatly ýurda öwrülýär. Ol Bagdat halyflygy, Karmatlaryň döwleti, Demirgazyk Afrikadaky Idrisiler, Aglabylar döwletleri we Wizantiýa imperiýasy bilen bäsleşipdir.

895-njy ýylda Humarawaýh aradan çykandan soň, ýurdy onuň ogullary Jeýş Abul Asahir (895-896) we Harun (896-904) dolandyrypdyr. Humarawayhyň ogullarynyň dolandyran ýyllarynda tulunlar döwleti gowşapdyr. Harun beg 904-nji ýylda aradan çykýar we häkimiýet onuň kämillik ýaşyna ýetmedik ogly

Şeybana (904-905) miras galýar. Harunyň dolandyran döwründe 903-nji ýylda tulunylar karmatlardan ýeňlipdirler. Bu ýagdaýdan bagdatly halyflar haýal etmän peýdalanýarlar we 905-nji ýylda halyf Muktafi (902-908) Müsüre garşy ägirt uly guryýer we harby-deňiz güýçlerini sürýär we Kataý basylyp alynýar.

Tulunylar döwletiniň ýykylmagyna täze hökümdaryň ýaşlygy, arap wezir-wekilleriniň hazyna ogurlygy, Niliň suwunyň peselmegi, ýerlerdäki dikmeleriniň özara uruşlary we goşundaky bölünşikler sebäp bolupdyr.

Tulunylaryň dolandyryşy barada öz döwründe ençeme taryhy eserler döredilip, olaryň türkmen we yslam taryhyny öwrenmekde örän uly ylmy ähmiýeti bardyr. Tulunylar barada taryhy eser döreden alymlaryň ilkinjisi Ýusup ibn ad-Daýa (“Enekäniň ogly”) hasap edilýär. Tulunylar hakyndaky maglumatlar onuň “Kitab ahbar al-atibba” (“Tebipler hakynda hekaýatlar kitaby”) eserinde jemlenipdir. Bu kitaby ýazmakda ol Ahmet Tulunyň şahsy tebibî Ywraýym ibn Alynyň gürüňlerinden peýdalanyndyr. Üstesine-de ad-Daýa döwlet işgäri bolandygy üçin tulunylar barada döwlet diwanynyň maglumatlaryny hem ulanyndyr. Bu taryhçynyň eserindäki maglumatlary ibn Haukal, Ýakut ibn al-Kifti, Ibn Abu Usaýbiýe ýaly arap ýazarlary işlerinde peýdalanyndyrlar.

Tulunylar barada jikme-jik iş ýazan taryhçy ad-Daýanyň ogly Ahmet ibn Ýusup ad-Daýa (868/874-

942/952 ý.ý.) hasap edilýär. Onuň doly ady Abujapar Ahmet ibn Ýusup ibn Ywraýym al Mysrydyr. Ad-Daýa lakamyny ol kakasyndan miras alypdyr. Ahmet ibn Ýusup tulunylar köşgünde ýokary wezipeleri eýeläpdir. Onuň “Katib al-Tulun” {“Tulynylar nesişalygynyň kätibi”) derejesi bar eken. Ýakudyň ýzmagyna görä, Ahmet ibn Ýusup tulynylar barada üç sany kitap ýazypdyr. Ol kitaplar “Sirat Ahmet ibn Tulun” (“Tulun ogly Ahmedin ömürbeýany”), “Sirat Abul Jaýş Humarawaýh” (“Abul Jaýş Humarawaýhyň ömürbeýany”), we “Sirat Harun ibn Abul Jaýş wa ahbar gilman bani Tulun” (“Abul Jaýşyň ogly Harunyň ömürbeýany we tulynylaryň nökerleri barada habarlar”) diýlip atlandyrylýar.

Ýazaryň bu işlerini giçki döwrüň taryhçylary Ibn Seyit, al-Makrizi, Ýakut, şeýle hem memluklar döwriň meşhur türkmen taryhçysy Ibn Taňryberdi giňişleýin peýdalanydylar. Ahmet ibn Ýusubyň üç işi umumy görnüşde “Jami sirat ibn Tulun” we “Jami as sirat at-Tuluniýýa” atlary bilen hem agzalýar. Ibn Seýidiň işlerindäki tulunylar bilen baglanşykly maglumatlary 1954-nji ýylda müsürli alym Şöwki Daýf Kaýirde neşir edipdir.

Ahmet ibn Ýusup Ahmet Tuluna beýik şahsyýet, döwlet işgäri, serkerde we hökümdar hökmünde belent sarpa goýýar. Eserde Müsüriň ykdysady ýagdaýy, döwletiň dolandyryş we maliýe edarasynyň işi, hökümdaryň goşuny we ýerlerdäki dikmeleri bilen gatnaşyklary barada gymmatly maglumatlar berilýär.

Ahmet Tulun baradaky maglumatlary taryhçy 26 sany adamyň gürrüňlerinden alypdyr. Olaryň arasynda Ahmet Tulunyň köşk adamlary, hyzmatkärleri, serkerdeleri, çaparlary bardyr. Bu adamlaryň köpüsi gelip çykyşy boýunça türkmen bolupdyr. Ahmet ibn Ýusubyň gürründeş bolan adamlarynyň arasynda hökümdaryň doganoglan agalary hem bar eken. Bu gürrüňleri ýazar Ahmet beg ölenden soň, onuň ogly Humarawaýhyň dolandyran ýyllarynda ýazyp alypdyr.

Tulunylar barada eser ýazanlaryň ýene biri al-Balawy hasap edilýär. Onuň işi “Kitab sirat al-Tulun” (“Tulunylar nesilşalygynyň taryhy”) diýlip atlandyrylýar. Bu eser ýeke-täk nusgada saklanyp galyp, ol 1935-nji ýylda Damaskyň “az-Zahariýe” kitaphanasynda ýüze çykarylypdyr. Bu nusga 1939-njy ýylda Muhammet Gurt Aly tarapyndan Siriýada neşir edilipdir. Eser tulunylar nesilşalygyna bagyşlanan bolsa-da ondaky gürrüňler esasan Ahmet Tulunyň özi hakyndadyr. Al-Balawy eseriň girişinde bu işi Müsüriň tanyml adamlarynyň biriniň howandarlyk etmeginde ýazandygyny belleýär, ýöne “howandaryň” adyny görkezmändir. Al-Balawynyn ýazmagyna görä, şol adam Ahmet ibn Ýusubyň tulunylar baradaky eserini okandygyny, ýöne ondan göwnüniň suw içmändigini aýdypdyr.

Al-Balawynyň eseriniň X asyryň ikinji ýarymynda ýazylandygyny göz önünde tutsak, ady näbelli “howandar” tulunylar neslinden ya-da ihçidler döwrüniň belli şahsyýetleriniň biri bolmaly. Sebäbi

eser tulunylar begligi ýykylandan 50 ýyl geçenden soň ýazylypdyr. Bu işiň ähmiýetine alym K.A. Boýko uly baha berýär: “Al-Balawy tarapyndan döredilen Tulun oglunyň ömürbeýany bu ajaýyp hökümdaryň dolandyran ýyllarynyň taryhyna we Müsüriň taryhynyň IX asyrynyň ikinji ýarymyna degişli iň irki çeşmeleriň hataryna degişlidir”.

Al-Balawynyň eserindäki gürrüňler hökümdaryň kakasy Tulunyň gelip çykyşy bilen baglansykly hekaýatdan başlanýar. Şundan soň ýazaryň ähli ünsi eseriň baş gahrymany Ahmet Tulunyň şahsyýetinde jemlenýär. Ýazar Ahmet begiň Müsüriň syýasy durmuşynda peýda bolşundan başlap, tä ol aradan çykýança ömür ýoluny jikme-jik yzarlaýar. Al-Balawy nesilşalygy esaslandyran başarjaň we zehinli hökümdaryň çylşyrymly we gapma-garşylykly keşbini görkezip bilipdir. Onuň endiklerini, hüý-häsiýetlerini we dünýägaraýyşyny beýan etmek bilen Ahmet Tulunyň gowy häsiýetlerine uly üns beripdir, onuň ýowuzlyklaryny aklaýar. Eserde Ahmet Tulun edenli hökümdar, inçe diplomat, başarjaň serkerde, zehinli gurusy we tanyml deňizçi hökmünde häsiýetlendirilýär. Ahmet Tulunyň şahsyýetiniň çöwre tarapy hökmünde taryhçy onuň ogullarynyň biri al-Abbasy mysal hökmünde görkezýär. Al-Balawynyň ýazmagyna görä, Al-Abbasyň şahsy keşbi nesiller üçin diýseň öwrenerliklidir. Ol döwlet işlerinden başy çykmaýan, emelsiz nalajedeýin, barypýatan tüpbozan

bolupdyr. Ol kakasynyň garşysyna topalaň turuzýar, ýöne derbi-dagyn edilip, ryswa bolýar.

Işin ähmiýetli taraplarynyň biri-de tulunlaryň ömürbeýany бүтін Ýakyn Gündogaryň taryhy bilen baglylykda beýan edilýär. Onda Müsüriň, Halyflygyň we Wizantiýanyň arasyndaky gatnaşyklaryň dürli ugurlary görkezilýär. Eserdäki wakalar Ahmet Tulunyň syrkawlamagy we aradan çykmagy, onuň nesihatlary, baýlyklary we jaýlanyşy bilen tamamlanýar.

Al-Balawiniň işi tulunlar häkimiýet başyndan gideninden köp wagt geçip, Müsüriň ykdysadyýetinde we syýasatynda çöküşler başlandan we häli-şindi bolýan topalaňlar merkezi häkimiýeti gowşadandan soň ýazylypdyr. Şonuň üçin hem ýazaryň pikiriçe, Müsüre Ahmet Tulun ýaly ýurdy düzgüne salyp, topalaňlary ýatyryp biljek güýçli şahsyýet zerur bolupdyr. Şeýle şahsyýetiň üstünlikli döwlet işi, ýazaryň pikirine görä, ýerli hökümdarlar üçin nusgalyk tejribe mekdebi bolup biljekdi.

Al-Balawy bu işi ýazmak üçin Ahmet Tulun tarapyndan döredilen hökümet edarasyndan - “diwan al-inşadan” alnan resminamalary we hatlary giňişleýin ulanypdyr. Al-Balawiniň berýän maglumatlaryna görä, Ahmet Tulun şahsy kätibine özüniň dürli adamlar bilen gürründeşligini, gürründeşligiň nirede we kim bilen geçirilýändigine garamazdan, ähli gürrüňleri dolulygyna ýazdyrýar eken. Eger-de kätip şu düzgüni bozaýsa, ona haýal etmän çäre görnüpdir.

Tulynylar barada eser ýazan taryhçylaryň biri-de Abu Omar Muhammet ibn Ýusup ibn Ýakup ibn Hafs at –Tujibi al-Kindi al-Mysrydyr (897-961 ý.ý.). Onuň dürli hili atlandyrylýan “Kitab al-Umara” (“Emirler hakynda kitap”) eseri saklanyp galypdyr. Bu eserde Müsüriň VII-X asyrlardaky emirleri bilen bir hatarda Tuluny we Ihçidi emirleri barada-da gymmatly maglumatlar berilýär. Al-Kindi beýan edýän wakalaryny dürli şahyrlara degişli goşgy setirleri bilen hem bezäpdir. Şol goşgylar Ahmet Tuluna, onuň ogly Humarawaýha bagyşlanyp arap şahyrlary tarapyndan ýazylan öwgüli, şeýle hem tulunylar nesilşalygynyň ýykylmagyna gynanç bildirilip, göz ýaş edilip ýazylan sygyrlardyr. Ýazaryň işindäki maglumatlar VII asyryn ortalaryndan gaýdyp, Muhammet Ihçidiň ölümüne çenli (946 ý.) ýetirilip goýulypdyr.

Al-Kindiniň eseriniň nusgalary Akkadaky (Palestina) Ahmet paşanyň (XI asyryň göçürmesi), Gylyç Aly paşanyň (XII a.), Mustapa ependiniň (XVI asyryň başlarynyň göçürmesi), Esat ependiniň (XVI asyryň ahyrlary) kitaphanalarynda, şeýle hem Angliýanyň Britan mirashanasasynda saklanýar. Gynançly ýeri, bu eseriň dünýäniň köp ýurtlarynda häzirki bu güne çenli saklanyp gelýändigine garamazdan, ol biz üçin elýeterli däl.

Tulunylar türkmen begligini ýyksalar-da bagdatly halyfyň dikmelerine Müsürde uzak höküm sürmek miýesser etmändir. 935-nji ýylda Müsür ýene-de keseki agalygyndan çykýar. Bu gezek Müsüre

garaşsyzlygy beýleki bir türkmen begi Tuguç Ihçidiň ogly Muhammet beg alyp berýär

Tulunylardan tapawutlylykda ihçidileriň ata-babalary we olaryň gelip çykyşy barada belli bir derejede maglumatlar saklanyp galypdyr. Ihçit unwany Muhammet begiň ata-babalarynyň hökümdarlyk derejesi bolup, olar gadymy döwürlerden tä VIII asyryň ortalaryna çenli Merkezi Aziýanyň hökümdarlary bolupdyrlar. Ihçidileriň asly Amyderýanyň we Syrderýanyň aşak akymlyrynda ýasan gadymy oguz taýpalaryndan bolupdyr.

Müsürde höküm süren ihçidileriň ata-babalary hakynda iňňän gymmatly maglumatlar saklanyp, olar bu nesilşalgynyň Türkmenistandaky we Merkezi Aziýadaky hökümdarlygynyň taryhyny yzarlamaga mümkinçilik berýär. Ihçidiler baradaky maglumatlar dürli taryhy çeşmelerde agzalýar. 1932-nji ýylda Täjigistanda Mug dagyndan tapylan sogdak resminamalarynda, Merkezi Aziýanyň ýerli zikgelerinde we hytaý çeşmelerinde ihçidiler barada gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. 1936-njy ýylda Özbegistandan tapylan teňnelerde-de ihçidiler barada maglumatlar berilýär. Bar bolan taryhy maglumatlar ihçidileri Syryderýanyň we Amyderýanyň boýlarynda ýasan gasdymy oguz taýpasy bolan kaňlylardan {hytaý çeşmelerinde “kangýuý” – “arabaly”} gelip çykypdyr diýip netije çykarmaga esas berýär. Hytaý çeşmelerinde Mawerennahr ýurdy Kangýuý (Kaňly), meşhur

taryhçylar Narşahynyň we at–Tabarynyň işlerinde bolsa Sogdak (Sogdiana) diýlip atlandyrylýar.

Kaňly döwleti b.e.ö.IV asyrdan tä b.e. III asyry aralygynda rowaç bolan döwletdir. Kaňlynyň taryhy belli türkmen arheolog alymy H.Ýusupow tarapyndan belli bir derejede öwrenildi.Bu döwletiň ýerleri günorta-gündogarda Fergana, demirgazyk-gündogarda Balhaş kölüne, günortada Amyderýanyň ýokary akymlaryna, demirgazyk-günbatarda Aral deňzine, günorta-günbatarda Uzboýyň orta akymlaryna çenli aralyklary öz içine alypdyr. Onuň merkezi Amyderýanyň kenarynda ýerleşen Kät (Köneürgençden öňki paýtagt) şäheri bolupdyr. S.P. Tolstowyň ýazmagyna görä, Kaňly döwletiniň esasy merkezi Horezm bolupdyr. Kaňlylar giçki döwürlerde Sogdagy (Sogdiýana), Baktriýany öz döwletleriniň düzümine goşýarlar. Halkymyzyň gadymy döwletleriniň biri bolan bu döwlet 600 ýyldan gowrak wagt ýaşapdyr. Kaňlylar Uzboýyň, Horezmiň, Baktriýanyň we Sogdiýananyň medeniýetinde, dilinde, sungatynda öçmez yz galdyrypdyrlar.

Kaňlylaryň döwletinde hökümdar “ihçit” diýlip atlandyrylypdyr. Araplar Mawerennahry eýelemänkäler bu ýeriň welaýatlaryny Kanly neslinden bolan ihçitler dolandyryýardylar.Taryhy çeşmelerde we ylmy edebiýatda “Ihçit” sözi “hökümdar” manysynda “Sogdagyň ihçidi” ýa-da hytaýça “Kaňly ihçidi” görnüşinde köp duş gelýär. Alymlar G. Gibb bilen K. Şiratory hytaý çeşmelerine

esasanyp, “Kaňlynyň hökümdarlary ihçit unwanyny göteren dolandyryjy Kaň nesline degişli bolupdyr” diýip belleýärler. Mawerennahryň hökümdarlarynyň hemmesi araplar gelmäňkä we araplar gelenden soň hem şu nesle degişli bolupdyrlar.

Kaňlynyň VII-VIII asyrlardaky ihçidleriniň ady bize hytaý ýazgylarynda gelip ýetipdir. Olaryň ilkinjisiniň ady “Fo-hu-man” görnüşinde bellidir. 1903-nji ýylda E. Şawann onuň adynyň “Bähmen” görnüşini anyklady. Bähmen ihçit Kaňly ýurduny 650-696-njy ýyllarda dolandyrypdyr. Bähmeden soň Tukaspadak (Du-sa-bo-ti) ihçitlik edýär. Ondan soň Bähmeniň ogly Ni-ni-şy-şe (698-700) dolandyrýar. Bu at diňe hytaý çeşmelerinde agzalýar, beýleki arap-pars ýazgylarynda onuň hakyky türkmen ady görkezilmeýär. Bu hökümdardan soň 700-710-njy ýyllarda Kaňly ýurdyny onuň ogly Tarhan ihçit (Tuhun) dolandyrypdyr. Tarhandan soň 710-721-nji ýyllarda Ugrak (U-le-ga) hökümdarlyk edýär.

Uragyň ihçitlik eden ýyllarynda ýerli halk bilen gelmişek araplaryň arasynda dartgynly ýagdaý emele gelýär. Araplar ilatdan alynýan salgytlary ýyl-ýyldan artdyryýardylar. Şonuň üçin hem 721-nji ýylda Uragyň inisi Diwaştıç ihçit (onuň ady budda ýazgylarynda şeýle tutulýar) araplara garşy gozgalaň turuzýar. 721-722-nji ýyllarda ol arap dikmelerini birnäçe gezek ýeňlişe sezewar edýär. Ýeňlen dikmelere Bagdatdan goşun kömegi gelenden soň, Diwaştıç olara boýun egmek islemän Kaňlydan çykyp

gidýär. Diwaştiç hem Ugrak ýaly ihçit unwanyny göteripdir. Emma 722-nji ýylda gozглаň basylyp ýatyrylýar, Diwaştiç bolsa wepat bolýar.

Bu wakalardan soň araplar ihçitleriň häkimiýetini ykrar etmäge we salgytlary azaltmaga mejbur bolýarlar. Şonuň üçin hem 722-nji ýylda häkimiýet başyna ýene-de Ugrak beg gelýär. Şu döwrüň kaňly we hytaý teňňelerini öwrenen alym O.I. Smirnowa ihçitlerde arap-pars we budda atларыnyň dyşýandygyna garamazdan, olaryň gürrüňsiz türki aslynyň bolandygyny belleýär.

738-nji ýylda Ugak aradan çykandan soň onuň ogly Tugra (Doge) ihçitlik edipdir. Onuň näçe ýyllap hökümdarlyk edeni belli däl. Şundan soň Türkmenistanda we Merkezi Aziýada ihçitler baradaky maglumatlar ýityär.

Müsürli gürrüňe dolanyp gelsek, Muhammediň kakasy Tuguç beg Ferganany dolandyran ihçitleriň biriniň ogly bolup, X asyryň başlarynda Bagdatda halyfyň köşgünde gulluk edýär eken. Öz döwründe ol Damaskyň emiri wezipesini hem eýeläpdir. Emma halyfyň garşysyna gidenligi üçin, Tuguç beg tussag edilýär we zyndanda aradan çykypdyr. Muhammet beg kakasynyň şowsuzlyklaryny düzetmegi başarýar we 930-njy ýylda ilki Damaskyň emiri, 935-nji ýylda bolsa Müsüriň emiri bolmaklygy başarýar. Halyf ar-Rady (934-940 ý.ý.) Muhammet bege atabalaryndan miras galan “ihçit” unwanyny beripdir.

938-nji ýylda Muhammet Tuguç özüni Müsüriň ihçidi diýip yglan edýär. Şeýlelikde Müsürde ýene-de bir türkmen hanedany – ihçidiler nesilşalygy esaslandyrylýar. 941-nji ýylda Muhammet ihçit begligiň düzümine Siriýany, Palestinany, 942-nji ýylda bolsa Mekge-Medinäni hem birleşdirýär.

Müsür gadymy döwürlerden bäri köp milletli ülkedi. Onda musulman halklary bolan türkmenlerden, araplardan başga-da, isaýylar we ýahudy halklary hem ýaşaýardy. Tulynlaryň döwründe bolşy ýaly, ihçidiler hem olary müsürli musulman raýatlary bilen deň tutýardylar, olara dürli meselelerde ýardam edýärdiler. Türkmen hökümdarlarynyň adalatly dolandyryşynyň netijesinde Müsürde hic haçan dinara ýa-da milletara dawalary bolmandyr. Tersine, taryhy çeşmelerde Muhammet Ihçidiň, haçanda müsürli isaýylar özara dawa edenlerinde olary köşeşdirendigi we taraplaryň ikisi üçin hem bähbitli karara gelnendigi barada aýdylýar.

Muhammet Ihçit hem Ahmet Tulun ýaly ylym-bilime we medeniýete uly sarpa goýan hökümdar bolupdyr. Ol sungat ussatlarynyň, din adamlarynyň, şahyrlaryň we alymlaryň hakyky howandary bolupdyr. Onuň aladalary bilen Kataýda ençeme jemgyýetçilik binalary gurlupdyr, ajaýyp eserler döredilipdir.

946-njy ýylda Muhammet beg aradan çykandan soň ýurdy onuň uly ogly Abulkasym Oňar Ihçit (946-960 ý.ý.), ondan soň bolsa ikinji ogly Abulhasan Aly Ihçit (960-966 ý.ý.) dolandyryar. Abulhasan Ihçit

häkimiýetini köşk adamlarynyň birine aldyrýar, ýöne ol topalaňçy türkmen serkerdeleri tarapyndan ýok edilip, Müsüriň iň soňky ihçidi Abulfawaris Ahmet tagta çykarylýar.

Çylşyrymly wakalaryň gidýän döwründe gowşan begligiň üstüne goňşy döwletler hem hüjüm edip ugraýarlar. Şonuň üçin hem ihçidiler öz goňşulary bolan araplaryň hamdaniler, fatimiler, karmatlar döwletleri bilen üznüksiz uruşlary alyp barmaly bolupdyrlar. Sebäbi Ýakyn Gündogaryň iň baý ülkesi bolan Müsüri her kimiň eýeläsi gelýärdi. Müsüre Wizantiýa hem göz gyzdrypdyr. Ahyr soňy 969-njy ýylda fatimileriň serkerdesi Jöwher Müsüre uly ýöriş geçirýär we paýtagt şäher Kataý eýelenýär. Jöwher hem Kataýyň gapdalynda täze paýtagty – Kaýıryň düýbünü tutýar. Fatimiler Müsürde laýyk 200 ýyl hökümdarlyk edenlerinden soň, 1169-nji ýylda türkmen serkerdesi Ýusup Salaheddin Eýýubi Kaýırde häkimiýeti öz eline alýar.

Eýýam belläp geçişimiz ýaly, ihçidiler hem Müsüri dolandyran türkmen hanedanlary bolan tulunylar, eýýubiler, memluklar we osmanlar ýaly bu gadymy ülkäniň taryhynda uly yz galdyrypdyrlar.

Müsürde ihçidiler nesilşalygy barada-da taryhy eserler döredilipdir. Şol eserleriň biriniň ýazary meşhur taryhçy Abu Muhammet al-Hasan ibn Ibrahim ibn al-Huseýin ibn al-Hasan ibn Aly ibn Halab ibn Reşid ibn Abdallah ibn Süleýman ibn Zulak al-Leýsidir (919-997). Bu ýazar ylymda Hasan ibn Zulak

ady bilen tanalyar. Ibn Zulak tulunylaryň taryhyny hem gowy öwrenipdir. Ol birnäçe eser döredipdir. Onuň ihçidiler barada ýazan eseri “Kitab sirat Muhammet ibn Tuguç al-Ihşit” (“Tuguç Ihçidiň ogly Muhammediň ömürbeýany”) diýlip atlandyrylýar.

Ibn Zulak bu işi ýazmak üçin Muhammet ibn Musa ibn al-Mamunyň “Sirat al-Ihşit ” (“Ihçidileriň ömürbeýany”) eserini ulanypdyr. Bu eseri ol 946-njy ýylda al-Mamunyň özi bilen tanyşlykda içgin öwrenipdir. Emma esere ibn Zulagyň göwni ýetmändir. Sebäbi al-Mamun Muhammet Tugujyň göwnüni görmek, ondan mal-mülk hantama bolup, kitapda diňe hökümdaryň adyna aýdylýan öwgüli sözler bilen çäklenipdir. Ibn Zulagyň şaýatlyk etmegine görä, bu esere Muhammet Tugujyň hem göwni ýetmändir. Şonuň üçin hem aradan çykamazynyň öňisyrasy Müsürden Siriýa gelen Muhammet Tuguç bu kitaby köpeltmegi gadagan edipdir.

961-nji ýylda Muhammet Ihçidiň ogly Abul Hasan Aly (961-966) Ibn Zulaga kakasynyň ömürbeýanyny ýazyp bermegini sorap ýüz tutupdyr. Ýazaryň eseri Aly Ihçide-de, onuň ejesine-de ýarapdyr. Ibn Zulagyň ýazmagyna görä, kitap üçin merhum hökümdaryň ogly bilen aýaly ýazary sahylyk bilen sylaglapdyrlar we her ýyl oňa halat-serpaý berýär ekenler.

Bize elýeterli bolmadyk bu kitapda, ibn Zulak Muhammet Ihçidiň jikme-jik ömürbeýanyny döredip,

onda bu türkmen hökümdarynyň ata-babalary, onuň 935-nji ýýla çenli ömür ýoly, dolandyryşy, geçiren ýörişleri we alyp baran usruşlary, garşydaşlary bilen gatnaşyklary, onuň gullary, söweş atlary, eýelik eden baýlygy we başgalar barada gymmatly maglumatlar berýär. Ibn Zulagyň bu işi ýazmak bilen baglanşykly maglumatlary ylym üçin has hem ähmiýetlidir. Bu barada onuň özi şeýle ýazýar: “Bu ömürbeýana men diňe özümiň şaýat bolan wakalarymy we mümkin boldugyça diňe özümiň ynamdar diýip hasap eden adamlarymyň aýdyp beren gürrüňlerini goşdum. Abu Omar Muhammet ibn Ýusup al-Kindi “Ahbar umara Mysr” (“Müsüriň emirleri hakynda hekaýat”) eserini döretdi we ony al-Ihçidiň ölümi bilen tamamlady. Onda ol Muhammet Ihçit barada az maglumat berýär. Men Oňar, onuň inisi Aly, Ahmet ibn Aly al-Ihçit baradaky maglumatlar bilen bu ömürbeýanyň üstüni ýetirdim. Şeýle hem bu ömürbeýana Aly ibn al-Ihçitden soň hökümdarlyk edenler barada-da maglumat goşdum.”

Ibn Zulagyň eli bilen ýazylan bu iş Müsürde XV asyrda-da bar eken. Ony 1417-1437-nji ýyllarda arap ýazary al-Makrizi peýdalanyndyr we eserden ýazgylary alypdyr. Eýýäm bellänip geçilşi ýaly, ibn Zulak Muhammet Ihçidiň ömürbeýanyny döretmek üçin diňe özüniň we ony ýakyndan tanan, ýazaryň özi üçin ynamdar hasap edilen adamlaryň gürrüňlerini ulanyndyr. Hakykatdan hem “Ömürbeýanyň” biziň günlerimize çenli saklanyp gelen nusgasy dolylygyna

Ihçidiler döwletini esaslandyryjyny ýakyndan tanan adamlaryň beren maglumatlaryna esaslanýar. Olar 40-a golaý adamlar bolup, olaryň arasynda Muhammet Ihçidiň maşgala agzalary, kazylar, wezirler, serkerdeler, onuň şahsy goragçylary, kâtipleri, müneçjimleri, tebipleri we terjimeçileri bolupdyr. Umuman alanyňda, ibn Zulagyň işi hem Müsürde hökümdarlyk eden ihçidiler nesilşalygy barada gymmatly maglumatlary özünde jemleýär. Gyzykly ýeri, tulunylar we ihçidiler baradaky maglumatlary Müsürde memluklar döwrüniň meşhur türkmen taryhçysy ibn Taňryberdi (XIV a.) özüniň “An-Nujum az-Zahira” (“Parlak ýyldyzlar”) eserinde peýdalanyndyr.

Ibn Zulagyň eserleriniň nusgalary häzirki döwürde Kairiň, Berliniň, Parižiň atly golýazmalar mirashanalarynda, şeýle hem Türkiýedäki Welieddin ependiniň , Myrat Mollanyň kitaphanalarynda saklanýar. Ibn Zulagyň işi 1933-nji ýylda “Müsüriň taryhy” ady bilen Kairde neşir edilipdir.

Ihçidiler barada taryhy maglumataryň esasynda 1950-nji ýylda Müsürde Saýýida al-Kaşifiniň “Mysr fi-asr Ihşidiýin” (“Müsür ihçidileriniň döwründe”) eseri hem neşir edilipdir.

Müsürliler öz ýurtlaryna garaşsyzlyk alyp beren türkmen gerçeklerini unudanoklar. Bu gadymy ýurduň taryhy bilen baglanyşykly neşir edilýän kitaplarda müsürli alymlar eýýubilere we memluklara bolşy ýaly, tulunylar bilen ihçidilere-de uly ähmiýet

berýärler. Olar meşhur türkmen hökümdarlarynyň atlaryny guwanç bilen tutýarlar. Ahmet Tulunyň, Muhammet Tuguýyň atlary Müsüriň taryhynda uly yz galdyran ýerli arap şahsyýetleri – Saad Zaglulyň, Ahmet Araby paşanyň, Gamel Abdel Naseriň we beýlekileriň atlary bilen bir hatarda hormat bilen tutulýar. Çünki olar Müsüre onlarça ýüzyllýklardan soň, onuň iň soňky faraony – zenan patyşa Kleopatranyň döwründe ýitirilen garaşsyzlygyny alyp beripdirler.

Türkmen halkymyzda “Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol” diýen gadymdan gelýän pähimli bir söz bar. Oňa her kim bir hili düşünýär. Ýöne, kim näme diýse-de, bu parasatly söz Müsürde şa bolmagyň hakykatdan hem juda kyn bolandygy üçin dörän bolmaly. Aýdylanlara türkmeniň beýik hökümdarlarynyň bu gadymy ölkäniň taryhynda galdyrypdyran öçmejek yzlary we bitiren beýik işleri şaýatlyk edýär.

Orta asyrlarda Arap medeniýeti

Arap medeniýetiniň ösüşinde iki ugur bardyr. Arap ýarym adasynda ir döwründe dörän, ýagny arap taýpalarynyň döreden medeniýeti.

I. VII – X asyrlarda araplaryň basyp alan ýurtlarynda dörän arap – musulman medeniýeti. Munuň sebäbi VII – X asyrlarda musulman ýurtlaryň hemesinde diýen ýaly ylmyň – bilimiň

edebiýatyň hemmesi diýen ýaly arap dilinde, arap elipbiýinde ýazylypdyr. Olar Pireneý ýarym adasyndan (Häzirki Ispaniýa) tä Hindistana çenli dörän ýurtlardyr. Yslam dini döremezden öň arap ýarym adasynda çarwaçylyk we ekerançylyk bilen meşgurlanýan arap taýpalary ýaşaýardylar. Olaryň medeniýetine IV – VI asyrlarda ýaşan goňşy Ýemen, Siriýa, Ysraýyl, Eýran halklarynyň medeniýeti täsir edipdir. V – VII asyrlarda Halyfat döwleti döreýär. Arap basyp alyşlar döwründe Halyfat uly imperiýa öwrülýär. Ol basylyp alynan ýurtlary Yslam birleşdirýär we olara arap medeniýeti täsir edipdir. Olaryň medeniýeti hem araplara täsir edipdir. Arap medeniýetine goňşy hrystýan halklarynyň medeniýeti hem täsir edipdir. Liwan, Siriýa, Wizantiýa döwletleri VII asyrda arap medeniýetiniň kämilleşmeginde Ommeyatlaryň täsiri uludyr. Olaryň Halyfatlary Damask şäheri bolýar. Olaryň filosofiýasy bir hudaýlyk; dini, arhitekturasy, medeniýetleri basyp alan ýurtlaryna ýaýrapdyr. 750 – nji ýylda Abbasitleriň Halyfaty döreýär. Olaryň merkezi Bagdat şäherine geçýär. IX – X asyrlarda arap medeniýeti ösüpdur. Olar Ýewropa hem täsir edipdir. Medesina, astronomiýa, taryh, filologiýa, geografiýa ýaly ylymlar ösüpdur we dünýä medeniýetini özgerdipdir. X asyrda araplaryň Abbasitler Halyfatlygynyň döremegi döwletiň bölünmegine getirýär. VIII asyrda ilki bilen Ispaniýada dörän arap – ispan medeniýeti

bölünip aýrylýar. IX asyrdan Eýranda ýuwaş – ýuwaşdan kitaplary we beýleki ýazuw işleri özgerdip başlapdyrlar. Olar öz dillerinde ýazyp başlaýarlar.

Demirgazyk Afrikada X – XII asyrlarda Fatimitler dinastiýasy agalyk edipdir. XII – XIII asyrlarda Demirgazyk Afrikada Aýubit dinastiýasy agalyk edýär. Olar ýerli Berber medeniýetini döredipdirler. Diniň merkezi Bagdatdan Kaýyra geçýär. Orta Aziýada Zakawkaziýada arap dilinde ýazan köp alymlar döreýär. Mysal üçin: Al – Farabi (870 – 950 ý) döreýär. Ibn Sina (980 – 1037 ý) oňa Ýewropada Awisena diýen ady berýärler. XIV – XV asyrlarda meşhur filosof we taryhçy Ibn – Haldun eserleri ýazýar. Siriýada, Eýranda arap ýurtlarynda antik awtorlarynyň Aristoteliň, Plotonyň eserlerini arap dilinde terjime edýärler. Olaryň eden üstünlikleri Ýewropa ýaýrap başlaýar. Ibn Sinanyň ýazan medesina eserleri bütin Ýewropa ýaýraýar. Uly şäherlerde bilim öýleri – abserwatoriýalar salynýar. Abu Reýhan Birunyniň matematika degişli ýazan işleri hem bütin dünýä ýaýraýar. Ol 973 – 1048 – nji ýyllar aralygynda ýaşapdyr. Mundan başgada Omar Haýýamy we Muhammet Merwezini agzamak bolar. Musulman ýurtlarynda 2 – hilli kalendra ulanylýar.

- I. Muhammet Pygamberiň Mekgeden Medinä göçen döwri.
- II. Isa Pygamberiň doglan gününden gaýdýar.

Omar Haýyam köp ýyllaryň dowamynda olary öwrenip kalendra düzýär. Netijede “Nowruz – nama” diýen işini ýazýar. Şol kalendar häzire çenli dowam edip gelýär. Araplarda geografiýa ylmy has giň ösüpdür. Olar basyp alan ýurtlarynda syýahat edipdirler. Olar barada uly kitaplar ýazypdyrlar. Türkmenistanyň taryhyny öwrenmekde ýazan arap alymy Ahmet ibn – Fadlah X asyrda kitap ýazýar. Ol türkmenleriň arasynda bolup, giňden olar hakda ýazypdyr.

Araplarda taryh ylmy ösüpdür. VIII – X asyrlarda ýazylan işlerde Muhammet Pygamber hakynda maglumatlar ýazylypdyr.

Orta asyr arap alymlarynyň we arap dilinde başga ýazarlaryň ýazan işleri Orta Aziýanyň taryhyny bilmekde, öwrenmekde esasy çeşmeleriň biri bolup durýar. Al – Belazuriniň, At – Tabari, Mahmut Kaşkarlynyň ýazan işleri taryhy çeşme bolup hyzmat edýär.

Belli bolşy ýaly Yslamdan öňki arap dünýäsi 2 topara bölünýärdi. Olar şäherli hem – de göçüp – gonup ýören araplardyr. Şäherliler daşdan, kerpiçden we güne guradylan çig kerpiçden örülen diwarlardan üsti bolsa hurma agaçlarynyň pürleri bilen örtülip we palçyk bilen suwalan sada öýlerdi. Çöl araplarynyň ýeke – täk öýleri çadyrlardy. Yslam dininiň ýüze çykan ýyllarynda hem bu aýratynlyklar dowam edýärdi. Medinede “Metjidi Nebiniň” (Pygamber metjidi) düýbi daşdan, diwarlar kerpiçden, üsti bolsa

hurma ağaclarynyň pürleri bilen ýapylandy. Hat – da ýagyş ýaganda metjidiň içine ýokarsyndan ýagyş suwy syzýardy. Hem – de bu günimizdäki metjitler haly ýa – da kilim ýokdy. Döwrümüzdeki ýaly münber, azançynyň ýeri we soňky jemagat ýerleri hem – de häzirki ýaly üsti ýapylan ýerler ýokdy. Ilkinji 2 Halyf Halyf Omaryň döwründe söweşler sebäpli gurluşyk işlerinde meýilnamaly işlemäge mümkinçilik ýokdy. Ýöne Halyf Omaryň döwründe Kufe, Basra, Fustat (Kahre) şäherleri gurulypdyr. Ýöne bu gurulan şäherleriň hemmesi köne arap şäherleriniň keşbindedi. Gurluşyk we arhitekturada Eýranyň we Wizantiýanyň täsiri araplara Emewileriň Halyfatlyk eden döwründe gelip başlaýar. Ýslamda obalaryň we şäherleriň gurluşygynyň düýbünü Medinede metjidi Nebi bilen töweregindäki özgerşiklerden görýäris. Ýagny ortada metjit, ýakynynda mekdep has soňraklar hammamlar, kitaphana, myhmanhanalar, kerwensaraýlar we olaryň töwereginde Öýler, kwartallar gurulypdyr.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyny. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.

7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
11. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-ji goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
12. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat. 2009.
15. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat. 2009.
16. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly

Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.

17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 15-nji fewraly). – Aşgabat, 2009.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulular maslahatynda Sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty). // Türkmenistan. 2009. 9-njy mart.

22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.
25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň

- 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
27. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
28. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde eden Çykyşy (2008-nji ýylyň 16-njy sentýabry). – Aşgabat, 2008.
29. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygýndysy. - Aşgabat, 2005.
30. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.
31. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy. Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna”. // Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
32. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). //

- Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
33. История стран зарубежной Азии в средние века. М. 1970
 34. Народы Африки. М. 1954
 35. Антонова И. История Индии. М. 1979
 36. История стран Азии и Африки в средние века. М. 1987. 1-2 книга
 37. История стран Азии и Африки в новое время. 1-2 книга М. 1989
 38. История стран Азии и Африки в новейшее время. 1-2 книга М. 1976
 39. Современное зарубежное источниковедение. М., 1983
 40. Источниковедение и историография истории стран Азии и Африки. Выпуск 1-13 (1963-1976)
 41. Гумилев А. Н. Древние тюрки. М. 1960
 42. Арабские страны. М. 1970
 43. История Ирана с древних времен до конца 18 века. М. 1958.
 44. Турция. История и современность. М. 1958
 45. История Китая с древнейших времен до наших дней. М. 1974
 46. История Китая с древнейших времен до наших дней. М. 1974
 48. Вельгус В. А. Средневековый Китай. М. Наука 1987
 49. История Китая с древних времён до наших дней. М. Н. 1974

- 50.Формирование феодально-зависимого крестьянства в Китае в
III-VIII вв. М.Н. 1980 г
- 51.Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со
степными народами III-VI вв. М.н. 1974.
- 52.Ванин Ю.В. Аграрный строй феодальной Кореи XV – XVI век
М . Н . 1981 .
53. История Кореи с древнейших времен до наших дней. М . Н.1974 т.1
54. История Кореи . (пер. с корейского) М . 1960 .
55. Пак М . Н . Кореяская история о характере социально – экономического строя Кореи в период трех государств М . 1960
- 56.Пак М . Н . Очерки ранней истории Кореи . М . из – во МГУ 1979
- 57.История стран Азии и Африки в средние века. М.1987. .
- 58.История Кореи с древних времен до наших дней. М.1974
- 59.Тягай Д. Формирование идеологий национально-освободительного движения в Корее. М. 1983
- 60.История Кореи. М.1960
- 61.История стран Азии и Африки в средние века. М. 1976

- 62.Владимирцев В.Я. Общественный строй монголов.Л.1934.
- 63.История МНР. М.1983.
- 64.Григорьев А.П.Монгольская дипломатия в XIII-XIV вв М.1978.
- 65.Далай Чулууны. Монголия в XIII-XIV вв. М.1983.
- 66.Средневековая культура монгольских народов.Новосибирск. 1992.
- 67.История стран Азии и Африки в средние века. М. 1976.
- 68.История Вьетнама. М, 1983.
- 69.История стран Азии и Африки в средние века. М. 1976.
- 70.История Индонезии. М, 1992.
- 71.История Индии в средние века. М., 1968.
- 72.Касты в Индии. М., 1965. (сборник статей)
- 73.Кудрявцев М.К. Кастовая система в Индии. М., Наука 1992.
- 74.Медведьев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М.,1990.
- 75.Осипов А. Краткий очерк по истории Индии до X в. М., 1948.
- 76.Антонова К.А, и др. История Индии. 2-ое изд. М., 1979.
- 77.Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: Особенности и экономическое развитие. М., 1983.

78. Аграрный строй Османской империи XV-XVII в.в. М.1963.
79. Гасратян М.А. Очерки истории Турции. М. 1983. 3/178314.
80. Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы: Очерки о Турции и турках. М 1980.
81. Жуков К.А. Эгейские эмираты в XIV-XV веках. М 1988.
82. Курпалидис Г.М. Государство великих Селджуков: Официальные документы об административном управлении и социально – экономических отношениях. М 1992.
83. Новичев А.Д. История Турции. Т.1. Л. 1963. 3/41112.
84. Османская империя: государственная власть и социально – экономическая структура.(Сб. Ст.). м. 1990
85. Османская империя: могущество и гибель. М. 1990. 3/223787.
86. Фиш Р.Г. Спящие пробудятся: Повесть о Бедретдине Симави М. 1986.
87. История Ирана. М.1977.
88. Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. Спб.1909
89. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л. 1958

90. Касымова С.Ю. Южный Азербайджан в IV-VII в.в. Баку 1983
91. Книга деяний Ардашира сына Папака. М. 1982
92. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. М. 1982
93. Колесников А.И. Иран в начале VII в. Л. 1970
94. Кузнецов В.С. Последний правитель Ираншахра .Новосибирск. 1991.
95. Луконин В.Г. Иран в III веке. М. 1979
96. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. М. 1983
97. Пигульевская Н. Города Ирана в раннем средневековье. М. 1956.
98. Пигульевская Н. Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI в.в. М.1964
99. Подвиг Бахрама Чубины.1962
100. Материалы по истории туркмен и Туркмении. В 2-х томах, М.Л. 1938-1939.
101. Бунятов З.М. Госудрство атабеков Азарбайджана, Баку, 1976.
102. Экаев О. Туркменистан и Туркмения в конце XV –I пол. XVI вв – Ашгабад 1981.

- 103.Босфорд К. Э. Мусульманские династии. М., 1971.
- 104.Durdyýew. M.B., Kadyrow Ş. Dünýädaki türkmenler. Aşgabat 1991.
- 105.Бартольд В.В. Сочинения. Т. 6. М. 1966 г.
- 106.Беляев Е.А. Арабы , ислам и арабский халифат в раннее средневековье . М . 1966 г.
- 107.Надирадзе Л. Хрестоматия по истории халифата. М. 1968 г.
- 108.Ригулевская Н.В. Арабы у границ Византии и Ирана в IV – VI вв. М – Л. 1964 г.
- 109.Общественный строй Северной и Центральной Аравии в V – VII вв. М. 1981 г.
110. Риотровский М.Б. Южная Аравия в раннее средневековье .
- 111.Становление средневекового общества . М. 1985 г.
- 112.История стран Азии и Африки в средние века. М. 1976.
- 113.История Кореи с древнейших времен до наших дней. М. 1974.
- 114.История стран зарубежной Азии в средние века. М. 1970
- 115.Народы Африки. М.1954
- 116.Антонова И. История Индии.М.1979

- 117.История стран Азии и Африки в средние века .М.1987. 1-2 книга
- 118.История стран Азии и Африки в новое время. 1-2 книга М.1989
- 119.История стран Азии и Африки в новейшее время. 1-2 книга М.1976
- 120.Современное зарубежное источниковедение. М., 1983
- 121.Источниковедение и историография истории стран Азии и Африки.Выпуск 1-13 (1963-1976)
122. Гумилев А.Н. Древние тюрки.М.1960
123. Арабские страны.М. 1970
- 124.История Ирана с древних времен до конца 18 века.М.1958.
- 125.Турция. История и современность.М.1958
- 126.История Китая с древнейших времен до наших дней.М.1974
- 127.Тягай Г.Д. Освободительное движения в Корее. М. 1983.
- 128.Шапшина Ф.И. В колониальной Корее. М. 1992.
- 129.Асадуллаев К. Свержение династи в Иране. М. 1966.
- 130.Иран: Очерки новейшей истории Ирана. М. 1976.
- 131.Агаев П.И. Иран: Рождение республики. М. 1981.
- 132.Новейшая история Китая. М. 1984.

- 133.Очерки по новой и новейшей истории Китая. М. 1951.
- 134.История Китая. М. 1994.
- 135.История Монгольской народной республики. М. 1983.
- 136.История МНР. М. 1986.
- 137.Монголия (справочник). М. 1981.
- 138.История Индонезии. М. 1992.
- 139.История стран Азии и Африки в новейшее время. М. 1976.
- 140.История стран Азии и Африки в новейшее время. М. 2004.
- 141.История Вьетнама. М. 1983.
- 142.История Вьетнама в новейшее время. М. 1970.
- 143.История Турции. М. 1983.
- 144.История Турции в новейшее время. М. 1970.
- 145.Политическая борьба в Турции. М. 1982.
- 146.История Японии. М. 1978.
- 147.Кутаков Л.Н. Очерки новейшей истории Японии. М. 1965.
- 148.Эйдус Х.Т. История Японии с древнейших времен до наших дней.
М. 1968.
- 149.Новейшая история Индии. М. 1978.
- 150.Очерки новейшей истории Индии. М. 1965.
- 151.История Афганистана. М. 1982.
- 152.Афганистан. Борьба и созидания М. 1986.

- 153.Кошелев В.С. Египет от Ораби паши – до Саада Заглула. М. 1992.
- 154.Новейшая история Арабских стран. М. 1988.
- 155.Новейшая история Арабских стран Африки. М. 1990.
- 156.Давидсон А.Б. Южная Африка. 19870-1924 г.г. М.1972
- 157.Давидсон А.Б. Сесиль Родс и его время. М. 1984
- 158.История Тропической и Южной Африки. М.1989
- 159.Урнов А.Ю. Политика ЮАР в Африке. М. 1982
- 160.Вяткина Р.Р. Создание ЮАС. М. 1976
- 161.Мухаммедова Д.М. Из истории расовой дискриминации индейцев в Южной Африке. М. 1965
- 162.Новейшая история Африки. М. 1964
- 163.Асоян Б.Р. Сквозь 300 лет – от Кейпа до Трансвааля. М.1991.
- 164.Кошелев В.С. Египет от Ораби паши – до Саада Заглула. М. 1992.
- 165.Новейшая история Арабских стран. М. 1988.
- 166.Новейшая история Арабских стран Африки. М. 1990.

Mazmuny

Gündogar ýurtlarynyň taryhyna

Giriş.....	
.....	3-7

I. Orta asyrlar döwri.

Hytaý	irki	orta	asyrlarda.	
.....				8-16
Hytaý	Ýuan	dinastiýasynyň	dolandyran	
ýyllarynda.....				17-22
XV-XVII asyrlarda	Hytaýyň	durmuş	– ykdysady	
ýagdaýy.....				22-29
Koreýa		irki	orta	
asyrlarda.....				30-36
Koreýa	giçki	orta	asyrlar	
döwründe.....				37-43
Mongoliýada	irki	orta	asyr	döwletiniň
döremegi.....				44-47

Mongoliya	ýurt	dagynyklygy	
döwründe.....			48-53
Wýet	döwleti	irki	orta
asyrlarda.....			54
-56			
Wýetnam	giçki		orta
asyrlarda.....			57-63
Indoneziya	irki		orta
asyrlarda.....			
.....			65-67
Indoneziya	XVI-XVII	asyryň	birinji
ýarymynda.....			68-70
Hindistan			III-XII
asyrlarda.....			
....			72-75
Hindistan	XI	—	XV
asyrlarda.....			
76-77			
Türkiye			XI-XV
asyrlarda.....			
.....			78-83
Osman	imperiyasy		XVI-XVII
asyrlarda.....			84-88
Eýran	irki	orta	asyrlar
döwründe.....			8
9-94			
Eýran	VIII	—	XV
asyrlarda.....			
99-101			

Eýran emir Teýmiriň dolandyran döwründe.....	102-116
Eýranda Akgoýunly türkmenleriniň döwleti.....	117-120
Eýran giçki orta asyrlarda.....	121-126
Arabystan irki orta asyrlar döwründe.....	127-130
Irki orta asyr arap döwletiniň we yslamyň döremegi.....	131-139
Müsür asyrlarda.....	IX-X 140-141
Orta asyrlarda Arap medeniýeti.....	142-146